КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
під ред. проф. Д. І. БАГАЛІЯ.

ІСТОРІЯ СЛОБОДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Проф. Д. І. БАГАЛІЯ

з 71 малюнками і 2 картами.

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ"
ХАРЬКІВСЬКОГО КРЕДИТОВОГО СОЮЗУ КООПЕРАТИВІВ.
1918

Ціна 7 карб.

ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА.

ДРУКУЮТЬСЯ Й ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ ТАКІ КНИЖКИ:

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

під ред. проф. Д. І. БАГАЛІЯ.

Проф. Д. І. Багалій—«Історія Слободської України» з мапами і малюнками.

Проф. М. Ф. Сумцов—«Історично-етнографичний побут Слободської України».

С. О. Таранушенко—«Мистецтво в Слободській Україні».

А. С. Федоровскій—«Смѣны культуръ на территоріи Слободской Украины въ доисторическую эпоху».

І. Я. Айзеншток—«Українське відродження у Харькові в 20—40 роках XIX ст.».

Проф. М. Ф. Сумцов—«Начерк розвитку української літературної мови».

Проф. Д. І. Багалій—«Заселення південної України» (Новороссійскаго края).

Проф. Д. І. Багалій—«Український філософ Григорій Савич Сковорода».

О. Д. Татаринова—«Вас. Наз. Каразинъ».

Н. Д. Ладыженская—«Просвѣтительная дѣятельность Харьковскаго Университета».

Е. М. Ивановъ—«Е. С. Гордѣенко».

М. А. Плевако—«Слобожанські письменники—Гулак-Артемовський, Квітка й инші».

Проф. Ѳ. И. Шмидтъ—«Искусство древней Руси-Украйны въ домонгольскій періодъ».

Проф. В. П. Бузескулъ—«Древнѣйшая цивилизація въ Европѣ» (Критско-Микенская культура).

Проф. В. П. Бузескулъ—«Школьное дѣло у древнихъ грековъ» (по новымъ даннымъ).

БІБЛІОТЕКА ПО СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВУ

під ред. проф. А. Н. ЧЕЛІНЦЕВА.

Книжки по суспільній агрономії й господарських кооперціях.
Книжки по економиці, організації й техниці сільського господарства.

В ПЕРШУ ЧЕРГУ БУДУТЬ ВИДАНІ:

Проф. А. В. Палладин—«Життя тварини».

Проф. А. А. Алов—«Сільсько-господарські прилади та машини в дрібному хазяйстві».

Проф. А. Челінцев—«Що може дати сільському хазяйству громадська допомога».

Видавництво має на меті видання книжок по ріжним питанням природознавства, щоб поширити їх росповсюдження серед широких мас громадянства.

(Див. далі).

Культурно-Історична Бібліотека
під. ред. проф. Д. І. Багалія.

ооооо

ІСТОРІЯ СЛОБОДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Проф. Д. І. БАГАЛІЯ.

ИЗДАТЕЛЬСТВО „СОЮЗ"
Харьковскаго Кредитнаго Союза Кооперативов
1918.

ПЕРЕДМОВА.

Нарід завжди творить свою історію і державний устрій і його національні форми. І про се треба добре пам'ятати, бо усяка иньша ненароднbacklash історія буде однобока. Що до історії України, то вона у основі своїй завжди була народньою. І справді: рівняючи історію великоросійського народа у московську добу і історію українського народа під Литвою та Польщею, ми бачимо, що у першій головне місце заняло складання Московської державі, котре утворювали більш усього московські царі, а український нарід тоді зовсім не мав своєї власної держави і своїх царів і боровся з польською державою. На сю боротьбу він стратив усі свої сили, усе своє завзяття, усе своє життя, пролив ціле море своєї крови. Раніше українські історики особливу увагу звертали не на внутрішнє життя, а на події, бо вони справді були дуже цікаві, поетичні, драматичні, торкалися й народнього життя, бо їх творив нарід під проводом своїх проводарів—гетьманів, кошових атаманів і т. и. Але вже українські історики 60-х років, як Вл. Антонович, Ол. Лазаревський, стали на иньший шлях: вони викинули прапор внутрішньої історії України. Я 35 років іду під сим же прапором, бо почав розробляти історію українського народа з 1882 року і більш усього працював по історії Слобожанщини, бо сам тут пробував. Тепер, коли український нарід скинув кайдани, у нього збільшилася потреба знати свою історію. Історію Слободської України треба знати і нашій інтелігенції, котра працюватиме серед слободсько-українського населення, і самому народові, котрий своєю кровію обороняв сю країну од ворогів. Обробляючи землю, він поливав її своїм потом, творив історію, а тепер захоче й повинен буде її знати, бо сам нині коватиме свою долю, своє щастя, свою волю. Історія

слободської України є частина загальної історії України. І через те її захоче знати і увесь відроджений у своїй національній самосвідомости український нарід. А у населення Слобожанщини нехай його національна самосвідомость починается з того, що найближче до нього — з свідомости про те, що творили його діди та прадіди, — з історії Слобожанщини. І хай ся історія буде справжньою історією народа — його подій, його життя, його горя, його родощів, його думок, мрій та надій і знову таки *усього* народу — усіх його колишніх станів: і козацьтва, і його старшини, і поспільства, і міщансьтва, і духовенства, з їх матеріальними здобутками, просвітою і культурою, з усім національним обличчям.

У народів західньої Європи, наприклад, у Швейцарців ми бачимо велику прихильність до їх місцевої історії, археології ми бачимо у них навіть місцеві музеї. Європейські педагогі завжди вимагають, щоб іще з нижчоі школи починалася знайомість учнів перш усього з тим, що вони бачуть біля і навкруги себе, щоб вони це зрозуміли, бо коли зрозуміють, той шановатимуть, й цінуватимуть і любитимуть. А коли се буде, то се буде дуже користне і для науки, бо тоді не гинитимуть так, як нині, пам'ятки нашої старовини. Повинні і ми свою місцеву історію ввести у програм низшої народньої школи, у програм шкіл для дорослих і за для позашкільної просвіти.

Д. Багалій.

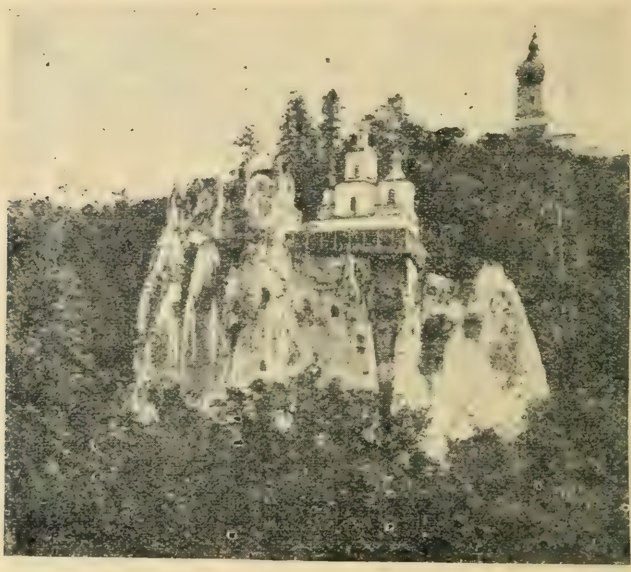
1-й розділ.

Географичний нарис слободської України і початок її заселення.

Дике поле — слободська Украіна, її поверх і взгірья. Річки і їх вплив на заселення. Степ і ліс—їх вплив на заселення. Природні багацьтва слободської України. Татарські броди та перелази. Шляхи. Новоросійский степ. Московське заселення України. Українські переселенці з Польщі у XVI і першй половині XVII століття.

Дике поле—слободська Украіна, її поверх і взгірья. Слободська Украіна—се одна з частин нашого рідного краю України. Цікаво, що наш Харьковський український философ Григорій Савич Сковорода називав лівобережну Україну або, як він казав, Малоросію своєю матірью, а слободську Україну—своєю рідною тіткою, бо тут він проживав і любив сей край, як поясняє його біограф М. И. Ковалінський. Виходить, що у кінці XVIII століття, коли жив Сковорода, по скасованню автономнаго строю Гетьманщини і слободської України, назвисько Україна належало власне до слободськоі України. І справді, ся країна більш, ніж остатні частини українськоі землі, повинна була так прозиватися в теріторіальнім значінню сього слова, бо се була „украіна,“ цебто окраіна русько-українськоі землі. Колись руський літописець називав україною Руських земель погряниччя Переяславськоі землі з Половецькими степами; і там і тут відчуваемо окрім етнографичного і географичне значіння сього слова. Для кожного мешканьця Дніпровського правобережья і навіть лівобережья тодішнє дике поле, котре потім заселили своїми слободами українські переселенці і котре раніше у домонгольску добу у XI—XIII ст. було заселено прадідами слобожан—древніми русичами Чернигово-Переясловськоі землі, хоч було дідизною украінцьв XVII ст., але далекою україною. Слободська Україна нині займає майже усю Харківьску губернію й деякі з повітів Курської і Воронежської губерній.

Поверх і взгірья.—Подивимося тепер, що се була за країна з географичного погляду. Се була площа, по котрій де-не-де простяглися невеличкі взгірья. Висша иньших була північна частина Харьківщини, а на південь вона робилася все нижчою та нижчою, доки не доходила до отвершків Донецьких стягових гір. Курська губ. найвища серед сусідніх Харьковської і Воронежської, але й там є тільки стягові гори. По них ішов водорозділ Дніпровського і Донського водозбірів, де лежав славетний в історії края Муравській шлях. А вже від сього водорозділу росходилися на захід ложбини з балками і ярами,

Святі гори.

де багато було річок і струменів. Воронежська губ. теж не висока і поділяється річкою Доном на дві частини—західну більш високу і східну - низшу, де тільки праворучні береги річок трохи вищчі, ніж уся низина навкруги. Усі три губернії не тільки не отділяються одна від другої якимись там межами, а навпаки зв'язуються одна с другою їх стяговими горами. Східня частина Воронежчини належить до Донського краю, з котрим її звязує Дін. Найбільш високим і забезпеченим від ворога місцем було правобережжа річок Дніпра і Дона; воно виявляло чудову природню красу. На Донцеві в теперешньому Ізюмському повітові були Святі гори, про котрі ми маємо звістки в дуже давніх пам'ятниках нашого письменства; на них тепер красується Святогорський манастирь. Скильки разів

План Святогорського манастиря, Слав'янська і Царeборисова XVII ст.

не був я у Святих горах,—і завсігди з великим почуттям дивився на величню панораму, котра одкривалася перед моїми очима з тих крейдяних скель, де збудована церква на такому, як здавалося, ненадежному грунті. З високого правого берега Донця відкривався широкий краєвид на Донецьке лівобережжа, з його широкими, просторими ланами, лугами, і лісами. І ясно стає тоді, якою природньою твердинею являлися Святі гори для руського народу проти татар, котрі володіли тоді Донецькими степами. Вже в початку XVI століття російскі вартові й станичники оповідали Герберштейну (посланцеві германського імператора), що вони бачили у Святих горах якісь то кам'яні статуі і фігури, се певно й були крейдяні скелі Святогорья, а може ще й кам'яні баби, яких чимало залишилося по степах України ще і в наші часи. На Дону там, де річка Тиха Сосна вливаєтся в Дін, пишаються дивною красою. Дивні гори, котрі описав митрополіта Пимен у своїй подорожі до Царьгорода у XIV столітті: „оттуда ж, писав вин, приплыхомъ къ Тихой Соснѣ і видихомъ столбы каменны бѣлы дівно же й красно стоять рядомъ, яко стозі мали, бѣлы ж і свѣтли зѣло надъ рекою Сосною". І тутечки на сім чудовім місці був зоснований Дивногорський манастирь, а в 5-ти верстах од нього зосновався Шатрищегорський манастирь на високій могилі Шатрище. Не багацько було в Слобожанщині, як ми бачили, гір і через те її міста і навіть села будувалися на городищах, себ то запустілих стародревніх руських городах до—татарськоі доби, бо вони—сі городища—були як би природними кріпостями серед рівного степу, що простягся без кінця і краю.

Річки і іх вплив на заселення. Річки Слобожанщини належать до Дніпровського й Донського водозбірів; меншість до першого, більшість до другого. Тепер з тих річок жодна не судоходна, але колись було инакше: Сіверській Донець, Псьол, Ворскло і Оскол були судоходні, бо на дні іх знайдени якорі, а по Донцеві сплавлялося колись чимало байдаків з хлібом від Білгорода до Чугуєва, а звідти їздили й на Дін. Од Чугуєва до козацького городка Донецьких Роздорів треба було їхати водою три тижні, а звідтиля до Озова ще чотири дні. Іхати вверх проти води, звісно, було труднiше й далеко довше. По Осколу у кінці XVI століття московські служилі люде пливли на байдаках до гирла сеї річки з усім припасом для будування міста Цареборисова (в теперешньому Ізюмському повітові біля Святогорського манастиря). В царюванне Івана Грозного славний козацький отаман Дмитро Вишневецький (козак Байда козацьких дум) побудував чайки і спустився на них у Дніпро, щоб плюндрувати Кримські кочовища. Але

з XVIII століття слободсько-українські річки починають що року міліти, бо ліси тоді зменьшилися й порідшали і береги багатьох річок через те оголилися, річки замулювалися мулом з ярів, балок та ґребель і гаток, зложеніх для млинів, коли повінь зносила з них хмиз та багно. Вадило річкам і те, що вони текли у широких долинах, весною розливалися і затоплювали низину, а потім під спекою гарячого сонця висихали. Праві береги річок були, звичайно, покриті лісом, а ліві були низькі й лугові, а иноді піскуваті. Такі береги мали—Донець, Ворскло, Псьол, Мерло, Харьків, Нежеголь і инші. Але є й таки річки, як, наприклад—Уди, Лопань, Можь, Корень, Короча, Мерехва,—що мали ліси по обох своіх берегах. Були і зовсім степові річки без усякого лісу, як Вовча, Мокрий Бурлучек, Балаклея, Ізюмець.

Який же вплив мали річки на заселення краю? Вони були звичайними шляхами для розселення людности. Дніпровські вітки—Псьол, Сула, Ворскло,—зв'язували слободську Україну з лівобережною—Полтавщиною, р. Вирь у Сумскому повіті Харьківщини вливається у р. Сейм, а той у Десну—головну річку Чернигівщини. Псьол і Ворскло починаються у Курщині, а головна річка краю Донець зв'язувала Курщину й Харьківщину з Домомъ і Донськимъ козацтвом. Вітки Донця, Оскола і Айдара наближаються до Воронежського краю. Дніпровські річки зближалися з Донськими; вітка Ворскла—Мерчик—підходе до вітки Донця—Уд, а Ворскло до Донця. Маленькі річки мали теж вплив на заселення і розселення перших поселенців країни. Як колись древле руські слав'яне селилися по над річками, так саме і слобожане перш усього починали селитися там, де було більше води. Ось через що західні частини краю заселилися густійше й ранійш, ніж східні, бо на сході, було меньше річок. Усі найважнійші й найстарійші міста й слободи осажувалися на річках: Сумы на Пслі, Лебедин на Ольшані, Охтирка—на Охтирці, Вільний—на Ворсклі, Краснокутск і Богодухів—на Мерлі, Золочів—на Удах, Валки—на Мжі, Харьків—на Харькові і Лопани, Цареборисів—на Осколі, Вовчанск—на Вовчій, Тор (Слав'янск)—на Торці, Чугуїв, Змійов, Ізюм, Святогорський манастирь—на Донцеві. По маленьких річках ішло народне заселення. В річках гатили греблі й робили млини.

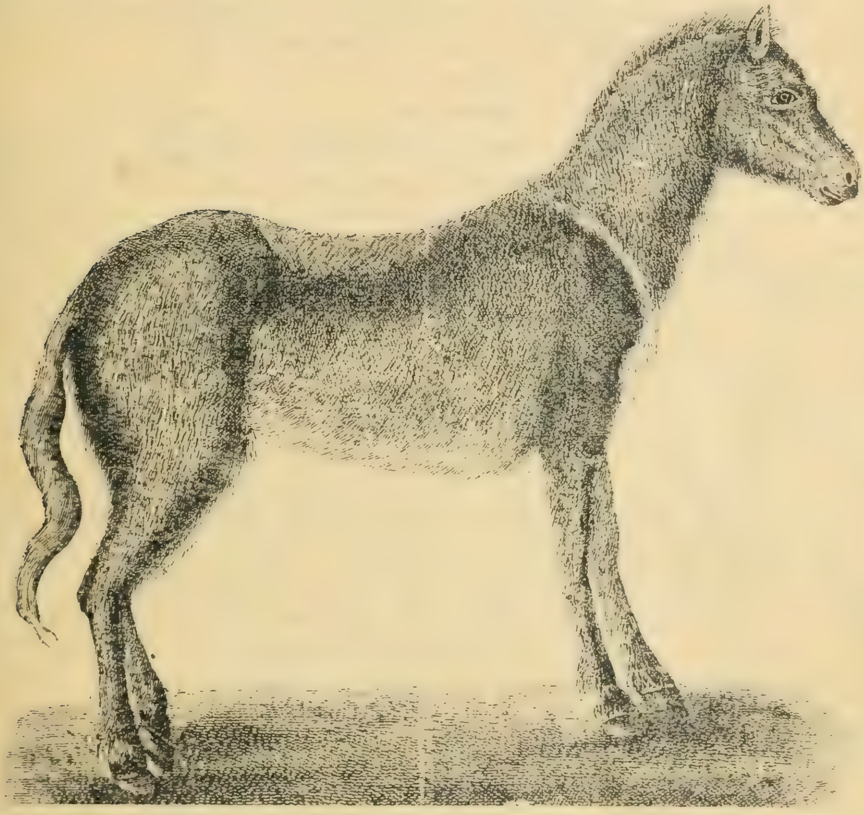
Степ і ліс—і іх вплив на заселення. Не дивно, що сі степи спокон віку вабили до себе таборища кочових гуннів, аварів, печенігів, торків, куманів і татар. Ім нетреба було сталої оселі, нетреба було обробляти землю й вести хліборобство: кочовник жив і годувався з кінських табунів, з овечих

отар, а вони паслися майже цілісінький рік на степах; зімою він спускався на південь, а у літку підіймався на північ. Осілому на Україні поселенцеві не легко було знайти колись половчанина, а потім татарина в його кочовищах: шукай, як то кажуть, вітра в полі. А татарин навпаки – раптом наїздив на села й хутори землероба, убивав і уводив у неволю селян—слобожан, грабував скотину і усе добро. Ось через що слобожане повинні були захищатися від татарських нападів лісами, болотами, горами, високими могилами, городищами, земляними валами, дерев'яними огорожами, засіками і таке иньше. Виходить, степ не був перепоною за для розселення осілого люду, але разом з сим він не захищав його від татарина.

Иньше діло ліс. Він трохи затримував заселення, але разом з тим й захищав осілого переселенця від ворожих нападів: на лісову слободу трудніше було нежданно, негадано напасти и татаринові, бо йому треба було вільного, одвертого шляху, щоб пуститися навтікача, як прийдеться піймати облизня. Лісу тоди було незмірно більше, ніж тепер. Я зібрав дуже багато звісток про ліси у Харьківщині XVII і XVIII стт. по сіх звістках можно булоб навіть скомпанувати мапу (карту) лісів Слобожанщини за ті давні часи, на зразок звісної мапи Боплана. Ліси й поляни, наприклад, чергувалися по усьому побережжу Донця від Оскола до Змійова; по вітках Донця теж ішли густі ліси, иноді по обох берегах; усі ті ліси мали свої назвиська—Ізюмський ліс, Теплинський, Черкаський і т. и. Багато було лісів по річках Удах, Лопані, Харькову, Бабці і Тетлезі, Ворсклу, Пслу, Сулі, Мерлу. На мапі Боплана ми бачимо великий ліс по Ворсклу од верховини по-за Охтирку до Мерла. Ліси, звичайно, простягалися по правому високому берегу річок, але часто бувало й так, що й по лівому тяглися теж ліси. Частіш усього зустрічалися вільха, ліщина, верболоз. За лісами починався степ. По ребрах і верховинах балок траплялися й окреми ліси—байраки.

Природні багацьтва слободськоі України. З лісу слобожане робили собі дерев'яні кріпости навколо міста й замки у самому місті, будівлю і все, що потрібно було в хазяйстві; нищилося страшенно багато ліса також на буди, гути, бурти, вітряки, млини і винниці, котрі зараз почали будувати українські слобожане, як тільки одержали привилеі на усякі промисли. Більш усього переводилося лісу у винницях, бо тоді кожен українець мав право гнати горілку. Натура щедро наділила Слобожанщину самородними здобутками—усякими дикими й садовими деревами: грушею, яблунею і кущами—

терном, ліщиною, порічками, агрусом, калиною, бузиною. Садки з пасіками були частенько першими оселями—хуторами країни. Край був багатий диким звіром: у лісах водилися зубри, медведі, вовки, бабаки, тхорі, бобри, соболі, лисиці, куниці, борсуки – харсуни (Meles taxus) зайці, білки, видних́и або видри, горностаї, лосі, вепрі, у степахъ сайгаки і дикі коні. Дикого птасьтва теж було дуже багацько – куріпок, пере-

Дикій кінь.

пелів, хохітви (стрепетів), бекасів, вальшнів, дрохв, тетерваків, соколів, кречетів, яструбів, куликів, вуток, журавлів, лебедів, орлів. Недивно, що тоді росповсюжено було ловецьтво. У річках була страшенна сила риби, найбільш усього у Дону, у Донцеві, Ворсклі, Пслу. Мінералів було обмаль—тільки соли було дуже багато і її здобували на Торських (по річці Тору), нині Слав'янських і Маяцьких озерах. Ізюмська околиця Слобожанщини оселена була найголовніше тими пересеherцями, котрих приваблювала отся сіль, яку потім чумаки розвозили по усіх усюдах. Здобували окрім соли ще й камінь для жорнів,

крейду, котра йшла на хати—мазанки, гончарську глину, з котрої вироблявся усякий глиняний посуд. Отже для культурного життя, розвою і достатків ся країна була дуже здатна. Грунт був більш усього чорнозем, земля була невиорана, а цілина, вона родила й жито, й пшеницю і усяку пашницю, огородину й садовину. У Чугуєві заведені були окрім баштанів з кавунами й динями навіть виноградники за для московських царів. У широких безкраїх степах легко було розводити та росплоджувати табуни коней та рогатої худоби, отари овець, гурти волів, череди коров та телят. Клімат був тутечки не суворий—повітря весною, літом і в осени тепле.

Татарськи броди та перелази. Все це вабило до себе людність, але після монголо-татарського нападу ся країна довго була вільна, гуляща, а звісно, як кажуть, де є гуляще місце—там и сідай. Ось таким гулящим місцем і були дикі степи; татари сюди частенько навидувалися й понадавали навить свої татарські назвиська деяким перевозам—перелазам на Донцеві, як ми бачимо це у „книзі великого чертежа". Згодом Москва поставила тут своїх вартових і станичників, котрі дозором дозирали й пильнували степу, мали на йому свої варти й станиці, клали тамечки свої „пам,ятки", себ то листи зі звістками про зустріч з татарами і про їх напади і заміри нападів на Україну; звістки про це вони одержували від татарських полоненників—бранців або як тоді казали „язиків", бо вони повинні були росказати усе, що знали про свої напади. Відновлялася боротьба за степ між татарином—кочовником і осілим—слав'янином—русічем, і багато сили сгратила Русь, доки не посіла й не опанувала дике поле. Татари добре знали шляхи у заселену Московщину і вибірали такі, щоб не треба було переправлятися через глибокі й широкі річки. А коли все ж таки траплялася їм на дорозі яка річка, то на ній знали вони свої осібні броди або перелази, щоб, як кажуть, не спитавши броду, не сунутися в воду. „Книга великого чертежа" перелічує нам одинадцять такихъ бродів або перелазів—Каганський, Абашкин, Шебелинський, Ізюмський, Татарській і инші; окрім сіх було ще багато инших, котри не мали назвиська. Були татарські перелази і на инших річках - на р. Сеймі, Коломаку, Вовчій, Мерчиці, Торці, Осколі; на Сосні було 14 перелазів, на котріх зроблені були башти і палі (ощепени—надолби).

Шляхи. Татарські шляхи в Україну простяглися по межи річчя. Славетний Муравський шлях простував по межиріччу Дніпрового й Донського водозбірів од самого кримського Пе-

рекопу до Тули проміж верховин богатьох річок, але не пересікав ні одної з них. З Перекопу сей шлях ішов до верхівья Молошних Вод, проходив поміж верхівьями Молошних і Кінських Вод, по р. Бику, ішов між р.р. Вовчими водами і Торцем і далі по Харьківщині і Курщині теж поміж річками Дніпровського і Донського водозбірів, потім по межиріччу водозбірів Дона й Оки до Тули; сім шляхом татари доходили колись до Тульської засіки. Він проходив по теперешній Таврическиий, Катеринославський, Харьківський, Курський і Орловський губ. Між річками Можью і Коломаком, у теперешньому Валковському повітові, був глибокий яр— перекоп, котрий об'їхати було неможливо, бо з обох боків сюди підійшли ліси й болота. Тамечки з давніх давен стояли моськовські вартові. Як ми згадаємо, що Тула од Москви у 160 верстах, тоді й побачимо, як далеко заходили татари в Московщину у кінці XVI і в початку XVII століття.

Від Муравського шляху відділялися Ізюмський й Калміуський—перший починався у самої верховини Орелі в Катеринославщині і йшов по Ізюмському й инших повітах Харьковської губ. й знову зєднався з Муравським в Курщині. Калміуський шлях одходив іще більше на схід і йшов од верховини Молошних вод до міста Лівенъ (Орл. губ.), проходячи по Харьковщині, Воронежчіні й Курщині. Протоптали сей шлях, або, як казали тоді сакму, татари в XVI ст. Окрім сіх найголовніших було чимало иньших татарських шляхів, наприклад, Бакаев шлях, так званий по—татарському мурзі Бакаю, котрий ходив тим шляхом на Курський і Орловський край, коли не було ще городів Білгородської линії. Були ще шляхі Кончаковський й инші меньші. Се були немов теперешні степові дороги, котрі виводили на три биті великі шляхи. Окрім сіх татарських шляхив були ще й московські й українські: Старий посольський, Новий посольський, Ромодан, так званий по йменню боярина Ромодановського в Сумському повітові, Сагайдачний шлях, котрий нагадує нам славетнаго українського гетьмана Сагайдачного.

Звідкіля взялося назвисько Муравського шляху? Воно татарське, бо у одному документі я знайшов призвіще татарина Муравський.

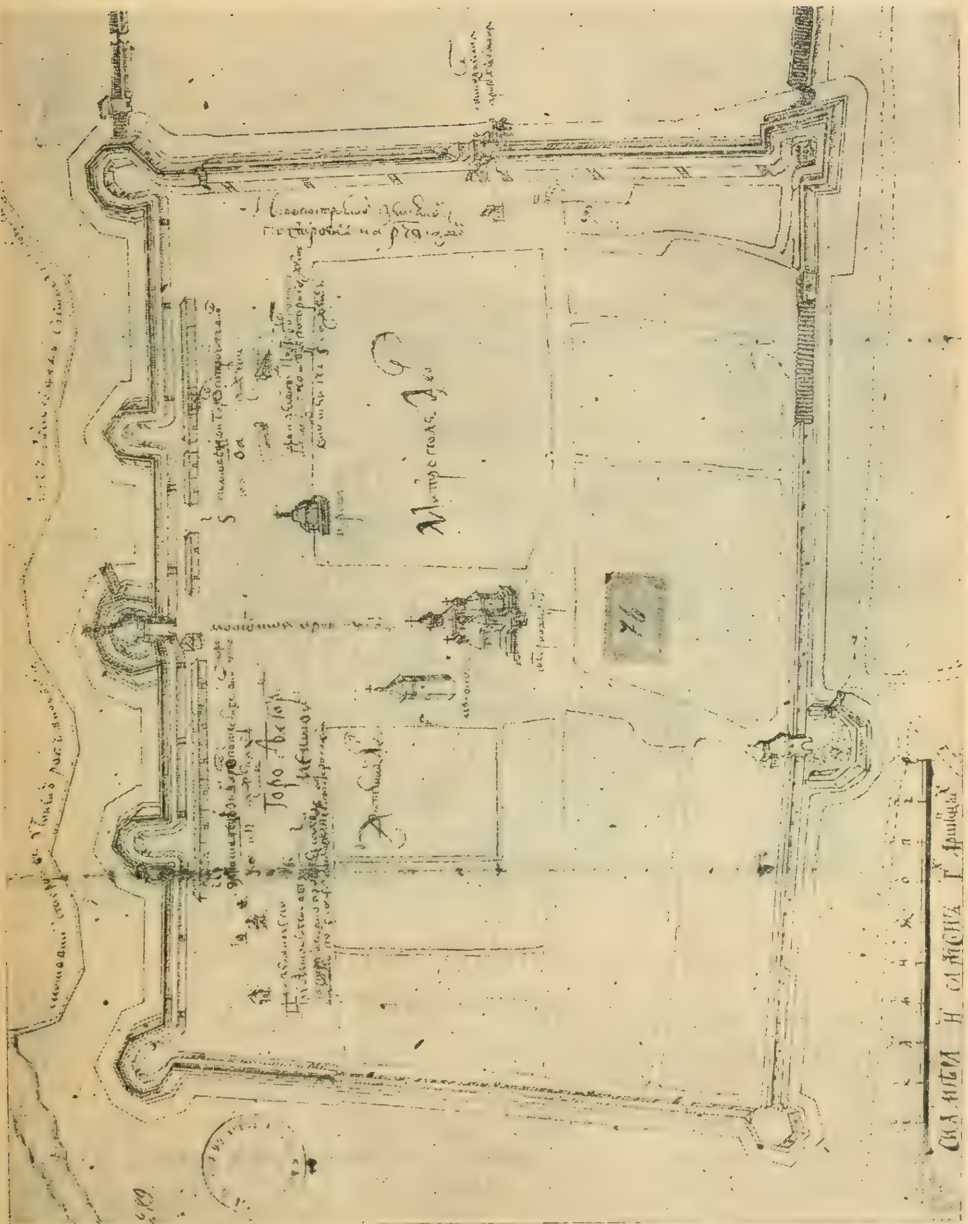
Назвиська річок, городищ були почасти слав'янорускі: річки Уди, Лопань, Красная, городища: Хорошево, Сіверске, Мохначево; почасти татарські: річки—Мож, Айдар, Балаклея, Изюмець, городища: Кукуєво, Торчиново, Азацке. І се від того, що ся країна з давніх давен була по части слав'яноруська, почасти тюркська; се було пограниччя Русі й тюрків.

Новоросійскій степ. Справжній степ теперешньої Новоросії починався за диким полем; у Слобожанщині ще лани широкополі чергувалися з лісом, а в степах новоросійских—в Катеринославщині, Херсонщині та Таврії—більше було площини, окрім тільки Донецьких стягових гір та поодиноких могил; лісів за р. Самарою вже не було, замісць лісів де-не-де траплялися байраки по балках з кущами терна да шелюги; усюди, куди не глянути оком, була тільки висока трава, як море безкрае, а ближче до моря – солонці. Можливо було проїхати десятки верст—і не знайти солодкої води. В пекуче сухе літо річки пересихали й починалася така суша, що усе засихало; тоді і живий, зелений і веселий степ перевертався в жовту мерлу пустиню.

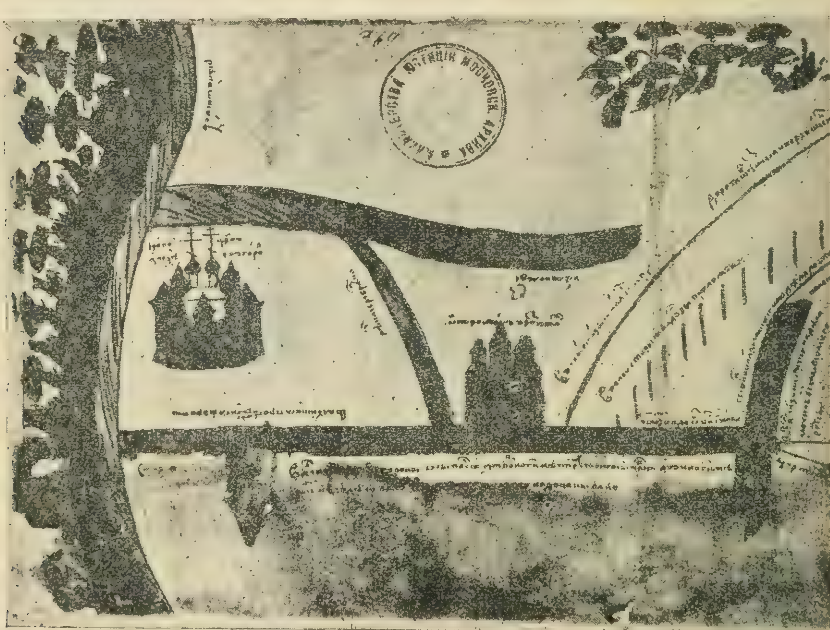
Кріпости біля Білгорода.

Московське заселення України. Московська держава нешвидко, потроху посувала свое пограничча на південь, хоч тамечки не було ніякої сусідньої держави, котра б володіла землею і мала б свій нарід і уряд. Але, як ми бачили, туди частенько навідувалися кримські татари, бо хоч сами жили у Криму, але орди іх мали свої табориша й кхоші з отарами у степах Новоросійских та без упину робили наїзди на Московські украйни. Московський уряд для захисту своїх гряниць будував кріпости. У XVI столітті при Іванові IV південна гряниця Московської держави досягала тільки Черниговщини; се була Сіверська Україна з містом Путивлем на чолі; то було Путивльске погряничча з Литвою. При Феодорі Івановичу, у кінці XVI століття збудовані були Воронеж, Валуйки, Білгород, Курськ, Ливни—гряниця, як ми бачимо, посунулася на південь на

План старого Білгорода XVII ст.

так звану „польскую“ (від слова „поле“) себ-то степову украйну. Царь Борис Годунов збудовав дуже далеко на південь на Донцеві недалеко од Святих гір місто Цареборисов, (нині слобода Царе-борисівка Ізюмського повіту, Харьк. губ.). Якось дивно, що так далеко в самій південній частині Слобожанщини, в котрій тоді не було ще жодного осілого міста, Борисові захтілося збудовати таке дальнє місто ніби-то для захисту од татарських наїздів. Мабуть, були у нього якісь инші міркування—він, наприклад, допоручив сю працю Богданові-Більскому, щоб таким робом збутися сього непевного боярина з Москви, а потім, хоча той дуже добре зробив доручене йому діло—збудував Цареборисів, алеж

Линія кріпостей біля Царева-Олексієва у XVII ст.

все таки його вислано з Москви. Під час розрухі у Московській державі Цареборисів спустів і вилюднів, як і деякі инші міста по Московських украïнах. Але в царюваннє першого Романова Михайла побудувано було богато нових міст в Курщині й Воронежчині; з них потім склалася так звана Білгородська линія. За сією линією вже починався дикий степ. До прибуття украïнців на се дике поле зрідка іздили тамечки тільки московські вартові та станичники; перші стояли на варті і об'їздили Донецький край, другі їздили з Путивля через Харьківщину до верховин р. Самари, Тора й Міуса, цеб то доïздили до Катеринославщини. Були ще й так звані „стоялі голови“, призначені на те, щоб повіряти чати станичників. Кожне нове

місто, як тільки побудувалося, починало посилати в степ своїх вартових і станичників. Але все ж вартові й станичники не були постійними поселенцями, також як і ті промисловці, котрі мали від Московського уряду так звані юрти в Донецкій волості. Було тільки кілька міст та меньших осель на слободській Україні, котрі були осажені московським урядом, а не українськими переселенцями, ще у першій половині XVII століття. Трохи більше великороссів з'явилося пізніще, за часи царя Олексія, а особливо у XVIII століттї, коли там заселялася так звана Українська линія. Тим то й у теперешньому свойому етнографичному стані Харьківська губерня має давні великоросійські поселення і на них треба нам тепер звернути увагу перш, ніж почнемо викладати про головне українське заселення нашої країни, бо великоросійські оселі у Слобожанщині тільки вкраплені серед українських чи то гніздами, чи то стоять поодиноко. Щоб зрозуміти теперешній етнографичний склад населення Харьківщини, треба звернути увагу на історію не одного українського, але й великоруського заселення, дати історичну етнографію країни. Се має і великий науковий, і окрім того практичний інтерес, щоб стояти на твердому науковому грунті при постанови й вирішенню, наприклад, питання про з'єднання Слободськоі України з Україною взагалі, про теріторіальну автономію України або про вибори в установчі українські збори, або про межі її з сусідами. Дуже старим московськім острожком у Слобожанщині були Валки, теперішне повітове місто. Колись там був вал та рів, як про це каже „книга великого чертежа": „а між Мжом і Коломаком на Муравському шляху рову версти зо три, а рів в ширину сажнів з півтора, в глибину сажень, а иноді й більше, а стороною того рову обминути не можливо: усюди ліса та болота". Воевода Тургенев у 1636 році писав про Валки: „а ті Валки звісні з старовини; у надежних місцях іде насипаний вал через шлях од лісу до лісу, а ліси пішли рівні, великі і меж тих лісів насипаний вал на три версти". Валки він називав тоді тільки урочищем, значить, незаселеним місцем. А у 1646 році московський уряд збудовав на тому урочищу кріпость Валки инакше Можський острожок. Але ж все таки іще раніще тутечки навкруги Валок, до їх збудовання, жили українські пасішники—вони й були першими поселенцями сієї країни, вони оселилися на р. Мжі і по иньших річках, поясньючи воеводові, що таких пасік було біля Валок до 150 і що у кожній проживало од 5 до 10 чоловік. А країна лічилася безлюдною, бо уряд і не знав гаразд, де були ті пасіки й хутори. І справді у 1647 р. вийшла заборона литовськім людям без дозволу заводити тамечки пасіки по р. р. Мерлу, Мерчику, Братениці

по близу Хотмижська, Вольного, Лосицька і Валок; тих, що поселилися тут давнійше, виселено за кордон. Із Валок — Можського острожка — їздили станичники на р. Самару та Орель. У 1650 р. у Валках були вже й гармати, був і воєвода. Потім сюди прийшли українські переселенці і збудували там сотенный город Валки, хоча й здається трохи на иньшому місці. Московським розрядом були збудовані також Лосицький острожок і Колонтаєв. Туди прийшли по своїй охоті сходці з ріжних московських українських городів й зоснували свої слобідки (між ними була й українська слобідка). У 50-х роках XVII століття Колонтаєв зовсім заселили українці. Бобрик, Охтирка, Олешня, Каменне і Недригайлов були українськими погряничними городками і коли у 1647 році вони мали одійти до Московської держави, то мешканці зовсім залишили ті міста і навить позабірали з собою свої будівлі, — на їх місце поселило московське правительство своїх служилих людей, а трошки згодом сі міста позаймали знов українськи переселенці, між котрими залишилася деяка частина великоросіян. Заняли великоросійські служилі люди і Чугуєв, котрий раніще зоснували українці з гетьманом Острянипею на чолі. До Чугуєва належав цілий Чугуєвський повіт і значне число великоросійських осель. Московськими служилими людьми були зосновані окрім Цареборисова ще Тор і Маяки, але вони дуже швидко заселилися потім українцями. Московських служилих людей ми бачимо у деяких містах Слобожанщини, але тільки як великоросійський гарнизон серед більшости українського населення; тільки у 2—3 містах були посадські торгові, а не служилі люди.

Число великоросійських поселенців у ріжних містах слободської України то збільшувалося, то зменьшувалося од усяких випадкових причин; великоросійські служилі люди залежали од московського уряду і він їх посилав туди, де була у них потреба, наприклад, коли якесь українське місто безлюділо. Загалом се був тоді текучий люд серед заселення і його куди легче було висилати, ніж вільних і непокірних українців. Число великоруськіх поселенців в українських містах здається не збільшувалося у XVIII столітті, а навіть зменьшувалося. Великоросійські села та деревні у Слобожанщині більш усього роскидані були біля тих великоросійськіх городів, про котрі ми тільки що говорили — біля Чугуєва, Вольного, Болхового. У Білгородському повіті були такі ж села — Русская Лозовая, Проходи, Русскіе Тишки, Борщевое. У Валковському повіті ми бачимо з великоросійським населенням села — Славгородок, Верхопожню, Пожню, Дерновую, Люджу, Верхолюджу, Тарасовку, Станичное, Порозок, Солдатское, Ницаху, Обратенище, Печини,

Крамскую, Каменицкое, Котанскую. До Болховського повіту належало с. Уди. На західному погряничну, де йшла колишня литовська межа, теж було кілька великоросійських сел та деревень—Чупаховка, Боровенька, Мартиновиці, Ясеновое. Але найбільш широким та просторим великоросійським повітом у Слобожанщині був Чугуєвський, де ми бачимо села—Каменну Яругу, Покровское, Кочеток, Введенское, Песчаное, Терновое, Пятницкое, Васищево, Тетлегу, Зарожное, Шубино, Бабку і Боровую. Се дуже давні поселення—землі сім поселенцям були одведені ще у 1647 році,—після того як українці убили у Чугуєві свого гетьмана Острянина і повернулися у Польщу. Значить великоросійські оселі були роскидані невеличкими купами у теперішніх—Охтирському, Лебединському і Змієвському повітах Харьківськоі губ., недалеко від погряничча Курської і Полтавської губ., а найбільша частина їх містилася у самому осередку губернії—у Чугуєвському повітові. По селах Чугуєвського повіту проживало багацько народу—по де кілька сот чоловіка. Села Вольновського повіта були куди малолюдніші. У 1710 році у Чугуєвському повітові жило біля десяти тисяч чоловіків і жінок. У XVIII столітті була збудована Українська линія. Вона мала військове населення—однодворців або так звану ландміліцію, яка повинна була обороняти ті кріпости, котрі були збудовані по сій линії. Линія проходила од Дніпра до Донця по р.р. Орелі й Береці у теперешній Полтавскій та Харьковській губ. і займала південну частину Харьківщини. Простяглася вона на 400 верст. У Харьковщині вона проходила по Ізюмському, Змієвському та Валковському повітах. Усіх кріпостей на ній було 17. Будувати сі кріпості повинні були козаки з Слобожанщини та Гетьманщини. Оселі Українськоі линії були теж гніздом великоросійского заселення у Слобожанщині.

У 60-х роках XIX століття етнографичний склад населення Харьковськоі губ. був такий: на 87,78% українців въ губернії приходилося 11,45% великоросів, се-б-то перших було у вісім раз більше ніж других. Великороси займають тепер частини Змієвського, Старобільського, Вовчанського, Купянського та Харьковського повітів. Вовчанський та Старобільский повіти Харьковщини у XVII ст. були ще майже безлюдними і великоросійські поселенці там з'явилися тільки у XVIII столітті, коли російські царі почали роздавати їх своїм великим панам, а ті почали переселяти туди своїх кріпаків з центральних великоросійських губерній. Таке, наприклад, походження сел Андреевки та Старого Салтова Апраксина та Шафірова. Таким побитом, населення теперешньоі Харьковськоі губ. не являеться виключно українським, бо проміж україн-

ских сел трапляються поодинокі і цілими купами російські; тут з давних давен живуть переселенці з великоросійських губерній і вони розмовляють на великоруській народній мові і мають усі великоросійські народні звичаі, одежу, будівлю. На етнографичню виставу, організовану підчас археологичного з'ізду у Харькові у 1902 році, зібрано було багацько старих народніх уборів українського й великоруського населення Харьковщини; се все потім пішло до народнього музею при Харьковському Університеті. Той музей показуе нам в теперешньому народньому життю як би історичну етнографію країни і з ним повинен ознайомитися кожен, хто цікавиться сучасним народним життям Слобожанщини. Але великоросійске заселення Слобожанщини було дуже невелике, як його зрівняти з українським; теперешня Харьковська губ. по свойому історико-етнографичному складу являеться українською і являе з себе органичну частину теріторії України, а ії населення—такуж частину українського народу.

Українські переселенці з Польщі въ XVI і першій половині XVII століття. Задніпрянська і лівобережна Україна була тоді під Польщею і боролась з нею за віру і рідну мову, за землю і волю. На чолі повстанців стояли завжди козаки, яко військові, озброені люди, але їх підтримував увесь нарід—міщане й поспільство. Шукаючи волі, заселяли вони степи, свое дике поле у Київщині, на Волині, Подолії, Полтавщині, оберегаючи там свої оселі від татарськіх нападів. Але й туди у вільні степи, де нарід спасався од кріпацтва і шукав кращої долі й волі, де він мусив шаблею та рушницею захищати свою ниву від татарина,—і туди посувалося за ним лихо укупі з польскою шляхтою, котра заполучала від польских королів привилеї на сі народні землі; і туди приходили кріпацьтво та неволя. А про центральні країни Польщі нічого й говорити: там панувала тяжка неволя. І ось український нарід мусив залишати свої оселі і йти хоч світ за очі шукати долі в иньшій чужій стороні. Так почалося переселення українського народа в Московщину, де охоче приймали переселенців, бо се ж все таки були хоч і з чужоі землі Польщі, чужинці, українці, а не москали, але брати по крові й вірі; таких захожих українців приймали перш яко спільників—союзників. Таким спильником, наприклад, був атаман Дмитро Вишневецький, котрий вступив на службу до Івана IV з своїми козаками. Иньших переселенців приймала Москва на службу до себе й поселяла їх в Московщині і по українських містах, разом з своїми служилими людьми. Приходили козаки, міщане, поспільство й духовенство. Осібне

місце серед них займали ченці українських манастирів — Густинського—Прилуцького й Мгарського-Лубенського. Так було і до лихоліття і після нього. В царювання Михаїла Романова українці стали у великій пригоді Москві в обороні її українських земель від татар. В підданство Москви поступило тоді чимало українських ватаг з їх отаманами. Переселенці мали свій виборчий уряд, зберегали й шанували свої звичаї, наприклад, церковні брацтва. В 1638 році прийшло у Білгород з гетьманом Острянинцею одразу 865 чоловіка українців з жінками, дітками малими, зі збіжжям, худобою— кіньми, коровами, вівцями. Головну частину переселенців складали козаки і правительство вимагало, щоб вони присягнули на підданство Москві, — що будуть вірно їй служити, не вернуться в Польщу, з татарами, ляхами й українцями не матимуть ніяких стосунків, нікого не грабуватимуть і на Польщу не нападатимуть, бо з королем Володиславом Москва була тоді у спільці. За оце усе українцям ствердили їх устрій і козацькі порядки, але з тим, щоб вони оддавали звичайне послушенство воєводові й обороняли Московську границю від татар. За для сього їм дадені були землі на дикому полі на Чугуєвім городищі, де вони повинні були самі збудувати місто і шанцями його ошанцювати. Нелегко було попервах переселенцям: вони мусили будувати і місто з шанцями, і свої власні оселі, заводити пашню і усяку хазяйську справу, а разом з тим пильно доглядати степу й оберігати його від раптових татарських нападів. А тут на лихо, коли вони вже пообзаводилися хазяйством, охазяїнувалися як слід, здобувши для сього й царську грошову та хлібну підпомогу, як поміж них почалися сварки. До них бач з Польщі почали засилати привабні листи, переманюючи назад. Гетьман аж мусів поїхати до Москви, щоб оправити себе від своїх ворогів—сотника Розсохи й иньших. Розсоха, котрий власне й получав привабні листи, утік з Чугуєва у Польщу, але й самого Якова Острянина вбито, після чого чугуєвські українці повернулися додому в Польщу. Замісць їх у Чугуєв прийшли Московські служилі люди. Так перший замір самостійного будування українського міста в диких степах виявив себе невдалим, але причини тут були більш випадкові—до воєводи Щетініна ворожо стосувалися не тільки українці, котрих він, як каже документ: „привів у сумлів своєю жерстокостью“ але й свої московські люди.

2-й розділ.

Заселення слободської України з другої половини XVII до кінця XVIII століття.

Переселення народу в слободську Україну з Задніпрянщини і його причини. Заснування й заселення міст і слобід—Острогожська, Сум, Харькова, Охтирки, Ізюма і округи іх полків. Внутрішнє розселення слобожан. Участь манастирів в заселенню краіни. Чужоземні переселеньці. Вплив заселення на устрій слободської України. Жаловані грамоти слободським полкам. Участь Московської держави в українському заселенню. Поширення терріторії Слобожанщини. Ріжні оселі. Зріст її населення. Выхід народу з Слобожанщини за її межі.

Переселення народу в слободську Україну з Задніпрянщини і його причини. За Московського царя Олексія Михайловича з право і лівобережноі України, котра була тоді під польським урядом, переселилася велика сила українців. Вони поосажували багато міст, слобод, сел і хуторів, котрі власне й склали з себе слободську Україну, або інакше Слободські козацькі полки. Таких полків склалося п'ять: Харьківський, Охтирський, Сумський, Ізюмський і Острогожський, з полковими містами: Харьковом, Охтиркою, Сумами, Ізюмом і Острогожськом (послідній—повітове місто теперешньоі Вороніжськоі губ.). Увесь оцей край заселився за Московською Білгородською линією більш усього мешканцями українцями, хоч траплялися серед них і московські служилі люди. Подекуди, місцями, як наприклад у Чугуєві і в деяких иньших місцях, як ми бачили, мешкали майже одні тільки московські служилі люди. Перше значне переселення народу з Польскоі України приходиться на велику епоху в народньому житті—Хмельничину. У перші три роки народнього повстання Богдана, за часи славних січ—Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької й Зборовскої нарід ще мав надію перемогти свого ворога і здобути волю, а може й самостійність, і тому ніхто не йшов тоді в Московські дикі степи. Але нещаслива Берестецька січа розвіяла сі надії і у 1651 році ми бачимо перше велике переселення народу. Козацька літопись нам

оповідае, що тоді козацтво поосажувало слободи на московських грунтах в Слобідчині—і от від того часу стали осажуватися Суми, Лебедин, Харьків, Охтирка і усі слободи козацьким народом. Друге переселення було у 1659 році; але найзначніїше в тяжкі часи руїни—в гетьманство Брюховецького, Многогрішного й Самойловича—в 1663—1687 р.р., коли гетьманом в правобережжі був Дорошенко і усе правобережжа обернулося в пустиню. Грабянка оповідае, що мешканці правобережья поселилися на безлюдних великоросійських землях до самісінького Дону і заснували багацько міст та слобід. Як тільки, бувало, стане не переливки нашим людям—підіймаються усім селом з семействами та збіжжам, яке можно ухопити,—і ідуть світ за очі, не знаючи навіть, куди простувати. І вони йшли на мандрівку. Кидаючи навіки свою оселю, рідний край, батьківщину, прочане палили свої хати і усякі будівлі, щоб вони не залишалися в нащадок ворогам. Не легко було народові кидати свою благодатну країну, але й нові місця Слобожанщини теж вабили до себе переселенців своіми самородними багацтвами. І ось залунала весела пісня:

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Іди з нами козаками на Украйну, на слободу,
На Украйні всього много—і паші, і браги,
Не стоять там вражі ляхі, козацькії враги;
На Украйні суха риба із шапраном:
Будеш жити з козаком, як з паном,
А у Польщі суха риба із водою:
Будеш жити з вражим ляхом, як з бідою.

Але й тоді, як співали такі пісні, каже М. Хв. Сумцов, важко було людям покидати старі батьківські місця, сум брав за далеку дорогу, а в нових місцях, хоч і гарних, сходила гірка думка про тих, що зосталися в далекім старім краю, про тамошню родину. Такі почуття відбилися в деяких піснях, як брат пише лист сестрі і питае її, чи привикла вона жити на Вкраїні, а сестра відмовляе:

Ой брате, мій брате, треба привикати:
Од роду далеко, ніким наказати.

В одній цікавій пісні описаний настрій, з яким наші люди йшли в Слобідчину і що було у них на думці.

Та не спав я нічку не одную,
Не буду спати ще й другую,
Чогось мені трудно,
На серденьку нудно,
Сам я, молод, не можу я знати.
Та віють вітри все буйнії,
Ідуть доші все тучнії,

Землю зворушують,
Травою устиляють,
А цвітами украшають.
Та йдуть люде, поселяне.
Все з дочками та з синами,
Покидають грунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішниї пасіки.
Та чогось луги потемніли,
Наші поселяне посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад (не) воротиться
На свої прежнії вжитки.
Уже весна—Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені дубрави ключи
Попускали.

Як бачимо, і на мандрівців велике враження робила природа—весна з її вітрами буйними, дощами тучними, травами й квітками, коли Дніпро широко разлився, як те море, і скрізь по річках були глибоки перевози, а в зелених дубровах усюди потекли ключі—води од талого снігу. Але смуток обгорнув прочан, коли вони побачили птицю, котра верталася з вирія на свої вжитки, бо їм уже не прийдеться вертатися на свої колишні оселі. Багацько прочан, не дійшовши до нової оселі, й погинуло від безхліб'я, безвіддя, хвороби, слабости, татар і своїх же братів-казаків у безлюдній пустині. Траплялося й так, що само поспільство з голоду мусило отдаватися у полон татарам: 3000 селян з під Корсуня (у Киевщині) хтіли бігти у Орду. 3000 чоловік мешканців Тарговиці татари взяли в полон. У 1675 році у гетьмана Самойловича зібралося 20.000 прочанських семейств. Иноді й лівобережні гетьмани примували селян правобережья переходити на лівий берег Дніпра. Слободська Україна заселилася, як казали про це посланці гетьмана Самойловича, на 1/3 прочанами з правобережья, звідкіля вийшло 11 полків, і через те вони пропонували, щоб слободська Україна була привернена під гетьманський регімент, але на се Москва ніяк не згожувалася, щоб не прибільшувалась гетьманська сила і влада. Дорошенко бажав з'еднати усю Україну—і право і лівобережну—під своїм единим урядом; едину Україну бажав мати і увесь нарід; але проти сього була тодішня політика і дипломатія Москви і лівобережних гетьманів: Москва не хтіла скинути з гетьманського уряду ні Брюховецького, котрий тоді удавався вірноподданним Москві, ні потім Многогрішного та Самойловича, а вони

самі, звісно, міцно трималися за свої уряди, бо не могли піднятися до загальних громадських інтересів усього народа. І ось виходило, що талановитий Дорошенко увійшов у звязок і творив дуже вадливу за для народа і супротивну йому спілку то з Польщою, то з Кримським ханом, то з Турецьким султаном, котра знищила країну і обернула її в руїну. У 1667 році Москва умовилася з Польщою в Андрусові, щоб повернути Польщі усю правобережну Україну і тільки Київ і то на два роки мусив лишитися за Москвою. І од того часу, каже літопись, „встали шатости на Україні". Український нарід не міг згодитися ні з тим, щоб його власне живе тіло дипломати разрізали на дві частини, ні з тим, щоб жити за татарином та турком. І се дуже голосно і яскраво висловив народний ватажок, отаман запорожський Іван Сірко. „Я, казав він, ляхів недруг; ляхи—пани; вони нищили нашу волю, пригнічували наш православний нарід; але й татарва не наші друзі, а іще гірші вороги. Ляхи нашу худобу їдять, а татари пьють нашу кров. Подивіться навкруги: орда сплюндрувала наші домівки, нашими дітьми і жінками заповнила свої кочовища. А скільки вона нашого козацького народу у неволю запродала на галери і скільки його порубала! З бусурманами нам треба воювати; сам Бог наказує нам напасти на ворога й помститися за зневагу ймення Христового, за спалені церкви, за поруги святощів". І справді орда, котру поставив Дорошенко на зімовлю в Україні, повстала проти нього і вернулася до дому у Крим, захопивши з собою у полон селян. А коли Дорошенко пожалівся турецькому султанові, той повернув се у жарт і йому нікого з бранців не вернули: „кого узято, каже Самовидець, пропав, хіба кого викуплено". Справедливо промовив Сірко про наругу святощів, бо справді, образами гатили вулиці й болота; з церков і дзвіниць поздіймали усі хрести і дзвони. „Не заболіло, каже Самовидець, серце його (Дорошенка) од такого безчестія образів Божіїх за для його несчасливого дочасного гетьманства". Син гетьмана Самойловича за татарський напад на лівобережжа сплюндрував остатні міста правобережчини, а населення його силомиць перевів у Гетьманщину. І народ довго ще памятав про цей „згон", як його називає Самовидець. Правобережна Україна тепер зовсім запустіла. По Бахчісарайській умові вона і повинна була залишитися безлюдною пустинею. Такою пустинею й бачив її у 1705 році літописець Величко: „Видѣх на разных там мѣстцах много костей человѣческих, сухих и нагих, только небо покров себѣ имущих и рекох в умѣ—кто суть сія? Насмотрѣвшися поболѣх сердцем и душою, яко красная и всякими благами прежде изобиловшая земля и отчизна наша Украіна

в пустинѣ оставлена и поселенцы ея, славные предки наши, безвѣстни явишася“. Теж саме каже і Московський піп Лук'янов. Ідучі у Святу землю в 1702 году через Україну, він записав своє дуже сумне враження од сієї тоді безлюдної країни: „Бысть сіе путное шествіе печально и уныло; бяше бо видѣти ни града, ни села, ащебо и быша прежде сего грады красны и нарочиты села видѣніем, но нынѣ точію пусто мѣсто“. Оттакечки і чужі, і свої розшарпали, сплюндрували нещасну тогобочню Україну і перевернули сю роскішну країну — сей рай для людської оселі, в безлюдну пустиню, а дипломати навіть ствердили свою дивну згоду особливою умовою — Бахчисарайською, щоб Україна навіки лишилася безлюдною.. Ось коли справді дипломати Польщі, Москви, Турції з Кримом, та і самої України занедбали про долю українського народу, проводячи свої користні думки та заміри.

Велика сила народа прийшла в Слобідчину і з Гетьманщини, з Лівобережья, але більша частина їх належала до тих, що прийшли в Лівобережжа з правобережжа. Отже таким чином, як бачимо, населення Слобожанщини склалося з ріжних етнографичних поділів українського народа і через те, як воно звичайно буває, й українська мова тут витворилася не задніпрянська, не галицька, не чернигівська, а власна місцева, немов середня між ними; більш усього вона наближається до полтавської і київської української мови, мабуть через те, що переселення з Лівобережжа було досить велике у Слобожанщину; Лівобережжа і Слобожанщина були сусідами; а з-за дніпрянщини більш усього переселенців дала Київщина; українці з Київщини заселяли головно й Лівобережжа—найпаче Полтавщину. Ось через що Слободсько-українська мова більш усього наближається до полтавської і літературна мова Квітки схожа з мовою Котляревського, бо обидва вони користовалися мовою свого простого народу — єдин в Слобожанщині, другий — в Полтавщині.

Заснування і заселення міст і слобід — Острогожська, Сум, Харьківа, Охтирки, Ізюма і округи їх полків. Звернемо тепер увагу на засселення міст і слобід в Слободській Україні. У 1652 р. був осажений на річці Тихій Сосні і Острогощі Острогожськ; туди одразу явився цілий український полк у 1000 чоловіка, окрім семейств, з полковником Іваном Зіньковськім і усією полковою та сотенною старшиною. По царському указові воевода Арсенев їх почав уряжати на віковічне життя. Кріпость у Острогожську робили Московські служилі люди під приводом воєводи разом з українцями; будівлі для себе у місті будували самі українці. Подвірря для острогощан були дадені

у посаді за острогом, себ то за за́мком, невеликої міри через те, що їх треба було захищати від татарськіх нападів і для сього потрібно було тулитися їм близько одно біля другого; полковник дістав двір у 300 кв. сажнів, прості козаки — тільки по 70. Але кожному одведено було окрім того тутечки ж землю під огороди, клуні й токи — проти свого подвірья. Усім одведена була теж земля на поле, на покос і на иньші потреби. Дадена царем грошова запомога на будівлю і сіянку ярини, дадено на прокорм жита й овса. Вислано для кріпости з Воронежа дві гармати. Острогожська кріпость була споряжена так, як і иньші по Москівських українних містах. Острогожськ прозивали ще иноді Рибним, бо біля його було Рибне озеро і тут іще раніше був великий рибний торг. У Острогожському були поселѐні і московські служилі люди, щоб не передати усієі оборони міста й країни українцям, бо на них всеж таки певноі надії не було — од іх завжди сподівалися якоїсь, як казали у Москві, „шатости". Переселилися у Острогожськ для свого купецьтва й великоросійські купці. Усі російські поселенці були під воєводою, а українці були під своїм полковим присудом. Між тим і другим почалися гострі суперечки. Після заснування Острогожська новосельці українці поселилися і по иньших містах та слободах, так і зложився козачий Острожський Слободський полк. По жалованій царській грамоті Острогожському полку дадені були усякі привилеї й меж иньшими козацькій устрій. Цікаво буде додати до того звістку про забезпеченнє перших переселенців — про те, що вони з собою привезли. Полковник Зіньковський приїхав з жінкою, сином писарем і декількома челядниками. Він привів з собою 15 коней і 4 волів. Обозний прийшов з жінкою, дочкою, 2 челядниками і привів 5 коней, 8 волів, 2 корови, 6 овець, 10 свиней. Військовий судья Величко привів 4 коней, 13 корів Більшість була людей заможних або, як кажуть про них московські документи „семьянистыхъ и прожиточнихъ", себто значить таких, котрі дома були хазяінами — землеробами, а разом з тим козаками. Козаками вони залишилися і в слободській Україні. У перших по спискові 80 переселеньців було 99 коней (себто більш ніж по 2 коня на семейство), 69 волів (меньш ніж по одному), 141 корова (ледве не по 2 корови на семейство), 124 вівці та кіз (більш ніж по 1 на семейство), 129 свиней (більш ніж по 1 на семейство), усього 662 голови худоби, себто більше, ніж по 8 голів на семейство. Сі 80 семейств можна поділити, що до числа голів худоби у кожного, на 7 частин і коли про перші три частини (27 семейств) можливо сказати, що у них була недостача худоби, то остатніх 4 частини (53 семейства) у всякому разі треба зачислити до

середніх, коли не багатих: значить, що бідних на худобу було 34%, а середніх і богатих — 66%. Безкінних було тільки два семейства, а може тільки 2 чоловіка, коли вони не мали семейств. 15 семейств не мали худоби, але вони або не змогли привесті її з собою, або можливо роспродали або залишили дома, або загубили її в дорозі, бо треба пом'ятати, з'якою труднотою приходилося переселятися в далеку Слобожанщину і як небезпешно було в дорозі від татар та розбишак. І ще добре що вони йшли великим табором, цілим полком, а то їх також ограбувалиб, як оточеньців і черниць Густинського та Ладинського манастирів. Острогожськ заснувався не-за Білгородською линією, а на самій линії і через те він, як і увесь полк, мав більший зв'язок з російськими містами і урядом, ніж иньші полки, котрі поселилися за линією, на справжньому дикому полю, як, наприклад, Сумський або Харьківський.

У томуж 1652 р. як і Острогожськ було засноване і місто Суми. У 1653 р. вже була збудована під приводом воєводи Арсенева кріпость Суми на Суминому городищі. Будовали її самі українці, котрі прийшли сюди з своїм осадчим Герасимом Кодратевим. Нові переселенці, як писав сам воєвода, поселилися на дикому шляховому полі, куди раніш приходили татари і плюндрували Путивль, Рильск та иньши великоросійські міста. Прийшли вони сюди із ріжних місць України. Вабили їх до себе вільні грунти, лани і особливо ліси, де було багацько усякого звіря, дикої бджоли і легко було гнати дьоготь та смолу. Ловецьтвом, бджільництвом займалися тут путивльскі севрюки та бортники, які й не хотіли допустити до сього українців. Але воєвода вступився за українців, оповівши, що вони гонять дьоготь не в Путивльских лісах, а у дикому полі в дібровах в 5, 6, 10 верстах од свого тільки що збудованого міста Сум і що краще буде як вони отдаватимуть чинши у царську казну, а не Путивльцям, як се робилося доси. Воєвода вже взяв з українських ватаг 17 бочок дьогтю. Уновому місті Сумах ніяких прибутків у нього не було, а трати дуже пильні: треба було купити заліза і за для соборної церкви, і для иньших казенних будівель. Кривди и образи од сього Путивльцям, писав він, не буде ніякої тому, що і тепер вони мають великий здобуток з бортних дерев та пасік (деякі мали по 500 вуликів пчіл) та по 100 карбованців кожний має з рибальства та ловецьтва — бьють дуже багато куниць, лисиць, вовків, медведів, лосів, диких кабанів. Воєвода додавав до сього, що Сумчане прохають віддати їм у чинш Гирлинську царську вотчину на р. Пслі, за котру вони платитимуть у двічи або у тричі дорожче, ніж Путивльці. Справді, як побачимо далі, Сумчане дуже широко розвинули свою промислову діяльність.

Далі почала заселятися уся та країна, на котрій зложився Сумський Слободський полк. Люди приходили на слободи по всяк час безупинно, як се можна бачити, наприклад, у слободі Тернах, куди у 1653 році прийшло 48 семейств і потім приходило ледве не що року по кілька десятків; більш усього припадає на ті роки, коли було найбільше виселення з правобережжа, особливо в часи руїни.

У 1654 році був заснований Харьків і де кілька иньших слобід, з котрих потім зложився Харьковський полк. На Харьківське городище прийшла з початку маленька купка (37 семей) переселенців трошки раніше 1654 року, як се видко з прохання—суплікп Білгородської Миколаєвської церкви попа Івана. Він писав, що у 1654 році на Харьковському городищі у їх церковній вотчині черкаси збудовали хати і живуть у них. Е. Альбовській подає гадку, що прийшли туди сі 37 семейств ще у 1651 році, бо про них було сказано, що вони прийшли туди раніше, ніж иньші, а потім підійшли й другі, та й на полкових прапорах, додає він, стояв 1651-й рік. Але у 1651 році Харьковського полка ще не було, а як сказано—„раніше 1654 року", то се можливо однести і до 1653, і до 1652 року, а може навіть раніше 1651 року. Невеличка купка в 37 семей пробувала тут до 1654 року, але велика купа переселенців явилася на Харьківське городище у 1654 році і збудовала кріпость. У 1654 році у Харькові українці пробили собі шлях до Торських солоних озер, куди їздили по сіль, єсб то чумакували; значить і харьківці, як і сумчане, займалися промислами; сей шлях Харьківський воєвода Селіфонтов звелів харківцям знищити, але вони одмовилися од сього, бо не хтіли знищення свого чумацтва. Велів він являтися харьківцям до себе на огляд, але багато не послухалося і роз'їхалося на Торські озера варити сіль та по иньших місцях, а у Харькові залишилося обмаль людей і харьковського городища забезпечити від татар було неможливо. Так писав перший харьковський воєвода Селіфонтов у Москву, звідкіля прийшов царський указ харьківським „черкасам", щоб вони будовали кріпость—острог і нових доріг не проводили. Як бачимо, тут ще немає згадки про Харьківську кріпость, говориться тільки про Харьків, яко поселення, і про Харьківске городище, яко природню кріпость. Трохи згодом на Харьківске городище явилася одразу велика купа переселенців. Їх було окрім семейств 587 чоловіка. Вони завели стани і пасіки, ловили звіря і рибу, поставили буди, де гнали дьоготь. Виходить, що й харьківці займалися тим, що й сумчане; і не дивно, бо біля Харькова було тоді багато лісу, так що приходилося дорогу до Тора для чумацтва просікати у лісах, (воєвода Білгородський наказував її засікти, себ то закласти

деревом). З 1655 року почалося будовання Харьківськоі кріпости українськими поселенцями на свій зразок, або як казав потім воевода Селіфонтов, по „их черкаскому извичаю“. Як видко з воеводського листа 1657 року, харьківських українців було так багато, що вони усе городище застановили своїми подвірьями, а городище мало навкруги більш, ніж версту (530 саж.), по проміру Чугуєвського воєводи. Він мав перший догляд над харьковцями, бо вони поселилися у його повіті у 36 верстах од Чугуєва. Але чугуєвський воевода, проживаючи у Чугуеві, звісно, не міг мати пильного догляду за Харьковом й через те мабуть вони сами почали будовати собі кріпость себ то кріпити своє городище — по свойому, а не московському звичаю. У 1656 році московський уряд прислав у Харьків окремого воеводу Селифонтова для „городового строенья“ і щоб відати харьківськими поселенцями. Йому дали особливий наказ, щоб він збудовав кріпость по московському звичаю. Сами харьківці збудовали кріпость — острог, по пляну Чугуївського воєводи, але частокол робили по свойому — низький та рідкій, кладучи поверх його колоди. Селіфонтов же звелів, щоб кожний поселенець поставив скільки випадало на його долю по роскладці колод, дубків і щоб палі вбивали у землю і прикріпляли щільно одну до другої. Вони одначе одмовлялися, кажучи, що сього зробити не можуть і розвіються різно, од того що вони бідні і голодні люди, не огрунтувалися, борошном не обзавелися, хатин не побудовали, а коли оце усе зроблять, тоді й кріпость будоватимуть так, як їм наказують. Воевода одписав у Москву, що поставити кріпость окрім городища ніде, що зменьшити її не можливо, бо усе городище занято подвірьями, а значить його треба захистити і що переселенці його не слухають, кріпости не будують, на варти не їздять, у приказну хату вартових не дають, а тільки пьють та гуляють і угомоняти та утихомирювати їх нічим. На лист воеводи і получився той указ, котрий ми привели раніще — щоб харьківці кріпость будовали і од сіеі праці не одмовлялися. Будовалася Харьківська кріпость і місто Харьків у 1656—1658 р.р. на правому березі річки Харькова і лівому—Лопані. У 1656 р. Харьківська кріпость ще не була збудована, як се видко із супліки Жихорців. Укупі з Харьковом почали заселятися й иньші міста та слободи, з котрих потім склався Харьковський полк, як то: Змійов, Хорошево, Печеніги. Харьківський воевода порядкував і над Хорошевською слободою, а потім і над иньшими слободами, які склали з себе Харьківську округу — Харьковський повіт, виділений з Чугуєвського, так саме як колись з Білгородського повіта виділився Чугуєвський. Змійов виділився з Чугуєвсь-

кого повіта; він був заснований на Змієвському городищу і одночасно з Харьковом получив самостійного воєводу. На Хорошево городище явився невеличкий гурток переселенців - 50 семейств (в десятеро менш, ніж у Харьків) і через те Хорошево зробилося слободою, а Харьків одразу великим містом.

Цікаво буде додати про те, як складалося заселення слобід. Ось як заселилася, напр., слобода Печеніги. У 1654 р. прийшов з Литовської сторони гурток українців в 45 чоловік, з жінками і дітьми, з осадчим Івашкою Хведоровичем Волошеніним. Вони були приведені до присяги і по їх власному проханню їх поселено у Чугуєвському повіті на Печеніжському Котковському полі укупи з попередніми поселенцями. Осадчий їздив у Москву і по його проханню поселеньцям дадено було на будівлю семейним по 5, а парубкам по 4 карбованця (се на наші гроші вийде кілька десятків карбованців). Харьків та Змійов робляться осередками заселення країни, себ то Харьковського та Змієвського повітів: до Харькова було приписано Хорошево, до Змійова — Мохначово, а може й Печеніги. У 1657 р. уже був окремий Змієвський повіт.

Дуже цікаве було заснування міста Салтова, на Салтовському городищі. Туди у 1659 році явилося одразу 670 чолов. українців, стільки, скільки і у Харьків, з отаманом — осадчим Іваном Ондрієвичем Семеновим (мабуть Семененком), й поселилися, по царському указу, на сирому кореню, на Сіверському Донцеві, на Салтовському городищу, на татарському броду, де раніше був кам'яний город. Вони прохали дозволу збудовати їм на місці старого кам'яного города нове місто, щоб захистити себе від ворожих татарських нападів, бо утікати їм з семействами таким степовим шляхом до Білгорода або Чугуєва, де були кріпости, булоб далеко. На се їм вийшов царський дозвіл — будовати „собою", себ то самим, власним коштом і працею, кріпость. Звістка про те, що Салтовське городище було справді колись кам'яним городом, зовсім правдива і підтримана нині археологичними розвідками, котрі дали надзвичайно цінні знадоби про культуру Салтовського кладовища VII—VIII ст., при с. Салтові. У 1674 році був заснований Вовчанськ. Вовчанському осадчому Старочудному дозволено було будовати слободу на р. Вовчих Водах і закликати туди українців з правобережної і лівобережної України, а иньших людей не приймати. Нові поселенці поселилися городком і слобідкою і деревнями по р. Вовчим Водам, загатили гатки у ставах, збудовали млини, позаводили пасіки і позаймали собі займанщини. Білгородський Миколаєвський манастирь жалувався, що

„черкасы“ заняли його землі, але се поселення було дозволено Білгородським воеводою, бо українські переселенці узяли на себе за се оборону і сього місця, і московськіх українних городів від татар, котрі туди завжди приходили, маючи там свої перелази. Право на землі Білгородського манастиря по р. Вовчим Водам було сказоване також як і на землі по р. Лопані та Харькові. І се було справедливо, бо на манастирській та церковний причт із кількох чоловіка давалося земель та угод стільки, що на них тепер жие та має пропитаніе більше сотні тисяч чоловік. А нові українські поселенці приходили з Польщі, збільшували сим дуже невелике населення Московськоі держави й брали на себе надзвичайно важкий обов'язок обороняти та захищати московські городи. І Московський уряд зрозумів усе значіння, усю державну вартість українського заселення і зробився до нього дуже прихильним. Його політику провадили і воєводи, хоча се для них і не було приемне і хоч вони часто таки уклонялися од ласки до „черкас“. А про угоди Білгородських церков Московський уряд добре розумів, що сі землі не могли бути їми заселені і що як там моглоби бути яке заселення, то тільки дуже загайне, не швидке і навіть зовсім непевне. Він бачив, що минули ті часи, коли можливо було роздавати безмірні нікому невідоми, але богаті роскішні землі ченцям та попам, котрі нічого і не могли подіяти з ними. Як вони могли, наприклад, заселяти або обробляти землі біля Харькова, котрий лежить од Білгорода у 75 верстах. Вовчанськ ближче од Білгорода, але й там не було ніякіх церковних або манастирськіх осель.

В Мурахву явився на життя з-за Дніпра уманський полковник Микита Кондратович Сененко з ватагою українців в 260 чоловік з жінками та дітьми і прохав дозволу поселитися там серед попередніх поселенців і з такими ж вільготами, які мали вони. „Прийшли ми, казав Сененко, в новозбудований город Мурахву на слободу“. У город на слободу — сюди йшли і у городи на слободи, себ то на вільготи. Значить слово слобода має тут значиння вільготи. Звідтіль взялося, певно, і назвисько Слободські полки або слободська Україна, бо туди йшли люди на слободи—вільготи; і такі вільготи заполучали не тільки козаки, а й посполіти, котрі селилися на панськиx землях, бо пани старшини теж давали вільготи своїм поселенцям, закликаючи їх, як казали тоді, на слободи: ріжниця у тім, що посполъству у себе давали вільготи пани державці, а козакам та міщанам московський урядъ.

У 1654 році була заселена переселенцями Охтирка, котра була третім полковим містом слободськоі України. Вона

була звісна ще й раніше, яко порубежне місто Польщі, потім одійшла до Москви, котра заселила її великоросійськими служилими людьми, але їх було небагато. У 1657 р. московський уряд зробив реєстр усіх охтирців. Іх призвіща немов російські (це усе „Андреевы, Даниловы"), але можно міркувати, що московські приказні позаписували звичайні українські призвіща по батькові не по українському, а по російському звичаю, цеб то Ондрієнка записали Андреевым, Даниленка—Даниловым. Иноді, напр., ми бачимо призвіще по батькові Омельянов—тоб-то від українського Омельян, Микитин (укр, Микита) і т. иньші. І що воно було так, видко з того, що у Охтирці ж був эдин „черкашенин", значить українець, а його записали „Якушкою Степановым". Були одначе й призвіща українські—Болдирь (мабуть Бовдурь), Кононенко, Пулаченко, Болтищенко, Рублевський, Добош, Радченко, Гончаренко, Герасименко, Нечипорович, Волошин, Наумович, Ярошевський, Адамович, Мартинович, Ильяшенко, Вощенко, Яценко, Малько та иньші. Сотником був Арістов—немов не українське призвіще, алеж він був сотником козацького товариства і займав сей уряд іще у 1654 р. Із трьох попів один прийшов сюди з правобережья—з Животова. Охтирські поселенці називаються „сведенцями" — так прозивали московськіх служилих людей, котрих зводили до купи на життя з ріжних країн у нове місто. Може і в Охтирку, котру залишило її українське населення тоді, як вона перейшла під владу Москви, теж звели новіх поселенців із ріжних країн, де проживали українці, а ми бачили що вони проживали навіть у московскіх українних містах. Можливо, що серед сих зведенців була й купа великоросійськіх поселенців, як се бувало по деяких містах Острогожського полка. Усіх охтирськіх переселенців було 445 чоловік, а у нихъ було 109 жінок, 634 дітей, 72 родичів і 18 дітей у сіх родичів, а усього було 1587 чоловіків, жінок і дітей. Вони привели з собою 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці, 1091 свиней, усього 4266, себ то більше ніж по 9 голів на семейство із 4-х чоловіка. Значить охтирців треба признати більш меньш заможними і у всякому разі середніми що до худоби.

У Богодухів явилася дуже численна ватага українских переселенців із посспільства, або, як каже московський уряд, „пашенных черкас"; їх було 1096 чоловік, а міщан тільки 33 чол., кріпости вони не робили мабуть через те, що були не козаками, а посполітими людьми.

Між тим ширилося заселення і південної Слобожанщини і тамечки склався Балаклейський полк. У 1663 р. приїхав у Білгород козачий отаман Яков Степанович Черниговець і

прохав дозволу поселитися з своїми українськими задніпрянськими переселенцями на татарських перелазах по р. Донцеві на гирлі річки Буликлеї. Се місце лежало у 80 в. од Харькова і у 50 верст, од Змійова і за ним не було ще ніякої оселі (свиключаючи Святігори). Пройшов тільки один рік — і той же Черниговець докладав воєводові у Білгороді, що місто він уже сам збудовав, назвав його Балаклеєю і що у нього у кріпости та на „посаді“ поселилося у 150 дворах 200 семейств і се число безперестанку збільшуеться. Окрім Балаклеї Черниговець збудував ще кріпости на татарських бродах—міста та слободи по Доньцеві — Андреєви Лози, Бишкинь, Савиньці і Лиман (послідній у степу між двох озер — лиманів). А що найважнійше Балаклейський осадчій збудовав і кріпость Ізюм. Царь зробив осадчика – отамана Балаклейським полковником за його вірну службу і користну для Московськоі держави колонізаторську працю.

Діло заселення Ізюмського полка, котре роспочав Яків Черниговець, ще більше поширив Харьковський полковник Донець з сином своїм Костянтином. Ізюмський полк заселився більш усього при них переселеньцями з иньших Слободських полків. Про Ізюмъ—курган, Ізюмський перелаз і про Ізюмський шлях маємо звістку ще у книзі великого чертежа; у 60-х роках XVII ст. тут жили царськи охотники, що ловили звіря для московського царя. І про се нагадує на лівому березі Доньця місце, котре зоветься звіринцем; мабуть, там був у них якийсь вартовий острожок. Балаклейський полковникъ Яків Черниговець збудував невеличку кріпость Ізюм. Новий великий город, але на правому березі Донця, де в його вливається Мокрий Ізюмець, був збудований Гр. Донцем і у нього був перенесений і невеличкий перший Ізюм. Місто було осажено Донцем, котрий привів для роботи більш 1500 козаків Харківського полку збудувалося дуже гарно по плану і швидко зробилося полковим городом Ізюмського Слободського полка. Біля Ізюма і тепер, немов його кріпость, виситься гора Кремінець (800 футів), а по Донцеві і його вітках простяглися густі ліси—нетрі. Полковник Донець дістав право заселяти Ізюм тільки людьми захожими з „черкасских“ Слободських полків; йому заборонено було приймати великоросийськіх поселенців, а за те він сам без воєводи міг порядкувати у новому місті, а для козака це була дуже велика вільгота. Минув рік і у 1682 році було вже в Ізюмі 300 человіка. Але се все ж таки було небагато. Для того щоб діло заселення йшло швидче, Донець сам переїхав в Ізюм, а сина свого Костянтина залишив на полковництві у Харькові. Жити йому в Ізюмі було дозволено, але з тим, щоб він все таки лічився і полковником

Харьківським. У 1682 році Донець дістав грамоту від царя Федора Олексієвича, в котрий йому дозволялося жити в Ізюмі і закликати туди і в Співаківку і на Пришиб вільних українців на слободи із Харьківського, Охтирського і Сумського полків, будовати самим місто і вільно селитися там „собою“, себ то без воєвод, пахати пашню і володіти усякими угоди по отводу Касогова, по своім козацьким звичаям. Окрім тих міст та слобід, про котрі ми вже казали, були осажені тоді Остропілля, Двурічне, Новий Перекоп, Сеньків. Куп'янськ, Каменка, усе це були нові і дуже мало заселені слободи (од 23 до 48 сем.); тільки у Новому Перекопі було 288 чол. При гирлі Торця була збудована Гр. Донцем Козацька пристань—невеличкий земляний городок, куди осадчій Сем. Бронка вже заклúкав декілька семейств і попа. Між річкою Голою долиною і Черкаским лісом Гр. Донець міркував збудовати місто Черкаск (теперешнє село Знаменське). Ізюмський полк, як ми бачимо, був заселений більш усього переселенцями з Слобожанщини, хоча і сюди приходили иноді, як нам здається, й переселенці з за Дніпра і Гетьманщини.

Оттак заснувалися міста та слободи слободської України. Иноді одразу приходила велика ватага переселенців і осажувала місто чи слободу. Так було, наприклад, у Острогожську і, як ми бачили, по деяких иньших містах. Але частіще приходили меньші гуртки, де купчилися переселенці з ріжних місць, як у Суджі або Тернах. Иноді до переселенців з однієї країни потім приходили сходці з другої країни. Більша частина міст збудована була на дикому шляховому полі, на татарських бродах та сакмах, на сирому кореню (Суми, Суджа, Салтов, Вовчанськ). Дуже багато міст збудовано було на старих городищах —Харьків, Суми, Царебორисов, Хорошево, Змійов, Мохначево. Як одразу приходила дуже велика ватага переселенців, вона будовала кріпость у місті—наприклад, у Острогожському, Охтирці, у Суджі; як їх було обмаль—селилися слободою. Діло заселення вели осадчі. Такі осадчі були, мабуть, при усіх ватагах переселенців. Ми маємо багато цікавих звістокъ про їх діяльність. Се були ватажки, отамани народа, що вели його на нові місця, що порядкували нелегким ділом заснування нових міст та слобід, будівлею, зносинами з урядом і таке иньше. Їм доручав нарід свою долю, шукати її в далекій чужій стороні. Їх повинна була добре знати уся ватага переселенців, здаватися на них, покладати на них надію, яко на певних, розумних, жвавих, завзятих своїх проводарів та спорудників у громадських справах. Тим то і ми повинні тепер споминати про них і їх діяльність для народа з великою шаною та подякою і як мога закріпити

пам'ять про них там, де вони працювали. Харьковскому осадчому Каркачеві треба поставити пам'ятник у Харькові, а не тільки, як се зроблено досі, по мойому пропонуванню, назвати йменням його одну вулицю у Харькові (Каркачева). Треба, щоб кожне місто і слобода у слободській Україні знало й шанувало пам'ять свого осадчого, коли він відомий історії. А у моїх розвідках по історії слободськоі Украйни є чимало звісток про слободсько-українских осадчих і їх діяльність. Особливо се треба зробити тепер, коли свою долю, своє щастє у нас творить, кує сам нарід. Деякі з осадчих заняли потім військові козацькі полковничі посади по вибору товариства і їх діяльність була дуже широка. Такими були Балаклейский осадчій Черниговець і Сумський Кондратев. Недивно, що осадчі мали великий вплив на устрій місцевих діл. У Мерехві, наприклад, усіма ділами керував осадчий полковник Сененко. Осадчих потім замінили виборні отамани, котрі були усюди. У 1688 роцi Коломацький атаман Ярема Михайлов дістав лист од Московського уряду на закликання на слободи українських переселенців з Задніпрянщини.

Внутрішнє розселення слобожан. Внутрішнє розселення люду ми бачимо у всіх слободськіх полках. Острогожській полк склався, як ми бачили, серед великороссійских міст теперешньої Воронежської, Курської і навіть Орловської губ. Є поселенці жили дуже далеко од свого полкового міста Острогожська. А східня частина Ворон. губ. у початку XVIII ст. ще не була заселена і ось сюди на р. Чорну Калитву, у південну частину Острогожського повіту почали переселяти українців; і там з'являються нові козацькі слободи – Стара Калитва, Нова Калитва, Подгорна, Поповка. Переселили великороссійских посадських людей' Острогожська в Коротояк, а українських козаків з Коротояка в Острогожськ. У 1732 р. з слобід Перлевки, Гвоздевки, Єндовища і Урива переселені були козаки в Богучарськiй повіт Воронежської і Старобільскій Харьк. губ. У Старобільск прийшов сотник Синельников з сотнянами, в Закотную Голодолинськiй, в Осиновку—Смаков і в Білолуцьк—Головинськiй. Через се Острогожськiй полк наблизився до иньших слободьских полків й границя Россійскої держави роспростерлася далі на південь. Внутрішнім розселенням слободська Україна заселялася найбільш у XVIII ст. З місць, де було багато населення, нарід переходив на нові незаселені місця. Осадчій Малишевськiй поїхав у 1659 роцi на гирло річок Сироватки і Крупця і там осадив слободу Нижню Сироватку. З собою він узяв Сумчан, Ворожбянських і Лебединських козаків, щоб одвести новій слободі землю, ліси й сінокоси по

загальній постанові. З сл. Ворожби туди переселено було 76 самих бідних семейств, з Сум 197. Їм одвели землі на подвірья, сади, огороди та вигін. Так місцьовий козацький уряд у половині XVII ст. вів діло розселення і розв'язував аграрне питання на підставі розуму й справедливости. Заселення слободської України вели переважно козаки, котрі зложили військову організацію країни — п'ять слободських полків. Але велику участь у сій великій народній справі мав увесь український народ — усі його верстви, усі стани суспільства — міщане, поспільство, духовенсьтво.

Участь манастирів в заселенню країни. Манастирі, як звісно, приймали велику участь в заселенню Росії. Теж саме треба сказати і про участь їх в заселенню слободської України. Перше місце займає середи слободсько-українських манастирів Святогорський. Ми вже бачили, яке чудове місце було вибрано для нього. Коли саме був заснованний манастирь, певних звісток не маємо. У синодику манастиря про се сказано, що автор тоді ще, коли писав синодик (у 1710 р.), не міг знайти про се звісток за татарськими нападами й плюндруваннями, особливо ж за частими змінами колишніх ігуменів. Можливо, що фундаторами манастиря були ченці — українці з за Дніпра або Гетьманщини. Ми знаємо, що з манастирів Гетьманщини вийшло чимало ченців через унію. Першу документальну звістку про Святогорський манастирь ми маємо у 1624 році, коли ігумен Симеон з братією получив царську грамоту і ругу у Білгороді. Се теж натякає на прибуття ченців з України під московську владу. Цареборисів, заснованний недалеко від Святогорья у 1600 році, підчас лихоліття вилюднів і Святогорський манастирь був самим далеким, південним місцем на Україні, бо Чугуєв був заснованний тільки у 1638 році, а Валуйки були од нього у 130 верстах. Не дивно, що він озброївся гарматами. Іще академик Гільденштедт бачив стіну, котрою був обнесений манастирь. У ньому була у XVII ст. варта з Білгородців, Чугуєвців та Валуйчан. На байдаках по Донцеві вони діставали хліб, а ігумени подавали звістки про татарські заміри. Туди приходили бранці з татарської неволі; їх тамечки роспитували і посилали далі на Україну. Туди привозили ранених і їх там годували і содержували. Там були старі, немощні й каліки. Туди заходили і здорові вартові та станичники, українські та донські козаки, великоруські служилі люди, навіть, „воровскіе черкаси", себ то розбишаки, щоб помолитися Богові та спокутовати свої гріхи. Виходить, що манастирь мав немов свою парахвію, котра простяглася на кілька сот верст. На манастирь нападали татари — Кримські та Озовські —

і усякі розбишаки. У 1679 році татари сплюндровали, пограбували манастирь і узяли у неволю архимандрита Іоіля з братією. Манастиреві надано було багацько землі, але потім іще у XVII ст. більшу частину її одібрано, а усю землю одібрано у кіньці XVIII ст. Дивногорський манастирь Острогожського полка теж виявляв з себе природню твердиню Він, як і Святогорський, стояв за линією кріпостей у степу. У 1652 р. в ньому збудовали кріпость і там поселили українців, мабуть, з тих, що прийшли у Острогожськ з полковником Зіньковським. Купецтву дозволили їздити туди з усякими харчами та крамом і продавати його без усякого мита. Іще у початку XVIII ст. на дзвіниці манастиря було три залізних і одна мідяна гармата. Але, не дивлючися на сю оборону, ченці манастирські велику муку терпіли од татарських гвалтовних наїздів і тому у 1671 р. навіть покинули його і збудовали собі новий манастирь у більш забезпеченому та спокійному місці меж Суджою та Мирополем на Дівочім городищі. Але де які з братії згодом повернулися до Дивногорья і поновили манастирь. У кінці XVIII ст. у манастиря була майже та сама ярмарка, яка почалася у 1652 р.; туди приїздило на богомілля багацько народу й купців з околичних міст, котрі привозили усякий крам та дріб'язок. Манастирь мав землі, риболовлі і усяке хазяйство; у слободі Селявній—100 хат підданних посполітих. Далеко меншим і менш славним був Шатрищегорский манастирь теж у Острогожському полку і теж мабутьзаснований українськими ченцями. Острогожський полковник Зіньковский зоснував у Острогожському жіночий манастирь. У Охтирському полку в 4 верстах од Охтирки в 1654 р. ченцями Лебединського українського манастиря бувзаснований Охтирський Троїцький манастирь. З Лебединського манастиря вийшов ігумен з братією (40 чолов.), з манастирськими підданними посполітими, з ризами і усякою церковною утварью. Ім одвели для будовання манастиря гору Охтирь з землями і усякими угодами У другій половині XVII ст. до манастиря належало вже багато земель, хуторів, млинів, пасік та садів і 200 підданних посполітих. У 3-х верстах од Краснокутська задніпрянським переселенцем полковником Штепою був заснований у XVII ст. Краснокутський манастирь. Штепа, приїхавши у слободську Україну, зайняв собі се безлюдне місце, збудовав там манастирь, прийняв де-кілька ченців, а сам зробився їх ігуменом. Куряжський манастирь (у 9 верст. від Харькова) був заснований харьківським полковником Григорієм Донцем і де-якими иньшими старшинами сього полку. Там раніше була пасіка Ол. Куряжського. Донець одвів новому манастиреві землі і угоди. Сіннянський сотник віддав усю свою маетність на збудовання Сіннянського манастиря

і зробився його ігуменом. Змійовський Миколаевський козацький манастирь істнував уже в 60-х роках XVII ст. і мав гармати проти татарських нападів. Потім він широко розвинув своє манастирське хазяйство. Таким побитом одні з манастирів були засновані переселеньцями з задніпрянщини, другі—козацькою старшиною й козаками. Як і козацькі оселі, перші манастирі заснувалися на татарських сакмах та дикому полю. І ченцям, як і козакам, бажалося селитися на сирому кореню, на дикому татарському степу. Вони приняли участь разом з иньшими переселенцями і в заселенню дикого степу, і в його обороні. Вони узяли на себе обов'язок задовольняти религійно-моральні потреби степового товариства та поспільства, турботу про хорих і ранених. Але так було у XVII ст. У XVIII столітті більш усього манастирі почали пеклуватися про власне хазяйство та матеріальні достатки і через се занедбали свої високі християнські заповіти.

Чужоземні переселеньці. Чужоземне заселення слободської України було дуже невеличке—сюди приходили волохи, колмики, серби, цигане і евреї. Волохи прийшли в Слобожанщину у 1711 р. при Петрі Великому з князем Кантемиром. Кантемиру дадено у самому Харькові подвірья і маєтности Хведора Шидловського, які були одібрани у нього за якусь провинність. Иньші волохи, що приїхали з Кантемиром, мусили розміститися по Слободських полках. Усіх їх було 4000 чоловіка. Село Шидловського Балаклійку оддали Волошському стольникові Єнакею, Новомлинськ—Мечнику, Волоський кут—полковникові Абазі. Усіх дворів роздано було волохам у Слобожанщині 710 (633 українських, 42 великоросійських і 35 польских). Се волоське заселення було головним чином не народнє, а шляхетське, дворянське. Місцеве населення дістало нових панів і підпало у підданство новим державцям, чужим людям—волохам. Із Задніпрянщини пересилився в слободську Україну теж волоський полковник Танський з охвицерами Жіяном, Бедрягою та иньшими. Ім вийшов дозвіл визивати на поселеннє свою братію—волохів. Але Танський і його товариство почали творити усякі кривди мешканцям слободи Мурахви, де їх поселено, а Мурахвяне мусили тікати геть. Іще більші кривди творив волоський задніпрянській полковник Апостол Кигич, котрому віддали у підданство де кілька слобід з підданими посполитами, а він повернув до себе у підданство навіть і вільних козаків. Тяжку та сумну сторінку народнього життя з'являє з себе се волоське заселеннє. Центральний уряд хотів віддячити, дати нагороду волохам за їх запомогу Петру у Прутському поході—і роздав їм за се землю та підданних у

Слобожанщині. Слобожане приняли чужиньців ворожо, неприязно, бо ті люди нічого не зробили на користь країни—не захищали її від татар, не брали участи в її устрою, були чужинцями, не зв'язаними з країною і населенням навіть мовою, життям; навпаки вони за Дніпром звикли до сваволі, і тут в Слобожанщині лишилися вояками, але не проти ворогів, а проти мирного населення. Із тих, що прийшли з Кантемиром, не можно було набрати навіть однієї окремої корогви, так що їх почали приймати у козачі полки, яко старшин та підпрапорних, і дозволили купувати маєтности, себ то їм одразу надавали стільки привилеїв, як і козацькій українській старшині. Не стали у пригоді для країни і сербські поселенці, із котрих зроблений був окремий полк, але у ньому було зовсім мало сербів і полк доточували з тубільців—українців. У Чугуєві поселилися Колмики іще у XVII ст. В кінці XVIII ст. їх було там більш 1000 чоловіка; вони служили у війску. Проживаючи у Чугуєві, принявши православну віру і беручи шлюб з тубільцами, вони зовсім обрусіли. Проживали, або краще сказати кочували, таборували у слободській України щей цигане, котрі мали власний уклад свого життя. Євреїв було зовсім небагато і вони більш усього держали шинки та гандлювали горілкою. Було, але зовсім мало—кілька десятків—поляків, мабуть колишніх бранців; було трохи греків. Взагалі чужоземне заселення у нас було невелике, але коштувало урядові й потім людям занадто дорого. Бо сі поселенці діставали великі особисті вільготи тільки за своє чужоземство, але нічого не робили на користь країні та його людности.

Вплив заселення на устрій слободської України. Заселення країни мало великий вплив на її устрій, на її автономію, на економичні вільготи, котрі вона діставала від Московської держави, взагалі на усі сторони її соціального й економичного життя, на її культуру й просвіту, на усе її життя. Все оце залежало од двох причин—перше від звичаїв національного життя українців у зв'язку з їх поглядами на те, як треба улаштувати життя по правді, по справедливости, і вдруге—од обставин життя на нових місцях, де воно залежало не тільки од природи країни і народніх звичаїв і поглядів, але й від центрального російського уряду. Слобожане не тільки приводили з собою з-за Дніпра свої семейства, збіжже та худобу, вони привозили з собою попів і церковний причт, котрий тоді був близький до народа, бо його вибірала сама громада, приносили богослужебні книги, церковні дзвони, а найголовніше приносили з собою на нові місця у дике поле свою національну

українську просвіту і культуру, котру вони віками утворили у себе на Україні, на грунті древне руської культури; свою православну віру, рідну мову, яко основу національности, свої звичаї, свої чудові пісьні і меж ними історичні, так звані думи, в котрих росказана · хоча й поетично, але взагалі правдиво уся історія українського народа - боротьба його з ляхами, татарами й турками за віру, за землю і волю, за свою політичну і національну самостійність. Просвіта тоді в Україні стояла високо і переселенці перенесли її з собою, а разом з тим потребу в сій просвіті. Московський уряд охоче приймав переселенців, бо вони ставали йому в дуже великій пригоді по обороні граници і заселенню дикого поля. Придивляючися до переселенців, московські люди побачили, що се були хоча й рідні брати їх, але все-таки вони дуже од них одріжнялися усім своїм життям і своїми звичаями. І усю оцю велику ріжницю вони обізвали у своїх актах „черкасскою, старочеркасскою обыклостію, обычностью“, себ-то їх особливими звичаями. І до сих звичаїв вони з початку однеслися обережно. Слободським полкам дають московські царі жалованні грамоти на зразок тих привилеїв, котрі здобувала собі Гетьманщина по Переясловській й иньших умовах з Москвою. У сих грамотах була і вільна займанщина земель, якої не мав і не знав московський народ, і вибори старшин, і усе те, що у московських грамотах та актах прозивається „старочеркаскою обыкностію“ і являється устроем стародавнього українського національного й соціального життя, котрого завжди домагався і яким хтів жити (а иноді, траплялося, і жив) український нарід усюди, куди тільки не заносила його лиха доля і зла година.

Жалованні грамоти Слободським полкам. Звертаючися до жалованних грамот Слободським полкам і до їх змісту, ми бачимо, що найстаріші з них належать до 1659 р., але у них ще не було нічого про вільготи. Після повстання Брюховецького, до котрого не пристали взагалі Слободські полки, три полки—Харьковський, Сумський і Охтирський дістали у 1669 р., а 4-й Острогожський у 1670 р., вільготні жалованні грамоти. За те, що козаки не пристали до Брюховецького, їм скинуті були чинші з винниць, броварень та шинків. Сі чинші були накладені ще у 1665 р., але не на усі міста і слободи, а тільки на найстарійші; у Харківському, наприклад, полку—на один Харьків, у Охтирському—на Охтирку, у Сумському—на Суми, Лебедин і Суджу, у Острогожському — на Острогожськ і Землянськ. До 1665 року і сі міста уживали ще вільгот, наданих їм при заселенню на де кілька років, а у 1665 р. часи вільгот уже вийшли і як у Харькові вільготи були дадені, скажемо,

на 10—11 років од його заснування у 1655 р., то і ча́си вільгот повинні були вийти у 1665 році. Суми мали по такому рахунку вільготи на 13 років, Охтирка на 11, Острогожськ на 13, а з того ча́су на них положені були чинші. Але вони платили їх не охоче і завелася значна недоїмка. Отсю недоїмку і скинуто їм—з Харьковського полку 2225 карб., з Острогожського 1619, Сумського 6091, Охтирського 2141. З Сумських козаків не велено було брати недоїмки з бортних дерев у Бирлинської волости 200 карб. Таким побитом, слобожане знову, як і з'початку, увільнилися од чиншів і се дуже підтримувало заселенне країни і матеріально забезпечувало старих колишніх переселенців, давало їм спроможність зміцнити свої хазяйства, держало їх на місцях першої осілости. Українці дуже цінували право вільного викурювання та продажу горілки й пива. Сі вільготи були дадені Слободським козакам замісць щорічної грошової платні, щоб їм було з чого служити полкову службу. У 1672 році Острогожському полку надана була нова грамота, стверждені колишні вільготи і дадені земельні угоди по рр. Чорній Калитві і иньших. У 1682 р. видана була вільготна жалована грамота на ймення Харьковського полковника Гр Донця козакам Ізюмського Слободського полка. Такі вільготи получили і поселенці иньших слободских полків, але не на ймення полків, котрі ще тоді не були улаштовані, а на ймення окремих міст та слобід, як се ми бачимо, наприклад, у Коломаку і по иньших містах Поселенцям дозволено було міста будовати, селитися там, орати землю і усякими угодами володіти по отводу генерала і воєводи Гр. Косогова, по їх козачих звичаях; вільготи їм давано у всіх одбутках років на 10 і на 15, залежно од заможности; і у сі вільготні роки по сих городах дозволялося торгувати усякими товарами безмитно й держати шинки по своїх колишніх звичаях безмитно й дальньої полкової служби не служити і відбутків і оброків ніяких не платити. А після сих вільготних років старшині і козакам, котрі почнуть служити полкову служби, теж дозволялося винокурні і шинки держати безмитно, як і раніш. І Ізюмчанам вільгота була дадена, як і иньшим полкам на 10—15 років Після сього вони повинні були нести усякі відбуткі виключно одначе чиншу за вінниці Ся вільгота залишена була навіть і на будучину і мала велику вагу задля заселення Ізюмского полка. У пізніших грамотах (1684, 1686, 1688, 1695 рр.) надається право вільної торговлі (Харьківським козакам), підтримується право навіки і без чиншу володіти землями, не платити чинша за млини, шинки, кузні, лавкі, риболовлі і усякі промисли. У 1700 р усім 5 Слободським полкам царь Петро ствердив право без чиншу мати усякі промисли, воло-

діти землями і усякими угодами, млинами, риболовлями, вільно курити горілку і шинкарювати нею, не платити ніяких податків і мита, а тільки вести боротьбу з татарами. У 1704 році козаки Ізюмського полку дістали грамоту, де розв'язаний був їх позов з донцями за рр. Бахмут, Красну та Жеребець; сі річки з землями лишилися слобожанам і були ними заселені (се теперешні Ізюмский і Купянский повіти Харьковської і Бахмутський Катеринославської г.). При цариці Анні слободська Україна стратила свої привилеї, але Єлізавета їх повернула назад окремого жалованною грамотою усім Слободським полкам взагалі. Жалованні грамоти мали великий вплив на успіх заселення слободської України; вони давали переселенцям багацько привилеїв, і хоча сі привилеї були зібрані до купи тільки у грамоті Єлізавети, а до того роскидані були по окремих грамотах ріжних полків і хоча вони не являлися такою конституціонною хартією для країни, як гетьманські статті для Гетьманщини, а все ж таки вони дали спроможність людям уладнатися по своїх національних звичаях. Мита з приїзжих купців збирали не російські приказні, а сами ж таки українці; великоросійські тяглі люди та утікачі не мали права селитися в Слобожанщині, щоб не утісняти в землях тубільців. Треба тільки додати до сього, що слобожанам доводилося повсяк час боронити сих своїх привилеїв. І висший, і низший московський уряд (Розрядний приказ, Білгородський та місцьови воєводи) ніяк не хтіли чи не могли згодитися на сі неприємні для них привилеї, котрих не мали самі, на їх погляд, хозяіни держави. Московські царі приязно відносилися до заселення дикого поля переселенцями з Литовської, Польської держави, бо тут було давне змагання між Москвою та Польщою запогряничні українські та білоруські землі. У XVIII ст. при Анні наступила для слободської України тяжка година, і тільки Єлизавета Петровна знову вернула на який там час їх вольности. Московський уряд хтів, щоб привилеї слобожанам були тимчасові і їм траплялося почасту звертатися до Москви з проханням про їх ствержения. Погляд самих слобожан на їх права і обов'язки виявився дуже виразно у заяві Сумських полчан 1705 р.: „наші діди, батьки, брати і родичі, -- писали вони там, і ми самі поприходили із ріжних гетьманських і задніпрянських міст в Україну по закликанню Білгородських та Курских воєвод, котрі забезпечували нас царським словом—не однімати від нас наших вільгот“. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські украінні городи по Білгородській линії у диких степах на татарських займищах, котрими ходили татари під отсі городи. І для збільшення населення у сих нових містах велено було нам призивати на життя свою братію—українців. Ми збу-

дували Суми, Суджу, Мирополля, Краснополля, Білополля і иньші міста, а до них повіти, села та деревні. І ми вірою та правдою служили. І тоді як татари приходили плюндрувати Московські українні городи, ми не приставали ні до якої зради. За те і пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і усякі грунти заводити і усякими промислами промишляти без чиншу по старому українському звичаю. В сій заяві найбільш цікаве для нас право вільної займанщини земель—се був головний привилей слобожан і на ньому згрунтовано було усе право земельноі власности у слобожанській Україні—так зване нині „старозаімочне землеволодіння“. Се було найголовніше право слобожан. Грамоти не обіймали усіх привилеїв слобожан; вони, наприклад, майже нічого не казали про автономію країни, про її внутрішній устрій, про вибори. І се легко зрозуміти. Зміцнивши „старочеркасскую обыкность“, признавши її взагалі, Московський уряд вже не хтів втручатися в подробиці, бо просто може гаразд і не знав їх. Він тільки пильнував того, за що йшли суперечки проміж слобожанами і московськими воєводами, де діло торкалося інтересів самої Московської держави і її людности або уряду. А суперечки та боротьба йшли безупинно, бо тут зіткнулися два типи заселення—ураїнський і великоросійський (ріжниця сих двох типів твердо установлена мною у моіх розвідках) і два уряди—козацький - український і приказно-московський. Слобожане не хтіли приймати на себе тіх обов'язків, котрі мали московські люди, і здавалися на свое чужоземство та на те, що вони не можуть призвичаїтися до сих тяжких для них обов'язків. Ізюмські полчане у своїй заяві 1710 року писали: „По свойому чужоземству, проти великоросійських людей, таких тяжарів на себе (обрсків на промысли) взяти ніяк не можемо; од того поросходяться усі у вільні гетьманськи городи, а иньші й пішли вже за Дніпро у новозбудовані городи“. А московському урядові зовсім не хтілося зміцняти непокірну Гетьманщину і послабити більше прихильну до Московщини слободську Украіну. Право вільного перехода у самій Слобожанщині і навіть вихід за гряницю країни був певною заслоною їх вільгот, і се добре розумів московський уряд. А слово у слобожан не росходилося з ділом: иноді вони й справді йшли геть далеко з своїх домівок, йшли і у Гетьманщину.

Участь Московськоі держави в українському заселенню. Що ж робила Московська держава в українському заселенню? Польща не могла узяти відповідної участи у сьому поважному державному ділі. Навпаки Москва не випускала оборони і засе-

лення з своїх власних рук і ведучи його що до великоросcійского заселення у всіх подробицях, яко державне діло, приймала участь, хоч безмірно меньшу, і в українському заселенню слободської України, керувала ним взагалі. Це діло залежало найбільш од Розрядного приказу.

Держава лишила собі державні інтереси, а місцьови передала самій країні, і се було досить розумно і користно і для тієї, і для другої сторони. Переселенці звичайно являлися або самі, або засилали своїх осадчих до україннх воевод, а сі писали про них листи у Москву у Розряд, а иноді одсилали туди і їх самих. Вибiралися місця для поселення частіше самими переселенцями, але з дозволу Розряда та воевод. Иноді Розряд посилав кого-небудь, щоб зробив план—„чертеж“ сього місця. Будовали кріпости та оселі иноді самі українці, иноді під доглядом московських воевод; иноді на поміч присилалися великоросійскі служилі люди. Гармати, порох присилав Московський уряд, инколи видавав він і зброю. Давав спочатку хліб, а замісць грошової заплати—вільготи від податків. Церкви та манастирі діставали теж чимало потрібного їм на обзавід. Землі одводив Розряд, а роспоряджався ними проміж себе вже сам місцевий козацький уряд. Таким побитом, хоча українське заселенне було вільним народнім і у ньому український народ мав велике значінне і вів його навіть своїми власними силами, але воно не було випадковим, приватним ділом поодиноких осіб. Розряд иноді й сам, коли сього раніш самі переселенці не зробили, направляв їх туди, де була в них найбільша потреба, де треба було найскорш забезпечити країну од татарських нападів (на татарсьикх бродах та шляхах). І уряд сього досягав не примусом, а вмовлянням та проханням та вільготами. Особливо се треба сказати про центральний уряд; йому почасту доводилося поправляти помилки своїх воевод та приказних людей, котрі ніяк не хтіли згодитися з привилеями українських переселенців. І се найбільш цікаво тому, що в відносинах своїх до великоросійских поселенців він неодмінно держався централізаційної політики.

Поширенне теріторії Слобожанщини. Ознайомившися з заселеннем слободськоі України, подивимося тепер, які були її наслідки и здобудки, скільки вона посіла землі, скільки люду осіло на сій землі. У 1692 р. у Охтирському полку було усього 12 міст і 27 сел та деревень (було ще де кільки хуторів, але ми не знаємо скільки). У 1732 р. у ньому було вже 13 міст і містечок, 63 сел, деревень і слобід, 22 хутора і слобідки. У Харьковському полку (разом з Ізюмським) тоді ж у 1662 р. було 25 міст і містечок і 54 села и деревні; у 1732 р.—32 міста

і містечка, 26 сел деревень та слобід, 121 хуторів та слобідок. За 8 років XVII ст. і 32 роки XVIII-го збільшилося дуже число сел та деревень. І се зовсім зрозуміло: села та деревні почали збільшуватися тоді, як в Україні зробилося безпечніше жити. Найбільш осель було у 1732 р. у Сумському полку (156), за ним іде Харьківский полк (149), Охтирский (103) і Ізюмський (102). Найбільшу земельну теріторію займав Ізюмский полк, за ним ішов Харьківский, потім Сумский та Охтирский. Слободські полки у 1732 р. займали значну частину теперешньої Харьківської губ (але далеко не всю), частину Воронежської, невеличку частину Курської та війська Донського. Після 1732 р. здається значно поширилася тільки округа Острогожського полка, бо він обмежувався з безлюдними тоді Донськими степами. Усі слободські полки мусили вести боротьбу за свої межі з сусідами. Ізюмські казаки повинні були боронити свої землі від великоросійських однодворців, котрі осіли на Українській линії на правому березі Донця. До Української линії одійшло багацько полкових земель і угодів, котрими козаки володіли по займанщинам і жалованим грамотам. Утісняли Ізюмчан також поселенці Бахмутської округи. Перш річка Бахмут належала до слобожан—тепер там склалося нове поселення—Бахмутська провинція (при Солоних заводах); мешканці її почали займати та рубати у слобожан ліси, котрі вони заполучили по жалованим грамотам; на козацьких землях російські новопоселенці почали осажувати слобідки та хуторі. Окрім Бахмутської провінції слобожане на південь гряничили з Запорожцями, котрі у 70-хъ роках XVIII ст. завели собі хутори біля самого Тора (Слав'янська) і через те почалися між тими й другими земельні свари та суперечки. На заході слободьска Україна гряничила з Гетьманщиною і з нею теж були суперечки за межі. Охтирський слободський полк обмежувався з Гадяцьким та Полтавським Гетьманщини і ось у третій четверті XVIII ст. і першій четверті XVIII ст. ідуть меж ними суперечки за межи, особливо за погряничні міста—Котельву та Коломак. Котельва належала перед Полтавською баталією до Гадяцького полка, але по проханню її мешканьців вона прилучена була до Охтирського слободьского полка. Потім Скоропадський та Апостол клопоталися але марно, щоб повернути її знову до Гетьманщини. Про Коломак гетьманці казали, що він був осажений на землях Полтавського полка, але ж він усе таки залишився за Охтирским полком, також як і деякі иньші міста, котрі справді були за межою, що отділяли Московську державу одъ Польщі по акту 1647 р. На північно західньому погряниччю слобожане суперечилися за землі з Путивльскими великоросійськими поміщиками. На

землях, котрі слобожане призначали своіми власними, Путивльскі поміщики заснували 14 сел та деревень і прийняли багато українців. І ся земельна суперечка вирішена була на пожиток слобожанам.

Подивимося тепер, яку округу займала слободська Україна у кінці XVIII ст. Слободська українська губернія поділялася у 1773 році на 5 провінцій, котрі рівнялися взагалі колишнім полкам. Харьківська провінція (колишній Харьківський Слободський полк) займала теперешні повіти—Харьківський, більшу частину Валковського, Вовчанського і невеличкий шматочок Змієвського, у неї була 171 оселя. Охтирська провінція (колишній Охтирський полк)—теперешні Богодуховський та Охтирський повіти і невеличкі частини Валковського та Лебединського; там було 88 осель. Сумська провінція (колишній Сумський полк)—Сумський, Лебединський повіти Харьківської губ., половину Суджанського (Курської губ.) і невеличку частину Охтирського (Харьк.) і Грайворонського (Курськ. г.); у неі було 165 осель. Ізюмська провінція (колишній Ізюмський полк)—Купянський, Ізюмський та частиною Змієвський повіти (але не всю округу їх) і частину Вовчанського, в неі було 99 осель. Острогожська провінція (колишній Острогожський полк)—значну частину Острогожського, Богучарського, Бирючєнського повітів Воронежської губ. і невеличку частину Землянського, Валуйського, Павловського, Коротояцького тіеїж Воронежської, Єлецького і Лівенського—Орловської, Корочанського й Новооскольського Курської; усіх осель було там 152. Усіх осель у 1732 р. було 510, а у 1773 р. тільки 523. Число осель не багато збільшилося. У Охтирської та Ізюмської пров. число осель навіть зменьшилося, але тут могли бути й випадкові причини (деякі з сел могли бути зачислені до иньших провінцій, декілька хуторів могли скупитися у єдно село або деревню). Але ж усе таки нових осель зовсім майже не з'явилося за сорок років у 4-х Слободських полках або їх було занадто небагато. У Острогожської провінції було у 1773 р. 152 оселі, здається більш, ніж у 1732 р., хоча ми її не маємо числа їх за сей рік; але ми знаємо, що Острогожський полк заселявся у сі часи. Усіх осель було у 1773 р. 677. Цікаво буде дізнатися про те, скільки було по полкам ріжних осель. У 1732 р. більш усього міст та містечок було у Ізюмському полку (21), далі йдуть почерзі Харьківський з Охтирським та Сумський. І це залежало від того, що Ізюмський полк був самий погряничний з татарами і більш, ніж усі остатні мав потребу в кріпостях—городках, а Сумський лежав в осередку України і ойго захищав собою Охтирський полк. У Острогожському полку ми бачимо 6 старіх міст, а слободи заснувалися

тоді, коли життя там зробилося спокійніше. Сел, слобід і деревень у 1732 р. було більш усього у Сумському полку і меньш усього в Ізюмському і це теж для нас зовсім зрозуміле—це залежало од географичного стану країни: у Сумському полку раніше почалося спокійне народнэ життя у поселенців, ніж у Ізюмському. З 1732 по 1773 р. життя в слободській Україні вже зробилося куди спокійніше, через те й прибавилося число сел, деревень та слобід. У 1773 р. число слобід та хуторів значно зменьшилося, бо багацько хуторів з них перевернулося в деревні і навіть села, а невеличкі слобідки - в слободи. У Острогожському полку в 1773 р. було дуже багато хуторів, це свідчить про те, що полк особливо швидко тоді заселявся на своїх нових місцях. У 1732 році міст з містечками було 10%, сел 48%, хуторів 42% і у 1773 р. перших залишилося тількі 5%, других збільшилося до 66%, третіх зменьшилося до 28%. Цікаво до цього додати % козацькіх і паньських осель: у Харьківському полку козацьких було 25% і 75% панських, у Охтирському 33% і 67%, у Острогожському—78% і 22%, у Ізюмському—40% і 60%. Тільки у одному Острогожському полку козацькіх осель було далеко більш, ніж панських; у остатніх полках було зовсім навпаки; більш усього їх було у Харьківському полку. Панські оселі збільшилися особливо за сорок років XVIII ст., коли Україні стало жити безпечніше. Усі слободсько-українські оселі можно поділити на три частини: 1) міста з містечками, 2) села з деревнями і слободами і 3) хутори з слободками. Містечка треба зачислити до міст, бо вони були сотенними містами і усі мали кріпости. Як приходила якась ватага переселенців у нове безлюдне місце, вона будовала собі місто з дерев'яною й земляною огорожою; села й деревні виникали, починалися вже під захистом міста; переселенці і їх осадчі приймали на себе обов'язок заселити села й деревні. Виходе, що міста взагалі з'являлися раніше иньших осель, а потім вже заселялися села або знов таки переселенцями з-за Дніпрянщини, або з нових слободських міст. У кінці XVII ст. сел та деревень було тільки у двічі більш ніж міст. У XVIII ст. нових міст сливе не будовали, а селили тільки села, деревні та хутори. Инакше бувало при внутрішньому заселенню: там у купі могли з'являтися усякі оселі, а хутори навіть перш усього. Щоб ясно зрозуміти, що таке виявляли з себе сотенні міста, скажемо кілька слів про нове місто Бахмут, котре збудовано було козаками Ізюмського полка на р. Бахмуті. Його збудовано було для захисту од татар і для згону туди худоби од татарських нападів. Він був обнесений дубовими стоянами і стіни його мали 61 саж. у длинину і 17 ширини.

Будинків у самому острожку не було, а населення жило у слободі і там була церковка, таможня, ратуша, сараї та кузні, подвір'я ізюмськпх козаків і великоруських служилих людей. На р. Бахмуті у соловаренних колодязів були сковороди для виварки соли. Ні лісів, ні риболовель, ні землі паханої не було, а було тільки трошки сінокосу. Це було промислове місто. Иньші міста не мали таких промислів, за те у них були земельні угоди. Середину між містом і хутором займали села, деревні та слободи, де жили і козаки і посполіти, иноді нарізно, а иноді і укупі одні з другими. Хутори иноді з'являлися дуже рано і були першими оселями країни. По рр. Красної та Жеребцу на хуторах були заведені пасіки у лісах по ярах. Де котрі з них були засновані на займанщинах іще у початку другої половини XVII ст. Тоді або трошечки пізнійше там появилися майдани—цеб то соловарні (колодязі). І одні, і другі належали до поселенців Тора, Царeборисова, Маяків, Салтова та Чугуїва, цеб то не тільки ближніх, але й далекіх міст. На річки Красну та Жеребець приходили люди з Бахмута та иньших міст на весну, літо та осінь на риболовлю і мисливство і робили собі куріні (на літо) і землянки (на зіму). Мешканьці Тора приїздили туди цілими таборищами для виварювання соли і стояли там куренями. Пасіки ізюмских козаків, яко перші оселі, були і по р. Береці до збудовання Української линії; були вони й по Донцеві нижче Маяцка. У Мерехвянської сотні було по лісах багацько пасік, котрі українці завели з самого початку свого заселення. Біля їх були розведені садки да збудовані з липового дерева хатки. Де збудовався Куряжський манастирь, там раніше була пасіка. При хуторах иноді бувало багато худоби: селили слободки для скотарства. Більш усього хуторів було у степах, як, наприклад, у теперешньому Старобільському повітові, де був простор для скотарства. Хуторянські оселі з млинами належали до старого українського хазяйственного життя і звичаю. Єдні з хуторів були першими оселями своєї країни, другі, навпаки, засновувалися виселеньцями з сел та деревень; такі були здається 32 хутора села Печеніги по р. Гнілушці. Хутори були козацькі й старшинські, але бувало й так, що хутір нічим майже не ріжнився од панської невеличкої деревні, сотенне місто—од села або слободи, бо були, як ми бачили, вже, й слободи з кріпостями, хутори перетворялися в слободи.

Ознайомившися з округою слободських полків, тепер треба звернутися до її населення і до того, як росла його численність. Із. Ів. Срезневський писав, що немов би то вже у 1654 р. було в слободській Україні од 80 до 100 тисяч населення мужського полу. Але це велика помилка або вигадка.

Ось деякі числа з тимчасових документів: у Харківському полку в 1677 р. було 7773 козаків, у 1691—7005 (без Ізюмського полка), а з Ізюмським 9316, у 1698 р.—у двох—10430, у Охтирському в 1686 р. 5102 чолов. Як зазначити такіж числа і в двох остатніх полках, тоді буде у кінці XVII ст. 30000 козаків, далеко меньш, ніж налічував Срезневський тоді, коли слободська Україна тільки що почала заселятися. Але хоч і збільшити се число, все ж не вийде навіть для кінця XVII ст. 80 тисяч. За 1732 рік ми маємо вже досить певні числа населення 4-х полків. У 1732 році у Охтирському полку було вже 41186 чол. (і у тім числі 22 великороса) і значиться за 46 років число населення збільшилося майже у шість разів. У Харківському полку було 37756 чол. (у тому числі 1498 великоросів) і тутечки число населення збільшилося у п'ять разів. У Ізюмському полку—31183 чол. (у тому числі 115 великоросів); тут число населення збільшилося у 13 разів—так хутко залюдніла ся країна за кінець XVII і початок XVIII ст. У Сумському—42931 (14 великоросів). Як бачимо, в Охтирському і Сумському полках було майже однаковісіньке число мешканців, у Харьковському трохи меньше, а у Ізюмському найменьше. Усього в 4-х полках (але не повних) було 153056 чоловік мужського полу, а з жінками, виключаючи дітей, більш 300000. У 1772 році у всіх 5 провинціях було 666561 чол. За 40 років (з 1732 по 1773) в Охтирському полку число мешканьців збільшилося на 31%, у Харьковському на 76%, в Ізюмському на 90%, у Сумському—на 100%. Сей % потрібно трошечки зменьшити, бо ми не маємо деякіх сотен Сумського полка. Але всеж таки населеннє, як бачимо, збільшувалося дуже швидко у всіх полках, окрім одного тільки Охтирського і через те, що округа цього полка не могла так ширитися, як усіх иньших, а між тим заселеннє його роспочалося дуже рано—раніше ніж в деякіх других. Велике збільшення ми бачимо у Ізюмському полку, це значить, що його заселеннє йшло швидко і в середині XVIII ст. у 1732 р. полки по числу населення йдуть у такій черзі: Сумский, Охтирский, Харківский і Ізюмський; у 1773 році провинції, котрі прийшли їм на зміну, чергуються тако: Сумська, Острогожська, Харківська, Ізюмська і Охтирська. Цікаво тепер привести де кілька прикладів збільшення людности в поодинокіх оселях. У Рублевці в 1686 році було 433 д., у 1732 р.—1099, у 1772 р.—1402, в Богодухові—у тіх же роках—550, 1830 і 3066. Більше прибавилося населення за 46 років з 1686 по 1732, ніж за 41 рік з 1732 по 1773 р.: в Коломаку, Богодухові і Мурахві у ті рокі населення утроїлося, а у другіх збільшилося у одному місту тільки вдвоє, а у двох других навіть не удвоїлося. Але, мабуть, були і такі місця, наприклад, у

Острогожьскому полку, де населення збільшувалося переважно у половині XVIII ст. Із Слободських полків або через Слободськи полки переселенці йшли далі й розселялися по деяких чисто російских місцях: на Дін, на Царицинську линію, в Оренбург. А іще раніще з XVI ст. вони, як ми знаемо, приходили в московські українні городи Курскої, Білгородської та Воронежської країні, у Орловский та Тамбовский краї. Там більш усього вони селилися на поміщицькіх землях. У другій половині XVIII ст. дуже багацько народу з України стало виходити в степи Воронежчини та на Дін, куди йшли навіть козаки і підпомошники. Підмовлили їх туди йти ті піддані, що жили у старшин—поміщиків на Дону—по юртах та по хуторах; вони казали, що живеться їм гарно, ніяких видатків та тяжарів вони там не несуть. У 1763 р. на Дону переписано було 20.000 душ таких підданих, котрі платили семигривенний подушний оклад не стративши права вільного перехода (до 1796 р.). Були українці на Дону і серед Донських козаків: у 1793 р. їх було 1591 чол. на 30476 козаків. У 1731 р. українці з Дону почали переходити на Царицинську линію—од Царицина вверх по Волзі, Іловлі, Медведиці та Хопру. Їм одводили землі, давали жалуванне, а вони повинні були держати каравули та чати. Почали закликати слободсько-українських поселенців і в Оренбурську губ. Щоб не зменьшувати народа в слободській Україні, вийшла заборона виходити козакам та підпомошникам та охотникам із цієї країни та комплектовати сербські роти або поселятися на землях сербськіх охвицерів. Із цього видко, що після заселення Слобожанщини починалося вже й виселення народу цієї країни за її межи, де були вільні безлюдні землі і мало народа. Сей наплив та відплив населення істнував не тільки в Слобожанщині, але і по иньших місцях України і усієї Росії.

3-й розділ.

Боротьба з татарами.

Оборона проти татар. Татарські напади 1680 і 1691 років. Инші татарські напади. Українці у неволі. Як три брати утікали з Озова. Кріпости у великих городах, містечках та селах. Лінії кріпостей. Вісти про татарські напади. Вартові та станичники. Неспокійне життє од татарських нападів та військових чвар.

Оборона проти татар. Ми знаємо вже, що заселення слободськоі України велося разом з обороною країни. Оборона перш усього була обов'язком самої Московської держави, котра мусила напружувати усі свої сили на боротьбу з татарами на свойому південному погряниччю. Безмірні грошові кошти, страшенне число служилого люду мусила страчувати Москва, щоб злаштувати та підримовати оборону держави проти наглих несподіваних татарських нападів. Здається, що було-б куди краще не боронитися од Крима, а наступати на нього—инколи се й робила Московська держава, але робилося се випадково, наприклад, при Івані Грозному, потім при Софії (походи кн. В. В. Голіцина), при Анні (походи Мініха); але головним ділом почиталася оборонна війна з Кримом. Для сього будовалися кріпости і цілі оборонні линії з кріпостей, валів, ровів, засік и т. и. На південному пограниччю була збудована велика линія міст—кріпостей, так звана Білгородська лінія („черта"). За нею оселилася слободська Україна, з'являючи з себе якийсь єдиний військовий плацдарм, немов єдиний козацький табор, де усе життя мусило приладнатися насамперед до військових потреб, до боротьби з татарами. У таких обставинах ішло й заселення країни. Треба було перш усього захистити якусь там частину дикого поля од татарських нападів і для сього і разом із сім її заселити; потім коли трошечки вже було безпечнійше жити, хоча все ж таки й треба було підримувати кріпости і оборону—починали обороняти та заселяти другу частину дикого поля, котра йшла далі на південь. Так було, як ми бачили, і у слободської України: перш заселялася її північна частина, потім південна—Ізюмський полк, а потім

вже за слободською Україною проведена була, як ми знаємо. Українська линія, а за нею потім будувалися иньші линії аж до самого Кавказа. На південь заслоною проти Крима було Запороже з Новою Сербією, а після зруйновання Січи узято було й Крим—тількі тоді у слободській Україні зробилося тихо і вона увійшла у спокійне становище. Окрім того що робила для затули слободської України од татарскіх нападів Московська держава, іще більше, далеко більше робило саме населення. Воно затратило на се діло страшенно багацько сил та засобів, невсипущої праці та завзяття. Де вже там було турбуватися про те, щоб розвинути та поширити культуру, хоча вона усе таки, як ми побачимо, ширилася, бо слобожане якось уміли, хоч се було занадто трудно, з'єднати леміш з козацькою шаблею, хліборобство з військовою справою, і за се їм належить од нас, їх нащадків, велика, безмірна вдячність. Се було велике діло безименного велетня-народа. Слободська Україна захищала собою Московську Білгородську линію і тому повинна була приймати на себе перші татарські напади.

Татарські напади 1680 і 1691 р. Татари рушали або цілою ордою, на чолі котрої стояв сам хан, або невеличкими загонами. Великих ханських нападів було не багато, але се був немов страшенний вихор, котрий нищив та руйнував усе, що траплялося йому на його шляху. Ось, наприклад, документальні звістки про татарський наступ та плюндровання слободської України у 1680 р. Тоді пограбовані й знищені були Деркачі, Лозова, Липці, Борщева, Жихорь і де-які иньші села Харьківського повіту, Богодухов і село Павловка—Богодуховського пов., Валки, Огульці, Перекоп—Валковського, Сінне, Ольшана, Краснокутск, Городне—Охтирського. Розсипавшися своїм звичаєм по ріжних селах, татаре пограбували усюди худобу та збіжже, поубивали та позабирали у неволю багацько народу і спалили по селах багато хат, усяких будинків та хліба. У с. Борщевому вони ограбували церкву, захопили напрестольне евангеліе, усі священничі та дияконські убори, паникадило, кадило і всі церковні сосуди, усю церкву й образи облупили. Побили та узяли у неволю 74 чол. поспільства з жінками й дітьми, 71 чол. козаків, челядників їх—вівчарів та пасішників, з жінками й дітьми; великороссіян з жінками та дітьми 47. У посполитих взяли 978 голів товару (20 волів, 40 корів, 3 коней, 915 овець), у козаків захопили 8813 голів товару (86 волів, 18 корів, 19 коней, 8790 овець), у великоросійських поселян—133 голови товару. Сплюндрували татари у тому ж Харьківському повітові деревню полковника Гр. Донця і 8 хуторів, взяли у неволю 4 челядників і 25 чоловік посполітих,

захопили 1104 гол. панської худоби, (174 коней, 30 голів товару і 900 овець), унесли 30 вуликів бджіл, пограбували й спалили 1994 четв. панського й людського хліба, спалили 11 дворів. У хуторах забрали усе збіжже хуторян, захопили рогату худобу, попалили хати, будівлі і хліб. Усього убили і повели у неволю 215 чол., захопили 11.299 голів товару, спалили 11 дворів з 8 хуторами, пограбували і спалили багато хліба в зерні й копицях. У Богодухові убили і повели у неволю 233 чол. козаків та міщан з жінками й дітьми, у Павловці 49 чол., спалили 400 дворів з 2 млинами, узяли й спалили 19.984 четв. хліба, захопили 1566 голів худоби, 2043 вулика бджіл, 600 цебер горілки, 19 бочок пива, 9 казанів з винниць. У Сінному взяли в полон 61 чол., у Ольшанці—89, в Валках і Валковському повітові—117, пограбували 79 волів, 105 корів, 24 коней, 643 вівці, 66 вулика бджіл, 60 цебрів меду (93 пуда), 82 четветри хліба і 2 казана з винниць. У Перекопі спалили церкву і 81 двір, узяли у неволю 26 чол., пограбували 2 вола, 4 корови, 75 овець, 162 четв. хліба, 260 вуликів бджіл, 16 пудів меду. У Охтирському повіті захопили 527 чол. у неволю, 90 голів товару. У Краснокутську—102 чол. (між ними двох попів) і 847 голів худоби; у Городному—118 чол., більш усього дітей—92, 68 коней, вуликів з бджолами і т. и.

Звернемо тепер увагу на другий татарський напад 1691 р. Вони сплюндровали тоді Чугуєвський повіт, Змійов, сл. Лиман і Бішкінь. Усього одвели у неволю 115 козаків, дітей їх і сродників 838 (дорослих 238, дітей 484 і 1 попа), жіноцтва—1009 (молодиць—341, дорослих дівчат—131, дітей 537). Убито було 11 чол., 17 дітей і сродників 30 чоловик; спалено 16 чол. і 11 жінок; поранено 2 чол.; усього побито і уведено у неволю 1915 чол. (109 великороссіян і 1806 українців), одігнано 4902 гол. рогатоі худоби, 1358 коней, 2272 гол. волів та корів, 2272 гол. овець та кіз; спалили і сплюндрували 65 дворів з клунями й хлібом, 1 хутір, 2 пасіки, 2 млина, взято 40 вуликів бджіл, зброю та збіжжа. У селі Терновому сплюндрували церкву, убили попів, з престола та жертвеника стягли парчу, з образів шати, захопили церковні уборі, книжки та ризи. Татари розруйновали країну, забрали у неволю багацько народу, особливо жінок та дітей, бо вони цінували їх тоді найдорожче, пограбували хазяйства, попалили хліб, захопили з собою цілі отари овець та гурти худоби, коней, підняли навіть руку на Божі церкви, котри штив нарід яко святиню. При таких несподіваних татарських нападах приходилося слобожанам хазяйнувати. Таких великих нападів ми знаемо два.

Иньші татарські напади. Але малих було без ліку і їх мусили терпіти ледве не усі оселі слободської України, а хоча й в де-які з них і не навідувалися несподівані гості, все ж таки можливо було їх повсяк час сподіватися і треба було до сього готовитися, завжди їх нападу дожидати. Місто Ізюм було гарно ошанцьоване, але у 1690 році татари зробили напад на городян саме тоді, як вони виходили з церкви. У 1678 р. татарський загон явився під Савинськ несподовано; там сидів наказний полковник в облозі з невеличким числом козаків; жінку його, дітей і багато мешканців татари побили або узяли у неволю, а гурти худоби позабирали з собою. Тоді ж татари спалили слободу Двурічню так, що залишилася од неї тільки одна кріпость Іще раніш мешканці її прохали дати їм хліба, бо вони гинуть з голоду; сіяти хліб, казали вони, за татарськими нападами вони не можуть, бо їм завжди приходиться стояти на вартах. Під Тор (Слав'янск), приходили татари у 1690 р. великою ватагою, цілими ордами з гарматами й напали на Солоний; посад біля міста і солеварені курені спалили. Кубанська орда побила табор (з 400 чол.) Торських та Маяцьких козаків і позабирала їх у неволю. Швидко після того Кафинський паша Муртаза наближився до Тору з ордами, яничарами й гарматами, зруйнував кріпость і посад, спалив солеварені курені, дрова і усяку снасть, звелів побити казани, напав на табор козацький, розбив його и узяв у полон 450 чол. Ось при яких обставинах приходилося українцям промишляти солеварсьтвом у Торі та на Маяцку. Трудно було жити і в Балаклеї, хоча там на чолі оборони стояв звісний нам полковник Як. Черниговець. Дожидаючи татарського нападу, Балаклейці з слободи на лани свої не ходили, хліба не жали й хотіли йти світ за очі. Балаклейський протопоп писав: на тій Україні жити н'як не можливо, нічого їсти, бо пахати і сіяти через татар не можливо. Приходили татарські орди і під Печеніги, Малинівку і Ондрієви Лози. Дуже сплюндрували татари Ізюмский полк і в 1736 році. Довго про сі часи згадував нарід, оповідаючи, як багато шкоди зробила тоді орда: „щоб їй поганій за це борщу у вічі не видати“, додає од себе з гіркою иронією оповідач. Терпів од татарських нападів і Змійов. Ізюмський полк був погряничним і терпів від нападів більш усіх. Але й другі полки терпіли не мало. У 1680 р. Харьківський полковник Донець побив татарську орду під Харьковом і одбив у неї невільників та худобу. У 1687 р. Озовська орда (5.000 чол.) палила та грабувала оселі Харьківського та Ізюмського полків, поки знов її не розбив той же Донець. У 1710 році хан сплюндрував і спустошив оселі Харьківського полку; і на другий і на третій рік після

цього Кримці пустошилі села, грабували й забірали у полон поселенців. Навіть Харьків, до котрого боялися звичайно підступати татари, сполохався тоді і добірав способів для оборони. Мерехву і церкву неї тоді спалили й сплюндрували, мешканців позабирали у неволю. Не мало терпіли і Валки, а іще далеко більше Перекоп; його палили і плюндровали і у 1680, і у 1699 і у 1711 р.р., коли його сплюндрували уже увесь і усих як єсть мешканців забрали у неволю з усією худобою і збіжжам. Грабували і Нову Водолагу й Водолажку й Таранівку, котра лежала як раз на Муравському шляху; біля неї стояла Орда, а навкруги порозсилала свої загони (до Змійова, Водолаг, Мерехви, Соколова). Терпів чимало й Охтирский полк. Коломак у 1709 р. спалили шведи, а у 1711 р. знов його спалили і сплюндрували татари. Терпіли од татар Високополля, Мурахва, Краснокутськ, Рублівка. Сумский полк терпів меньш иньшіх, але у XVII ст. і туди заходили иноді татари, а у початку другої половини XVIII ст. і його становище було дуже небезпешне. Острогожський полк був погряничний і татари туди приходили почасту.

Українці у неволі. Народна пісня так малює нам татарський напад на Україну:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей витоптала Орда кіньмі маленькиі діти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

А про розор сел татарами вона каже так:
За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять,
Село наше запалили,
І богатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть,
Коло шиї аркан вьеться,
А по ногах ланцуг бьеться.
А я бідний з діточками,
Піду лісом стежечками.
Нехай йому із водою.
Ось, ось, чайка надо мною.

Виходить, що слободська Україна терпіла од татарських нападів у всякому разі не меньш, а скорше більш, ніж Білгородська та Воронежська україна Московської держави.

Татари, як ми бачили, уводили у неволю багато українських полонянників, котрі потім довго томилися у тяжкій неволі у Криму або одбували каторжну роботу на турецьких галерах у Царьграді, а бувало й так, що їх перепродували і в иньші іще більш далекі краї: у Малу Азію й далі. турецька каторга далася у знаки українському народові і він яскраво описав її у своїх Думах.

Ось, наприклад, плач невільників на турецькій каторзі:
У святу неділю не сизи орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали.
У гору руки підіймали, кайданами забряжчали;
Господа милосердого прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер.
Хачай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хачай би не повиривала якорів з турецької каторги.
Да вже ся нам турецька бусурманська каторга надоіла:
Кайдани — залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости помугляло“:
Баша турецький бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре тее зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари зо зла гукає:
„Кажу я вам, турки-яничари, добре дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набірайте,
Бідного невольника по тричі в одпім місці затинайте“.
То ті слуги турки-яничари добре дбали
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали,
Тіло біле козацьке, молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську забачити,
Стали землю турецьку, віру басурманську клясти-проклинати:
„Ти, земле турецька, віра басурменська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матірью,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною.
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги басурьменської
На тихиї води,

На яснії зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В города християнські.

Де-які невольники утікали з дороги і потім оповідали воєводам, як їм пощастило утекти. У 1681 р. явився у Тор козак Левко Ус і оповідав, що його укупі з 4 товаришами забрали татари у полон, як вони рубали у лісі дрова, і потім їх одправили у Озов з 5 татарами, але в дорозі він, Левко, розв'язався, убив 3 татар, розв'язав товаришів і вони добили і останніх двох татар. Вийшла з неволі й дівчина Ульяна Свинарева, дочка посполитого сел. Нової Водолажки. Повернувшися, вона пояснила, що втекла од татар вночі, коли вони стояли у Великому Лузі над річкою Карачакраком. У Великому Лузі вона зустріла полтавських козаків, котрі там рибалкували, з ними доїхала до Полтави, а з відтіля вже доплентала̇ся і до Водолажки. Але ледве не усіх невольників татари доводили до Крима або Озова. Там вони зоставалися у тяжкій праці та гіркій, вічній неволі, коли тілки хто небудь їх не викупав, або сам невольник не утікав з полона. Валковський піп Сем. Михайлов писав архієрею у 1738 році: „торік, в осени, був я в Ізюмському полку у сл. Гієвці, щоб побачитися з родиною. У тій слободі взяли мене ногайські татари в полон, одвели у Кримський город Карасев (Карасубазар), а з Карасева перевели у Кафу і у городі Кафі продали Турчину, а він продав мене на каторгу Дервишову. І був я на каторзі до березоля 1739 р. З каторги в Царьграді викупив мене козак Ніжинського полку, Дмитро за 270 карб., а тепер одпущено мене на поруки, щоб зібрати гроші сьому козакові“. Йому видана була грамота на збір грошей. Також прохання подав у 1710 р. і Коломацький піп: його було узято у неволю укупі з жінкою й дітьми; викупив його грек за 170 талярів, за жінку ж і дітей визначено було 300 талярів. Про полон трьох попівен ось що оповідає нам народня Дума:

Коли турки воювали,
Білу челядь (жінок) забирали,
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Одну взяли по при коні,
По при коні на ремені,
Другу взяли по при возі,
По при возі на мотузі.
Третю взяли в чорні мажі...
Що ю взяли по при коні,
По при коні на ремені,

То та плаче: „ой Боже-ж мій,
Косо ж моя жовтенькая.
Не мати тя росчесує,
Візник бичем ростріпує“.
Що ю взяли по при возі;
По при возі на мотузі,
То та кричить:
„Ой, Боже-ж мій, ніжки мої,
Ніжки мої біленькії.
Не мати вас умиває,
Пісок пальци роз'їдає,
Кровця пучки заливає“.
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче, то та кричить:
„Ой, Боже-ж мій, очка мої,
Очка мої чорненькії.
Тільки Орсак проходили,
А білий світ не виділи“.

І справді татарьский письменник XVI стол. Раман Хаджа оповідає, що полонянників гнали у Крим кінні татари, помагаючи нагаями і випікали гарячим залізом таври як у скотини.

Викупали з полону й козаків. Але за кого нікому було платити, той мусив у неволі й віку доживати, там і помирати. Мешканець сел. Мартового Іван Бутов пробув у турецький неволі 30 років. Охтирський єсавул Павел Павлов попав у неволю з семейством і помер у Криму. „У Бахчисараї, каже преосв. Филарет, один водозбір тепер прозивається Павловським: біля нього стоїть пам'ятник над могилою того єсавула. Під його парсуною (портретом) у Богодуховський соборній церкві колись підписані були вірші, котрі зложив якійсь місцевий пііта, де про його неволю оповідалося, що у 1711 р. татари зробили напад на слободи, попалили і полонили біля Харьковських могил Павлова з жінкою і узявши у полон, отдали у неволю головному мурзі Кара Картечи-Ширинському, котрий жив біля Карасубазара; там Павлов і помер. Не мало українськіх невольників ослобонили з кримського полону Сірко, українські козаки і московські служили люди. Але коли у 1689 році московські полки підходили до Перекопа, татарські орди хотіли утікати з жінками та дітьми за море або у гори. Тоді бранців усіх перековали у кайдани і покидали у ями і хотіли їх у тіх ямах попалити. Так оповідав слобожанин бранець Мих. Барабаш, котрий два роки і пробував і татарській неволі, поки його не викупив грек Мілевський з Опошні, оддавши за нього 70 талярей й

одпустивши за порукою збірати ці гроші за його викуп. Похвальне слово, надруковане у 1705 р. по польскі у Київі, в друкарні Київо-Печерської Лаври, оповідає про боротьбу Донців-Захаржевських з татарами. Український народ оповідає про свою боротьбу з татарами у своїх вельми поетичних Думах. Ось Дума про жінку славного кошового отамана Івана Дмитровича Сірка і про їх двох синів. Сірко деякий час був полковником Харьківського Слободського полку і мав біля Мерехви свою

Козак у степу.

слобідку Артемовку, де проживала його жінка Сірчиха-Іваниха, як вона прозивається у Думі. Сам Сірко дуже рідко бував дома; не дивно, як каже Дума, що жінка й діти його не бачили у себе 7 років: ніколи було запорожському козакові та ще й отаманові сидіти дома з жінкою та дітьми. Вони не мали од нього і про нього ніяких вістей і через те син Сірка Петро і пішов у Тор (Слав'янск) розшукувати свого батька, бо Тор був недалеко од Запорожжя і туди збиралося багацько козацтва для добичі соли.

Въ городі Мерехві жила удова,
Старенька жона,
Сірчиха-Іваниха,
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очи не видала,
Тільки собі двох синів мала,—
Первого сина Сірченка Петра,
Другого сина Сірченка Романа.
Вона їх до зросту держала,
Іще од них слави-пам'яти по смерти сподівала.
Як став Сірченко Петро виростати,
Став своеі матері старенької питати:
„Мати моя, стара жено,
Скількі я у тебе пробуваю,
Отця свого, Сірка Івана, в очі не видаю;
Нехай би я міг знати,
Де свойого отця, Сірка Івана, шукати".
Вдова стара промовляла:
„Пішов твій отець до стародавнього Тору пробувати,
Там став він свою голову козацьку покладати".
То вже Сірченко Петро тое зачувае,
Пилипа Мерехвіянського з собою підмовляе,
Голуба Волошина за джуру (товариша) у себе мае.
Стали вони до стародавнього Тору приїжжати,
Отамана Торського, Яцька Лохвицького, познавати.
Отаманъ Торський, Яцько Лохвицький, із куреня вихожае,
Словами промовляе,
Сірченка Петра познавае:
„Сірченку Петро, чого ти сюди приїжжаеш,
Десь ти свойого батька, Івана, шукаеш".
Сірченко Петро словами промовляе:
„Отамане Торський, Яцько Лохвицкий.
Я сім год пробуваю,
Отця свойого Сірка Івана в очи не видаю.
То вже Сірченко Петро з козаками опрощеніе принимае,
До трьох зелених байраків прибувае.
Козаки до Сірченка Петра словами промовляли:
„Сірченку Петре, не безпечно себе май,
Коней своїх козацьких од себе не пускай".
А Сірченко Петро па тее не повіряе,
Під тернами байраками лягае—спочивае,
Коні свої козацькі далеко од себе пускае,
Тільки Голуба Волошина до коней посилае.
Турки тее забачали,
Із тернів, із байраків вибігали,
Голуба Волошина у полон до себе брали,
І ще словами промовляли:
„Голубе Волошине! Не хочемо ми ні твоїх коней вороних,
Хочемо ми добре знати,
Щоб твого пана молодого добре ізрубати".
Голуб Волошин словами промовляе: „Турки,
Коли можете ви мене од себе пускати,—
Можу я сам йому с плеч голову зняти".
Турки того дізнали.
Голуба Волошина од себе пускали.
Голуб Волошин до Сірченка Петра прибувае,
Словами промовляе:
„Сірченку Петре, пане молодий,
На доброго коня сідай,
Меж турками поспішай".
Не вспів Сірченко Петро меж турки-яничари вбігати,

Мог йому Голуб Волошин с плеч
голову зняти.
Тогді турки Пилипа Мерехвіянського
округ оступали,
С плеч голову козацьку знимали.
Козаки стародавнії теє забачали,
На добрії коні сідали,
Турок побіждали,
Козацьке тіло позбірали,
До стародавнього куреня привозили,
Суходол саблями копали,
Шапками-приполами землю носили,
Казацьке тіло схоронили.
Отаман Торський, Яцько Лохвицький
теє зачуває,
До вдови старенької, Сірчихи-Іванихи, в город у Мерехву письмо
посилає,
Сірчиха-Іваниха письмо читає,
Словами промовляє,
До сирої землі крижем упадає:
„Що вже тепер на моїй голові три
печалі пробуває:
Перва печаль, що я сім год пробувала,
Сірка Івана в очи не видала,
Друга печаль, що Сірченка Петра
на світі живого немає,
Третя печаль, що Сірченко Роман
уміраєˮ.

Друга дума оповідає про те, як три брати утікали з татарської неволі з під Озова. Вона може належати і до Слобожанщини, і до Гетьманщини і у всякому разі здається більш підходе до Слобожанщини через те, що дія діється у Озові, на південно-східному пограниччю татарських земель, котре найбільш наближалося до слободськоі України. У Думі споминається про Муравський шлях, котрий, як ми знаємо вже, проходив по слободськоі Україні. Односять часи, коли зложилася Дума, до кінця XV або до початку XVI ст. Мені здається що вона могла зложитися й пізніше—у XVII ст., коли були вже великі й часті татарські напади на лівобережну та слободську Україну, звидкіля татари уводили у полон безмірну силу народа, коли там вже зложилася козаччина, до котрої належали три брати Думи, коли там вже був пробитий Муравський шлях, до котрого дійшли брати і котрий їх мусив привести або у Лівобережчину, або що простіше у Слобожанщину. Ранній склад Думи у XVI ст. підтрімується тим, що по Думі степ між Озовським морем та р. Самарою був татарський, а між тім у кінці XVI ст. там появляються вже запорожські паланки, але і у першій половині XVII ст. він був татарським. Озов у Думі був турецким містом, значить Дума не могла зложитися раніше 1475 р., коли отсю Тану—Озов здобули турки від Генуезців. Ногайська татарська орда мала таборища біля Озова і у XVII ст. Савур-могила Думи є й тепер: вона лежить у Міусьцій окрузі Війська Донського, між рр. Міусом та Кринкою. Брати утікали тим шляхом, котрий йшов біля старої річної дороги домонгольської доби од Озовського моря до середньої Подніпрянщини (по Калміусу, Вовчим Водам до р. Самари). Сей шлях був для братів більш безпечним, бо там можливо було ховатися од татар по балках,

тернах і байраках, здобувати воду, рибу і дике птаство; можно було мати надію спіткатися з українськими промисловцями, котрі заходили туди бити звіра й ловити рибу. Далі за перепуттям, де росходилися у ріжні сторони шляхи, за полянами починався Муравський шлях, котрий проходив по Слобожанщині. У Думі проводиться моральна думка про те, що не слід було залишати без помочи молодчого брата, котрий не мав коня і чрэз те не міг поспішати за старшим та середульшим братом й загинув в дорозі. Середульший брат пожалів меньшого, помогав йому і коли вони повернулися з старшим до дому, до батька, до матері, то сказав їм щиру правду, ось за цю правду, за те що він покаявся, батько та матірь простили йому гріх і прокляли старшого сина. У цей самий мент приник за гостя й меньший покійний син. А є ще еден варіант цієї Думи, по котрому й старшого, й середульшого брата убили татари, так що вони обидва не повернулися додому,—бо обидва не узяли з собою на коней молодшого брата пішу-пішаницю.

Починаєтся Дума з того, що із города Озова три брати рідненькі, з тяжкої неволі у землю християнську до батька, до матері, до роду утікали, два брата кінних, а третій брат меньший, піша-пішаниця, за кінними братами уганяє і на біле каміння, на сире коріння свої ніжки козацькі—молодецькі побиває, кровью слід заливає. Він прохає братів узяти його з собою між коней. Брати одмовляють йому в цьому, кажучи: „ради б ми між коні узяти, але буде нас Озовська орда нагаияти, буде в пень сікти—рубати і буде нам велику муку завдавати“. А меньший брат хватаєтся за стремена коней і прохає братів, щоб вони його взяли постреляли, а потім поховали, звірю й птицю на поталу не оддали. Брати на це одповідають, що їх мечі на його не здіймуться, на дванадцять частей розлетяться і їхня душа гріхів до віку не відкупиться. Ащо коли вони будуть до байраків добігати, будуть тернові віття йому на признаку покидати, щоб знав, як з тяжкої неволі в землю християнську до батька, до матері, до роду куди утікати. Далі з байраків вибігали і там тільки поле лиліє, на йому трава зеленіє. Вибігли на Муравський шлях і промовив середульший брат до старшого: „будем зпід червоного каптана чорні китиці видирати, свойому брату наймеьшому на признаку покидати“. Старший брат од цього одмовився, бо ні в чім буде йому тоді між білу челядь (дівчата) піти погуляти. Середульший брат одначе на те не потурав, зпід червоного каптана чорні китиці видирав, а старший братъ теє забачав, середульшого брата на сміх піднімав: „либонь ти собі жіноцький розум маешь, що ти на собі прекрасну одежу терясшь“. І бігли сере-

дульший та старший братъ не день, не два, не три і не чотирі і до Савур—могили добігали, три дні, три ночі спочивали, свого найменьшого брата пішу—пішаницю піджидали. А меньший брат добіг до тернів до байраків, побачив тернові віття і по цієї признаці дійшов до Муравського шляху. На шлях Муравський вибігає і по шляху Муравському чорні китиці забачае, у руки бере—хапае, до серця козацького—молодецького прикладае, слізьми обливае, словами промовляе: „сюди мої два брати кінні пробігали і видно їх Озовська орда доганяла і посікла—порубала, мене, найменьшого брата, пішу—пішаницю, у тернах, на спочивку минала і колиб їх кість, каже, я знаходив би, поховав би, звірю та птиці на поталу не дав би". Добіг меньший брат до Савур—могили і ліг на Савур—могилу. І вовки сіроманці набігали, і орли сизоперi налітали, на кудрі наступали, вони смерти дожидали. Меньший брат семип'ядную пищаль підняв і орлам сизоперим кулю на подарунок подарував, і тоді на Савур—могилу схожае, голову схиляе, батькову матчину молитву споминае,і Богу душу отдае. Тоді орли сизоперi налітали, на кудрі наступали, з лоба очи видирали. І вовки—сіроманці набігали, кості по байраках, разношали. А два брата кінниі до річки до Самари добігали, свої коні козацькі попасли й напоїли, бо там трави були зелені, води холодні, очерети воздобні. Тоді середульший брат до старшого брата словами промовляе: „як дасть нам Господь до батька, до матері, до роду прибувати, як ми будем перед батьком, перед матіррю отвiт оддавати"? А старший брат каже йому на це: лучше ми будем свою батьківщину у двох паювати. Четвертої неділі до отця, до матері добігали, отець да й мати за ворота виходили, на здорове питали: „чи в одній неволі бували, чи одному пану слугували, чи разом із неволі тяжкої втікали"? А середульший брат тее зачувае, із коня встае, слізьми обливае, перед отцем, перед маткою по правді одвiт оддавае. Отець да і мати старшого сина кляне, проклинае, із очей згоняе, середульшого сина ситить, жалуе, поважае, за гостя принімае, а меньший син, піша пішаниця, за гостя приникае. І вже його слава не вмре, не поляже.

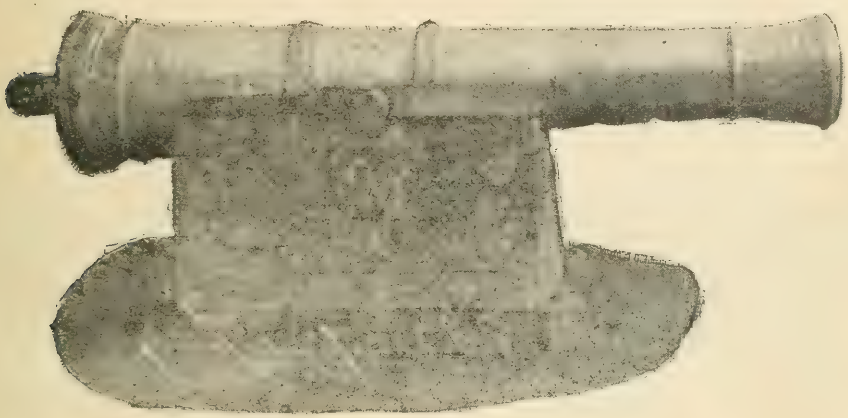
Оповідання Дум про українських невільників та невільниць підтримуються справжніми оповіданнями з тодішнього народнього життя у Слобожанщині. Багацько невільниць-українок так саме як Маруся Богуславка у Думі, потурчилися, потатарилися, та побусурменилися—поробилися жінками, звісно невінчаними, татар. З хрещеними татарами та калмиками брали шлюб українки охоче, але і тут иноді приходилося замислитися. Ось, наприклад, що оповідала Острогожська українка Єфимья:

вона проживала у Острогожському на подвіррі М. Куколя і під'їхав верхи до двору на коні в саадаці з шаблюкою чоловік її Клим Василев, а з ним двое „черкас". І ті „черкаси" стукнули у віконце до неї, визвали на двір і прохали її пити пиво; подали їй добру звістку, що у Острогожськ приїхав її чоловік. Вона вийшла до його з сіней на поріг. Він узяв її за руку і став прохати її їхати з ним у степ, щоб вона сама побачила, як вони у степу живуть. А вона одмовила на се, що помре у Острогожську, а з ним у степ не поїде. Він її умовляв години зо три, і прохав, щоб вона хоч оддала йому малого сина, але вона і у цьому одмовилася. Потім він хтів зарубати її шаблюкою, скочив на коня і сказав, що поїде до її батька. У степу тоді стояло 2000 колмиків і 100 Озовців-татар. У сьому простому правдивому оповіданню перед нашими очима встае яскрава картина з життя погряничників і відносин між ними. Колмик Клим Василев, очевисто, православний—про се свідчить його ім'я і призвище по батькові—приходить у ночі крадькома до своеї жінки і хоче зманити її з собою у степ. Мабуть було так, що його прирожденого степняка—кочовника поманув до себе степ—і він кинув жінку і сина у Острогожську, де прийняв раніш православну віру і одружився з Ефимією, пішов до своїх—у Колмицьку орду. Але Колмицька орда і він з нею підійшла до Острогожська і у нього зародилася душевна потреба побачити кохану жінку і свою рідну дитину, і упрохати її од'їхати з ним у Колмицький степ. І ось він вибрався з Орди з якимись двома українцями, котрі були у Колмицький ватазі, і вночі приїхав у Острогожськ. Він добре знав місто і його пропустили вартові. Ласкою та похвалками, та пострахом він умовляв любку жінку їхати з ним у степ або віддати йому принаймні дитину. Але не зміг заманути у степ улесливими словами про красу та роскош вільного степового життя свою жінку, котра того не розуміла. В розвідці Л. Вейнберга надруковано де кілька документів про хрестини колмиків да татар у Донський країні. Були і в Українї татарські полоняники, котрі иноді приймали тут православіе. У хвамільну літопись Квіток під 1738 роком занесена така звістка: „червня 24 Володимира Карасубазарського бранця хрестини на Основі; її хрещеними батьками були Ковалевський та Челембей (теж мабуть з вихрещених татар), хрещеною маткою жінка сотника Голуховичка". Слобожане узяли на себе дуже важкий обов'язок—оборони і заселення країни. Їм треба було обороняти від татар кожен крок занятої їми землі. Вони мусили сами содержувати себе, займаючися землеробством, промислами і усяким рукомеслом. І вони держали у себе багацько голів худоби, заводили

хутори, пасіки, винниці. Але увесь оцей достаток не був сталий, міцний. Сьогодня заможний—а завтра убогий, сьогодня—богацтво, на завтра злидні. І таке лихо коїлося не тільки з поодинокими поселенцями, а з цілими оселями, не тільки з козаками, а і з посполітими і навіть духовенством, не тільки з чоловіками, але і з жінками, дівчатами й дітками малими. Появлявся раптом ворог, палив та плюндрував слободу, забірав худобу і таким робом великолюдне село оберталося у селище, бо його кидали селяне, боючися, що знов прийдуть татари і сплюндрують усе до щенту. Увод народу у неволю робив дуже велику шкоду населенню: семейство бідніло, стративши батька, матірь, сина і малих діток—надію його будучини. На викуп треба було страчувати дуже великі гроші. Поправити хазяйство було дуже нелегко.

Кріпости у великих городах, містечках та селах. Подивимося тепер, як була улаштована оборона слободсьскої України козаками і які військові обов'язки мали козаки. Теперешньому мешканцеві Харківщини трудно уявити собі, яка сила усяких кріпостей була у XVII—XVIII ст.ст. в слободській України. Звісно се не були справжні кріпости, але все ж таки будовання їх коштувало дуже дорого і майже ще дорожче було як слід підтримувати їх. Окрім де-яких кріпостей, котрі будовали українці з великороссійськими служилими людьми, окрім тих, де сією будівлею орудовали воєводи, як, наприклад,—у Харькові, у Сумах, звичайно слобожане будували ті кріпости сами, без чужої допомоги. Усі міста як полкові, так і сотенні були кріпостями, звисно, неоднаковими: одні, перш усього полкові, були майже так ошанцьовані, як і Білгородська або Воронежська. Харків, наприклад, мав кріпость на свойому старинному городищу, де тепер собор і універсітетська „горка"; стіна його навкруги мала 475 саж. і складалася з дубових обапол—паль з обламами, котками та тарасами. За стіною викопаний був рів у 2 саж. ширини і глибини. По стінах було 10 дерев'яних башт критих гонтом, в Тайницький башті був тайник, себ-то тайний ход до води на 16 саж. довжини. Башти були з обламами та котками; усіх гармат було 12; було 3 калавурні. Воєвода Сухотин прибудовав до старої кріпости нову на случай облоги. У 1668 р. у Харьковській кріпости усе дерево уже спорохніло, потрухло, у тайнику води не було; її підправили, але швидко знов треба було її підлажувати. У 1709 році у Шведську баталію Петро Вел., прибувши до Харькова, звелів уширити та зміцнити Харківску кріпость, обвести її високим валом, ровами, 5 бастіонами і форштатом, але у 1767 р. усе дерево кріпости знову потрухло. Охтирська

кріпость мала стіну навкруги в 1618 саж.; башт було 14, гармат 9. Після пожару була збудована в Охтирьці нова кріпость трохи менша. Кріпость у Сумах була ще далеко більше—стіна навкруги мала 3426 саж.; в ній було 27 башт і 12 гармат; біля посада йшов рів на 3500 саж. І у Сумській кріпости дерево потрухло, стіна обвалилася, облами, кроваті та котки обвалилися, дерево у тайнику теж споруxнявіло; збудовано було нову меньшу кріпость і дві новіх земляних кріпости. Усякого військового запасу було дуже багато; гармат 13. Острогожська кріпость мала стіну навкруги в 407 саж. з 9 баштами; біля стіни йшов рів з частоколом і вертлюгами; гармат було 14 у 70-х роках кріпость зробилася ще міцнійша; гармат було вже 19; біля посада викопали вал та рів на 920 саж. з 32 баштами; біля

Слободсько-українська гармата.

міста теж були великі кріпости; у місті було багато і козаків і великороссійських служилих людей. 5 полкове місто Ізюм мав дві кріпости—велику й малу; обидві будував відомий Харьківский полковник Гр. Донець. Ізюмська кріпость істнувала доволі довго: ми бачимо її на плані 1769 р.; се був ретраншамент, де містилися громадські і приватні будинки; там був на західньому боці невеличкий редут, який прозивався Кременцем. Р. Донець обходила місто з трьох боків—з північного, південного, східнього; біля форштадта в неї впала р. Ізюмець. Акад. Гюльденштедт описує нам Ізюмську кріпость у 1774 році, яко ретраншамент на 1½ версти навкруги, котрий лежав у підгіррю при р. Доньцеві; навкруги його були вали, рови та батареї, виключаючи північну сторону, де був тільки рів з рогатками й оградою, на північь од його лежав форштадт. Серед сотених міст найліпша і найбільша кріпость була у Лебедині: стіна її йшла на вкруги на 1250 саж.; башт було

20; гармат було 9. Стіна в Краснополлі навкруги мала 3294 саж. з 14 баштами—се був посад. Білополле зоснувалося на старо-руському Вирському городищу, значить, там, де був в домонгольську добу г. Вирь. Трудно було мешканцям підтримувати кріпости у своїх містечках, через те вони трохи згодом зменьшували їх; так робили Сумчане, бо захистом для них од татар зробився Охтирський полк. Значні кріпости мали й такі сотенні містечка, як Колонтаев, Краснокутськ, Мурахва, Боромля та иньші. Окремо треба поставити тільки містечко Салтов: він був збудований на Салтовському городищу, де був до того кам'яний город; дерев'яна стіна у ньому в 1 саж. була поставлена на кам'яному низу городища; замісць тарасів стіна була виложена камінням; між каміннями зроблені були бійниці. Зразком невеличких кріпостей являються острожкі по Новій линії. Слободська Україна швидко заселилася і через те з'являлася потреба для її захисту в нової линії острожків на півдні: ся линія й була збудована у кіньці 70-х років. В початку 80-років XVП ст. де-які з її міст були вже давно зосновані, але тоді введено їх у сю линію. Сюди належали—Цареборисів, Солоний (теперешній Слав'янск), Савинск (теперешня слобода Савинці), Балаклія, Лиман, Бишкинь, Змійов, Соколов, Валки, Новий Перекоп, Ольшана, Золочів, Водолаги. Найбільша кріпость була в Цареборисові—стіна її йшла на 364 саж., а посадська на 1003 саж. На стінах останніх містечок не було ні обламів, ні тарасів, ні котків; де-які з них були зроблені не з дуба, а з сосни; острожки були маленькі, бо і людей було не багато; гармат і усякої зброї було обмаль. Кріпости були не тільки в сотенних містах, а иноді і у слободах—у Остреполлі або Гороховці, Двурічній, Каменці; кріпости сі такіж точнісенько—як і у сотенних містах—Лимані, Соколові. Містечко Таранівка й осажено було на пограниччю од Кримської сторони. Були навіть кріпости у деяких панських селах. В Старій Водолазі був острог в 174 саж. довжини і 105 саж. ширини. Нова Водолага теж мала кріпость, описану академ. Гюльденштедтом, з гарматами на валу. У панському селі Ряспому (Охтирського полка) був до 1686 р острожок з обламами. У слободі Гадяцького полковника Василева, у Лебединських дачах, було 3 острожка; один з тарасами, другий з баштами. Теж саме бачимо ми в Гуляйполі і Борках Звісно, що тільки де-які з сел та слобід мали кріпости, але сотенні містечка мабуть усі були кріпостями.

Окрім кріпостей у містах та містечках були ще і „білягородні" кріпости. Такі великі кріпости були біля Острогожська—вал ішов од Острогожська до других городів Білгородської линії і тут були й острожки, й надолби, й котки, й честик.

Линії кріпостей. Далі їде Ізюм і ті міста Нової линії, котрі ми тільки що перелічили. Будовання сієї линії почалося трохи раніш 1680 р., бо у сьому році були вже зложені межеві книги Косогова. Косогов виміряв усі ті землі, по котрих треба було вести цю линію і робити там рови, вали, засіки, городи, слободи і острожки. Вал мусив йти од Цареборисова у гору по Сіверському Донцеві і потім по р. Мжу до старого вала й Коломака. Руїни сього вала бачив ще В. Пассек. Ся линія займала до 200 в. довжини и була уся достоту виміряна: написано, на скільки сажнів йшов ліс, або поляна, озеро, займище, на скільки сажнів потрібно було поставити надолоб або засік, де збудувати великий город або село, або маленький острожок.

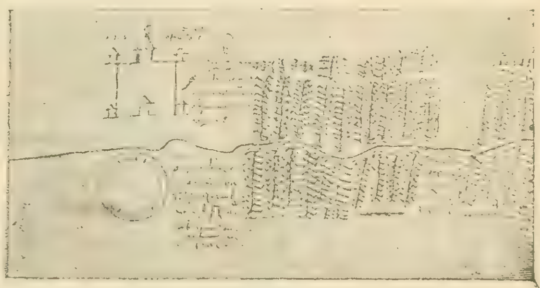
Петро Вел. оглядає Харьківську кріпость у 1709 р.

Біля усих городів Нової линії були збудовані кріпости і сю тяжку роботу головним чином зробили козаки Харьківського полку під проводом полк. Гр. Донця: великороссійських служилих людей там не було. Одного вала було зроблено 7575 саж. і засіки 8106 саж. І се робилося у ті часи, коли будувалася і Ізюмська кріпость. Нова линія удовжила стару і так званий Перекопський вал, що простягся од верховин Коломака до верховин Мжа. Як тяжко було працювати козакам у XVII ст. на линії, про це ми маємо цікаве оповідання Лебединського сотника од 1681 року: „надолби, пише він ген. Косогову, під Бішкиним од озера до болота побудовали. Але козаки Сумського полка дуже тепер знищилися у хлібних запасах; иньшим нічого навіть їсти. З голодухи виходять з табора і неможно їх затримувати, а приходить мало товариства — і вони бідні роздягнені, хорі і їсти і самим нічого і нічим їм годувати й скотину.

А з домівок теж слати нічого, бо торік у Лебедині слобода вигоріла і через той пожар дуже оскуділи у хлібі і тепер стояти тут на заставі нам не можливо". Збудовання Нової линії треба зв'язати з великім татарським нападом 1680 р. Але вже у 1683 р., за линією на південь опинилися Солоний, Маяцк та Святогорський манастирь. Отже Нова линія швидко опинилася серед осель і тоді збудована була в 30 роках XVIII ст. Українська линія. Окрім сіх линій були ще й окреми вали, рови та кріпости біля міст. Був вал на протязі 26 вер. на гряниці Харьковської та Полтавської г. Кріпости будовали на татарських бродах та перелазах біля берегів річок—у Савиньцях, Співаковці, Шґебелинці, Ондріївці. Для берегової оборони треба було оберегати ліси, не рубати заповідних лісів, не робити в них просік, щоб татари не могли пройти по них, бо ліси, так як і кріпости, спиняли кочовника. Вийшла заборона роздавати ліси, бо через порожні місця могли пробитися татари. Косогов у 1681 р. заборонив слобожанам Ондріївкі та Балаклеї прокладувати стежки по лівому березі Донця, дозволив рубати ліс по дібровах та байраках правого боку Донця. Значить сі ліса були об'явлені заповідними і слобожане ніяк не могли упрохати одмінити сей приказ. Слобожане ніколи не нехтували і натуральних кріпостей — перш усього пригорків, котрі мали велике значіння для захисту од татарських нападів. Ось ми бачимо, що Салтов був збудований на взгірью, Високополле на старому Хмельовому городку, Коломак, Краснокутськ, Городне, Сінне на горі, Ольшанка на високому горбочку, Сеньків на взгірью, Купецький (Купянск) на горбочку, Боромля на взгірью ; иньші міста, як ми знаемо, на городищах. Високі могили являлися немов сторожевими баштами в широкому безкрайому рівному степу. Виходить, що слобожане злаштували у себе самі дуже широку оборону країни і вона потребовувала од них дуже багато сил та коштів. Як і на Московських українах у Слобожанщині було 4 стана українських козаків: 1) вартові, 2) станичні, 3) городові, 4) полкові. Треба було перш усього дізнатися про татарський напад. Про се повинно було пеклуватися усе населення, але осібно за тим доглядали вартові та станичні козаки, котрі мусили докладати про се, кому слід. Так вісти швидко передавалися з одного міста в друге, щоб усі приготовилися; потім се доводилося і Московському воеводі. У 1694 р., наприклад, Харьківський полковник оповістив Білгородського воеводу, що татари з'явилися у Слобожанщині. Про се його оповістили Водолажські козаки (з линії), а вони дістали вістку про се від Полтавських вартових. Ту ж саму звістку мав Білгородский воевода од Охтирського полковника, котрий

довідався од Полтавського, що татари почали переправлятися через брід і що їх так багато, що не можно переличити ні їх наметів (шатрів), ні огнів. Печеніжський сотник писав наказному Ізюмському полковникові, а той Чугуєвському воеводі, що під Співаківкою переправилося біля 5000 татар; такіж вісти доставив Ізюмський вартовий. І ось Білгородський воевода, діставши усі отсі звістки, дав наказ Чугуєвському воеводі стати біля Змійова, Харьківському полковнику—біля Балаклеї, Савинська, Ондрієвих Лоз і Бішкиня, полк. Донцеві—біля Мерехви, Валок, Водолаги, полк. Осипову—на бродах і перелазах біля Нового Перекопа, Коломака і Высокополья. Татари, побачивши, яка ім уготовлена стріча, повернули геть додому. Але рідко так щастило слобожанам, щоб татари поверталися назад. Селяне, одержавши звістку, що на них ідуть татаре, мусіли утікати у свої міста—кріпости, бо там їм було

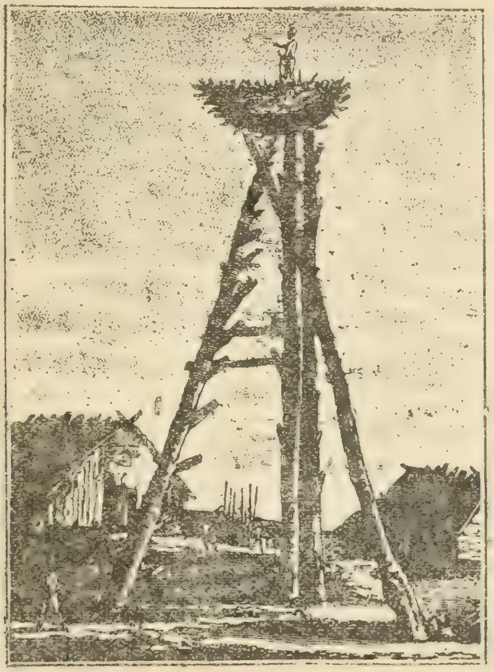

Нова линія.

безпечніше, але не зовсім таки безпешно, бо, наприклад, у 1694 р. мешканці сотенного міста Полатова (Острогожського полка) прохали перенести їх город на иньше місце, бо вони живуть на татарський сакмі і татари на них завжди нападають і води у них (на случай облоги) нема, бо кріпость, по приказу свого отамана і осадчого Дм. Лівенцова, вони збудовали у степу і для облоги у місті води бракує і тайника з міста до річки збудовати не можно, тому що місто від річки далеко і кріпостей ніяких біля міста немає; живуть вони на татарському шляху, котрим ходили татари під Московські україпни городи—Усерд, Новий Оскол, Волуйку й Старий Полатов і їм зоставатися ніяк не можно, бо татари без перестанку їх плюндрують, у неволю забірають і коней одгоняють. Трапилося один раз і так, що мешканці Водолагі та де-яких инших слобід у 1711 р. одчинили ворота Кримському ханові і винесли йому хліб та сіль і зовсім вийшли з города, але їх переняв на дорозі до Вольного полковий судья А. Ковапько і спровадив у Полтаву,

де було наряжено слідство і тих що самохіть з'єдналися з ханом і виступили проти своїх, десятого по жеребу карано горлом, а решту з жінками і дітками заслано. Може тут замішалися й політичні справи - намови Орлика, але у всякому разі мало силу й те, що Водолажцям не можна було триматися проти хана, котрий сплюндрував тоді значну частину Слобожанщини. Кожне місто слободської України мало своїх вартових та станичників. Із Харьківа їздили вартові, котрих наймав город. Із Охтирки посилалося по 20—30 вартових на ті шляхи, звідкіля чекали татар на 5 і більш верстов од города. У Острожському у 20-х острожках на варті стояло по 20 вартових і станичників було 9 чол. Вони їздили для вістей по Кримському берегу р. Сосни по усяким урочищам, доїзжаючи иноді до р. Чорної Калитви, котра лежала на південь од Сосни. У Сумах ми бачимо тільки вартових коло проїзжих башт—дозорних вартових за місто не посилалося. Багато вартових та станичників було у Чугуєві—по 50 і 100 вартових у татарських бродів в 2 вер. од міста і по 7 станичників, котрі їздили у сусідні городи. У Салтові теж були вартові; в 2 острожках бувало по 10 чол., в станицях по Ногайскому берегу Донця їздило до Оскола й Бурлука теж по 10 чол., були й такі, що їздили по „вістям". У Мурахві були вартові, станичники й дозорні заними. У Богодухові були вартові і вони зімою й літом стояли на Муравському шляху і од'їздили за 25 вер. од нього. В инших містечках вартових і станичників було дуже мало, а в деяких і зовсім не було. Більш усього було вартових та станичників у містах по Новій линії—у Балаклеї, Ондріївці, Бишкіні, у Савиньцях. Число вартових та станичників було у одному і тому же місті не однакове: воно зменьшувалося, коли робилося затишніше та спокійніше од татар; так було у Сумському полку, так було і у Харькові. У маленьких городках Нової линії буле їх стілько ж, скільки у великих, але у таких, котріх захищала вже Нова линія. Одні вартові стояли на варті у городі, другі на калавурнях в пригородних кріпостях, треті – степові—їздили за городом по близьких шляхах, перелазах та урочищах; як город стояв на правому березі річки, вартові їздили по лівому, — притулками для них були острожки з баштами — калавурнями, де иноді будували маяки або пирамиди; у 1648 р. Ольшанський воєвода писав цареві: „а у тих городках для караулу збудовані пирамиди у 6 саж. вишини, а на них маяки; як побачать в степу татар, зараз на маяках підіймається верх, — щоб у полях і на сінокосах усякі люди про татар були освідомлені і утікали б у город". У XVIII ст. маяки будувалися на форпостах. По указу 1723 р. загадано було збудувати на кожному

форпості по 3 маяка або пирамиди у 3 сажня заввишки. Їх треба було будувати так, щоб дим з одного було видко на другому. З наказу Харьківському воєводі Дурново бачимо, з якою великою опаскою приходилося жити тоді харьківцям. В воротах по баштах і за острогом біля посада треба було денно і нощно держати калавури, доглядаючи за ними, щоб татари нагло й несподівано до Харькова не наблизилися, людей не побили, у неволю не позабирали, худоби не поодганяли і якої-небудь капости місту не вчинили. На пашні і сінокоси городян можна було випускати тільки діставши

Козацькій маяк.

гарні вісти й в чималому числі, причім наказувалося, щоб вони остерегалися татарського прибуття, щоб їх на пашнях та сінокосах і в дорозі татари не побили і в полон не забрали; усі вони повинні були мати рушниці і усяку зброю і держати біля пашні й сінокосів вартових і треба було ствердити сім вартовим, що коли за їх недбалістю дойдуть татари до Харьківа, за се буде їм немилостива кара; побачивши татар, вони мусили посилати з вістями товаришів, а самі зоставатися, чекаючи певних вістей; а коли б вони дізналися, що татари простують на Харьків, з такими поважними вістями їм треба б було поспішати в день і в ночи, щоб прибути раніше татар у Харьків. Дізнавшися, що татари невеликими купами появилися біля Харькова, треба було неодмінно виступати проти них. В ночі

острог треба було замикати, а на рано одмикати. Худобу літом з міста випускали тільки, як було звісно, що ворога близько немає.

Надзвичайно тяжке було життя слобожан в часи політичних та військових завирюх, в повстання гетьманів Виговского, Брюховецкаго, Мазепи, Орлика, Донских отаманів Степана Разина і Булавина. Повстання Виговського майже не перекинулося з Гетьманьщини у Слобожанщину, хоча все-таки підручник Виговского Жученко підступався з козаками та татарами до Охтирського полка. Повстання Брюховецького захопило значну частину Слобожанщини: Цареборисів, Маяцк, Змійов, Валки і Мурахва пристали до Брюховецького, або краще сказати до його підручника Івана Сірка. Повстанці поубивали Московських воєвод, попалили, покидали й спустошили свої городи і пішли з Сірком до Брюховецькаго. Городи запустіли і повинні були заселятися знову, немов з початку, новими переселенцями. У Харькові було убито полковника Ріпку. Знищено і сплюндрувано було тоді багато міст та містечок - Борове, Мартове, Красний Кут, Тор, Колонтаїв, Мерехва, Васищево, деревні Чугуевского, Харьковского і Салтовського повітов. В повстання Мазепи за Шведів претерпів Охтирський полк. Шведи побували в сл. Хухрі і навіть під самою Охтиркою; із Охтирки тоді утікало навіть духовенство; дер. Хоружевка була спалена Шведами. У Колонтаєві знищені були церкви. Наступник Мазепи Орлик заключив з ханом умову, щоб вивести силоміць слобожан з Правобережжа, як вони не захотят з'єднатися з ним своею охотою, і ми справді знаємо, що Кримський хан у 1711 р. зпустошив слободську Україну. Повстання Булавина на Дону захопило й частину Слобожанщини—теперешній Старобільский повіт—і тоді зруйновано було чимало слобід по р.р. Айдару і Бітюку, де жили слобожане.

Татарські напади, повсякчасні войни й внутрішні повстання зробили великий вплив на увесь склад тогочасного життя: у йому з'єдналися, сполучилися, злилися військовий —козацький і хліборобсько-промисловий побут: козак—слобожанин разом з тим був землеробом і промисловцем. Таким він був у Задніпрянщині, такий український звичай він переніс і на нові місця, таким він залишився і в Слобожанщині. Отже помилялися ті історики, котрі малювали українского козака якимсь розбишакою, що виходив тільки за здобичю, бився за здобич з татарином і не хтів признавати над собою ніякої влади. У всякому разі сього не можно сказати про слободську українську козаччину і треба завжди пам'ятати, що слободська Україна вела проти татар тільки оборонну—боротьбу і була дуже зацікавлена згодою та спокійним розвоєм культури.

4-й розділ.

Автономія.

Склад слободских полків і їх перші полковники. Склад козацкої автономії. Полковники слободських полків. Діяльність полковників і їх вибори Московські воеводи на Слобожанщині. Залежність слободської України від Білгородських воевод, Розрядного і Посольського приказів. Скасування автономії при цариці Анні та Катерині II.

Склад Слободських полків і їх перші полковники. Слободська Україна не здобула собі відразу автономії, як се бачимо в Гетьманщині, де автономія істнувала ще з Переяславської умови 1654 р., окрім того автономія Слобожанщини була далеко менша, ніж Гетьманщини. Найголовнійша причина сиеі ріжниці була в тім, що Україна при Хмельницкому уся з своею власною землею, в один час прилучила ся до Московськоі держави на вільних умовах, слободська ж Україна, як ми знаемо, заселялася по волі, спроквола і хоч то було на диких не заселених степах, котрі не були нічиею власністю, але всеж таки на ту землю Московский уряд дивив ся як на свою і хтів її закріпити за собою через заселення українськими переселенцями, хоч ті землі в дійсности належали прадідам українців. Купки переселенців приходили не в один час, роз'єднані і розлучені одна з другою, і з ріжних місць, не знаючи одна другої, не маючи единого гетьмана, бо Як. Остряниця мав один тільки гетьманський тітул, але й його, як ми знаемо, було убито у Чугуеві у 1641 р. Иньші козацькі ватажки переселенців були більш усього осадчими, як Ів. Каркач у Харькові, або атаманами.

У Острогожськ явився у 1652 році полковник Іван Зіньковський з обозним Ф. Шебертасом, писарем, 9-ма сотниками, есаулами, підпрапорними, і 2-ма попами. Се значить була уже зовсім злажена, злаштована полкова організація — такою вона прийшла на річку Тиху-Сосну, де збудовався Острогожськ, такою вона зісталася у Острогожському козачому слободському полку, першому із слободських полків. У Чугуйові

Якова Острянщю титулували гетьманом, хоча він гетьманом слободської України не був. Так саме зоставлені були полковничі титули за декількома слободськими старшинами, котрі з такими титулами перейшли у слободську Україну, наприклад, за Острогожським полковником Ів. Зіньковським.

Він прийшов у Білгород з своїм старим титулом полковника, з сім титулом його й поселено було у Острогожську, а потім вже легко було зробитися йому й полковником Острогожського козачого полка, бо сей полк він привів з собою. Острогожський полк містив у собі 7 сотень, котрі названі або від призвищ своїх сотників, або від тих місць з котрих поприходили сотняне—Остапова, Дубовика, Іванова, Батуринська, Конотопська, Карабутинська, Бутурлинська. І полк, і сотня мали не одно військове значіння, а окрім того й земельне, себ то Острогожській, наприклад, полк визначав з себе цілу земельну округу, в котру увійшло де-килька міст, слобід, сел, деревень і хуторів. Українці Острогожського полка поселилися, як ми бачили, і у Коротояку, і на Уриві, і на Усерді і в Ендовищах і иньших місяцях Острогожчини. Мабуть Зіньковській був і першим полковником першого слободського Острогожського полка. Московський уряд числив його Острогожським полковником у 1667 році. Але Острогожській полк здається був й раніше, бо була царська грамота у Острогожській полк ще у 1659 році, але не найменя Зіньковського, а черкас. Харьковській слободській полк склався не так, як Острогожський не відразу. У Харьківських переселенців був попереду осадчий Каркач (мабуть першої малої ватаги переселенців), потім ми бачимо у харьківських козаків отамана Івана Кривошлика. Отаман мав немов полковничу владу, бо він стояв на чолі 6-ти сотен, котрі складали з себе цілком полк, сотні поділялися на десятки. Сотні мали 100 козаків – десятки 10, окрім шостої сотні, де усього було 87 чоловік, але від того, що ся послідня сотня ще була не докомплектована. Разом з сім військовим значінням сотні ми бачимо й земельне— і Харьківський полк був теж земельною округою, котра поділялася на сотенні округи,—військові й земельні повіти. Так було і в иньших Слободських полках, коли вони склалися. А складалися остатні чотири полка окрім першого Острогожського теж не від разу, а поволі, помаленьку.

Отаман Харьковських козаків був ще і у 1659 році Т. Лавринов. А в роспису Пестрикова 1660 року ми читаємо: у Харькові черкас з полковником і з начальством 1357 чол. Значить у початку 1660 р. у Харькові вже був полковник, але хто був тоді Харьковським полковником, не знаємо. Знаємо тільки, що у 1665 році, як побачимо далі, полковником у Харьківі був вже

Іван Сірко, кошовий війська Запорожського. Пробував Сірко у Харькові у 1664—1665, і 1667 р., але семейство його проживало біля Мерехви у сл. Артемовці, котру він сам оселив і там було його семейне гніздо, там його більш усього знали й цінували. В указі 1675 року воєводам Репніну з товаришами Іван Сірко називається Харьківским полковником й додано до сього, що він з козаками під Балаклейною слободою розбив татар і одбив од їх полон: за се він був нагороджений царським жалуваннєм. Його визивали для сього з Харьківа у Білгород—і він туди їздив. Харьківскі козаки подали у 1667 році цареві прохання, де називають себе черкасами Харьківського черкаського полку Ів. Дм. Сірка. У роспису козаків Білгородського полка 1667 р. перелічені усі слободські полковники—у Харькові—Іван Сірко. 25 лютого 1668 р. кн. Барятинский наказував Харьківському полковнику Сірку прибути з своїм полком з козаками до Охтирки. А 17 березоля кн. Барятинський оповіщав царя, що Харьківській полковник Івашко Сірко зрадив, Харьків же не зрадив цареві й вибрав иньшого полковника—Хв. Репку. Перша згадка про Репку, яко Харьківського полковника, належить до 28 червня 1668 р. 26 лютого Сірко ще був полковником у Харькові. 17 березоля була послана звістка про його повстання, а роспочав він повстання 4—6 березоля, коли вийшов з Мерехви. Повстання захопило південну частину Харьківского полка, а Харьків взагалі не хтів приймати у йому участи. Харьківці скинули з полковництва Сірка й вибрали на його місце Репку, котрий виступив проти Сірка у південну частину полка, бо вона з'єдналася з Сірком і його подтримувала. Умовлявся про повстання Сірко з Брюховецким листом, котрий він написав з Мерехви 25 лютого 1668 р. Там він прохав у Брюховецькаго прислати йому як мога скорше 3000 козаків Полтавського полка під Мерехву, щоб піти з ними проти Харьківа і не дати спромоги заняти його московским людям і щоб його не встигла зла доля Рибинського полковника та иньших. До сього Сірко додає ще цікаве прохання, щоб „не було по слободах непотребної шарпанини од жадного війска і бисьмо люду не тревожили“. Сірко мав владу у тіх слободах, котрі з'єдналися з ним у повстанні проти Москви і сі слободи належали до округи, з котрої склався Харьківскій полк—Змійов, Цареборисів, Маяцк, Валки і Мурахва, хоча були у Змієвскому, а не Харьківському повіті. Харьківці ходили на Змійов і забрали там гармати, спалили й сплюндрували місто. Сірко підступав до Харьківа, позабірав у неволю декілька мешканців його, але Харьківці почали стріляти з кріпостних гармат—і Сірко мусив повернути од Харьківа. Тоді почалося повстання в сл. Печенігах: Харьківский полковник Репка, котрий

був вибраний перед тим у Харьківі. виступив проти повстаньців до Чугуєва і Печеніг і розбив їх. Дорошенко вислав проти Репки татар, а потім почалося повстання і у самому Харьківі: раптом, несподівано, повстанці у ночі напали на будинок Репки, убили його й сотника Хведорова. Повстанців у Харьківі було одначе не богато—чоловіка з 20: Івашка Кривошлик (себ то колишній атаман Харьківськіх козаків) да Степка да Тарас; Харьківського полковника Хв. Репку, оповідає того часний документ, убито до смерти, а сотника К. Хведорова покололи рогатиною. Харьківці зачинилися у кріпости і сиділи у облозі. З універсала Харьківського полковника Гр. Донця 1673 року ми дознаємося, що полковник Хв. Репка звелів розстріляти у Харьківі Жигалку мельника за те, що той укупі з товаришом своїм поубивав Білгородськіх дітей боярских, котрі йшли з служби своєї з Валок. З сього видко, що у Харькові був теж рух проти воєвод та приказних, а Репка був супротивником сього руху і стояв за Москву і проти Сірка. Сірко як ми бачили, натякав на злу долю Рибинського полковника, але ми знаємо, що Іван Зінковский, котрий був у 1667 р. полковником у Рибиньку (Острогожьску), не з'єднався ні з Брюховецькім, ні з Сірком, а у 1670 р. навіть получив за се похвальну царську грамоту.

Зараз після смерти Репки Харьківським полковником вибрано було у 1668 р. Григорія Донця, котрий раніше був Харьківським сотником. Хоча Орновський і виводить рід Донців-Захаржевських з Польщі від тамошніх дворян, але ми знаємо, що Гр. Донець ніколи не писався Захаржевським. Рід Розумовських теж виводили з дворян, коли се були прості козаки, так мабуть було і з Донцем. Родоначальник Донців був простий виборний козак Грицько Донець, котрий і призвище своє получив через те, що прийшов з Дону. Раніше він був рядовим козаком—Грицьком Донцем, потім його вибрано у сотники, а після смерти Репки і в полковники. Цікаво, що Донський атаман у свойому привабному листу звертається до його так: „в город Харьків полковнику Грицьку". На його ймення була видана перша царська жалованна грамота 1668 р. Харьківському полку з усією старшиною і поспільством. У Розряднім приказі було записано, що у Харькові полковником був Григорій Донець. З універсала Донця дізнаємося, що він зробився полковником Харьківским по указу царя, за свою вірну службу Московському цареві. За його часи увійшов у склад Харьківського полка Балаклейскій полк у 1677 році. У 1674 р. у Харьківському полку було 20 городів і слобід і козаків полкової служби 5055 чол., а у 1677 р.—20 городів і 4 слободи, козаків полкової служби 7733 чол. У 1685 р. із

Харьківського полка виділився окремий—Ізюмськії слободський полк—і тоді у Харьківському залишилося 12 міст—городів, з 43 селами й деревнями; між ними були—Вовчанськ, Салтов, Золочев, Валки, Мерехва, Змійов, Слав'янск й иньші, себ то кілька повітів сучасної Харьк. губ.—Харьківськії, Вовчанськії, Валковськії, Змійовськії й частина Ізюмського. Ширилася округа полка, а разом з тим збільшувалося і число сотен—у 1732 році їх було вже 17. До Харьківського полка належав, як ми бачили, Балаклейськії полк, котрий увійшов у склад Харьківського полка, і де-який час отсі два полки з двома полковниками істнували разом. У виданих мною „Матеріалах" сказано, що у Донецьких та Оскольских українців було два полковника: у Харькові Гр. Донець, а в Балаклеї—Яків Черниговець. А у 1677 році по указу боярина й воєводи Кн. Гр. Гр. Ромодановського Яківа Черниговця від полковництва відсунуто, а велено той Буликлейськії полк відати Харьківському полковнику Григорію Донцю, з'єдинити їх у один полк Харьківскії і Донцеві писатися Харьківським полковником. В. Є. Данилевичем видані були нові матеріали про Балаклейськії полк і з них виявилося, що Черниговець був постановлений Балаклейським полковников у 1670 року, значить він був полковником сім років (до 1677 року). Раніще він був Черниговським полковником, після зради Виговського приїхав у Білгородський полк з полковником Іваном Безпалим і служив полковником (цеб то з титулом полковничим), але полка він не дістав, бо усі слободські козаки росписані були тоді по полках і тильки у 1669 році велено було у нього, Якова, у полку бути козакам новозбудованих міст - Балаклеї, Змійова, Двурічної, Царіборисова, Маяцка, бо вони ні у який полк не були вписані. До сього Білгородський воєвода додавав цікаве пояснення, що у ново збудованих українських містах полковників і козаків у полки він сам „строилъ и приказывалъ по своему разсмотрѣньишку", себ то назначав по свойому власному вибору. Виходить, що Білгородський воєвода мав великий вплив і на назначення полковників, але се було тільки тоді, як кого з них назначав Московський уряд, а не вибірали самі полчане. Коли було зроблено Черниговця Балаклейським полковником, не знаємо, бо дві офіціяльні звистки, вище наведені мною, розходяться проміж себе: перша (кн. Ромодановскаго, котрий добре знав Черниговця), обговорює 1669 рік, а друга (справка з Розряду)—1670 рік. Мабуть у Білгороді Ромодановським було зроблено пропонування про полковництво Черниговця ще у 1669 році, а Розряд ствердив його у 1670 році. Є. Альбовський перш лічив Черниговця полковником з 1663 року, а у новійшії

свой розвідці не підтримує сієї помилки і додає окрім того з тогочасних документів деякі цікаві звістки про Черниговця. Виходить, по документах, що Черниговець приїхав і зробився осадчим та отаманом у Балаклеї у 1663 році, населив цілу Донецьку округу, навіть збудував Ізюмі, за те дістав право на полковництво у свойму ж таки полку. У 1667 році його скинуто з полковництва за якусьто полкову провинність, але через два роки він поїхав до Москви і подав проханне, щоб йому вернули Балаклейський полк: йому дали подарунки, але полка не вернули і він доживав віку у Балаклеї, яко її осадчий.

Охтирський полк мав своїм полковим містом Охтирку і обіймав теперешні Охтирський й Богодухівський повіти і деякі суміжні частини Харківського повіту, а також Полтавської і Курської губернії. Першу жаловануу грамоту дістав Охтирський Слободський полк у 1668 або 1669 році. Охтирський полк склався між 1655 і 1658 роком, а в якому році, певно сказати не можно. В реєстрі Охтирських мешканців 1655 року на чолі їх був не полковник, а отаман Дмітрій Іванович, а у 1658 році там був вже полковник Іван Гладкий. Так каже В. Е. Данилевич на підставі тогочасних документів, але на жаль не цітує текста їх. І дивно, що у 1668 році по справці Розряду у Охтирці не показано полковника, але у виданому мною роспису міст Білгородської линії за 1668 рік бачимо чотирі слободських полка, а серед їх і Охтирській. Полковником їх був тогді Дем'ян Зіновьев, на іймення котрого була видана жалована похвальна грамота у 1669 році.

Осадчим міста Сум і першим Сумським полковником був Гарасим Кондратев, котрий, як каже документ, прийшов з за-дніпрянських городів і осів жити на безлюднім місці між Білгородською та Путивльскою лініями над річкою Сумкою. Він призвав дідів, батьків і родичів теперешніх мешканьців і багацько усякіх переселенців з за дніпрянських і гетманських городів і населив перш усього Суми, а потім багацько городів, сел і деревень, злаштував полк і за те його було зроблено у сім городі Сумах і полковником. Кондратьєва вибрали полковником полчане, а Розряд ствердив сі вибори. Коли саме відбулися вибори Кондратева на полковництво, се питанна розвязує В. Є. Данилевич на підставі документів: у 1658 році він був ще городовим отаманом у Сумах, як се видко з інструкції Малішевському, але у сій же інструкції сказано, що Малишевський повинен був заселяти нову оселю задля установи військової служби козаків слободського Сумського полка. Значить тоді вже улаштовувся сумський Слободський полк.

У інструкції стоїть 7167 р. від сотворення сьвіта, але В. Є. Данілевич справедливо каже, що се буде не 1659, а 1658 р., бо місяць грудень 7167 року (рік починався тоді у вересні) падає на 1658 рік від Різдва Христова. На службі на полковничій посаді Кондратьев був з 1658 р. У 1659 р. йому виписане було уже жаловання у Розряді. Виходить так, що Кондратьев став Сумським полковником або у самому кінці 1658 році, або у початку 1659 р. І се підтримуєгься щей тим, що тоді саме він дуже гостро відмовився з'єднатися з гетьманом Виговським проти Москви. Здаєгься, що тоді він був вже полковником, але тільки що стверженим Москвою і бажав чи мусив проявити свою щирість Москві. Кажемо „бажав чи мусив" через те, що хоч він і виявляв себе вірним слугою Москви, але у його, як ми бачили, були якісь зносини з Брюховецьким. У Сумському, як і у Острогожському, полку першим полковником свого полка був осадчий полкового міста і полкової округи. До Сумського полка належали теперішні Сумський і Лебединський повіти.

Першим полковником Ізюмського Слободського полка був теж осадчий Ізюмської полкової округи Харківський полковник відомий нам Грицько Донець. Він переніс город Ізюм на нове місце, де Ізюм і тепер находиться, і зробив з його новий великий город. Гр. Донець з дозволу Розряда поселився у Ізюмі і хтів, щоб полковником у Харкові зробився його син Костянтин. Харківські полчане (старшина і усі козакі) подали від себе цареві прохання, щоб у Харкові назначено було полковником Костянтина Донця, бо батько його хотів жити у Ізюмі. Гр. Донцеві вийшов дозвіл жити у Ізюмі, але він, як і давніще, мусив писатися Харківським полковником, а син ойго Костянтин наказним полковником й відати службою та росправою сотників та козаків по їх українському звичаю. Але через якийсь час батько знову переїхав у Харків, а син у Ізюм (мабуть у 1682 р.). Се було зроблено для того, щоб прокласти стежку Костянтинові до самостійного полковничого уряду у Ізюмі. Гр. Донець старів і хтів Ізюмське полковництво передати синові Костянтину, а Харківське другому синові Хведору. Він сам побував у Москві, а потім вирядив туди Костянтина у 1685 році до царів. З ним приїхав полковий обозний Петровський, піп, сім сотників, троє сотенних хоружих, усього 28 чоловік. Ізюмців приняли при дворі дуже ласкаво. Кость Донець прохав, щоб йому царі дали грамоту на Ізюмське полковництво і щоб Ізюмський полк був виділений з Харківського. На се, казав він, згожується і о тім просить його батько. Уже на другий день вийшла резолюція: виділити Ізюмський полк з Харківського, приписати до нього 13 міст та містечок з 2200 козаками й видати Костю Донцеві жаловану грамоту на полковництво, хоч все таки разом з батьком

Григоріем Донцем. Жити на Ізюмі велено було Константинові (1685 р.). Кость Донець прохав ще, щоб його полку видани були царями корогва і литаври, котрих раніше Слободським полкам не давали, і походні гармати. Чи се проханне було виконано, не звісно.

Оттак ріжними способами та у ріжні часи склалося 5 слободських козачих полків: з них Острогожський з полковником Зіньковським мабуть найстарший (початок його іде з 1652 року). Головинський каже: „з поселених на Острогожщі українців склався Острогожскій козачій полк. Се був перший слободській полк. Першим полковником його був Зіньківський. Полк склався із семи сотен". Виникае якійсь сумнів тільки через те, що царська грамота 1659 р., як ми бачили, була відправлена не на імя полковника, а „черкас". Можливо одначе, що Зіньківський, котрого бачимо з титулом козацького полковника ще у 1652 році, тільки через якійсь час прилучив до себе Острогожський полк—тоді як він склався й тільки тоді він зробився й полковником Острогожського полка. У Охтирці був полковник і полк у 1658 році, у Сумах у кінці 1658 р. або у початку 1659, у Харькові полковника з полком ми бачимо у 1660 році, в Ізюмі у 1685 році. Раніше Московскій уряд давав вільготи осібним українським осадчим, а коли на Україні склалися полкі, тоді Московскі царі почали вже на їх імення давати вільготи козацькому товариству й усьому поспільству і через ті вільготи, котрі дістали слобожане—мешканці заселених ними слобід та городів— і уся країна почала прозиватися слободською Україною або слободськими полками З усіх тих льгот і склалася автономія краю і його мешканців. Значить основою автономії Слобожанщини були царські жалованні грамоти, котрі видавалися слободським полкам, так само як основою автономії лівобережної України були так звані Гетьманські статті, себ то умови з Московскіми царями, а потім российскими імператорами. Гетьманські статті, котрі давалися усієй Гетьманщині на імення единого представника краю гетьмана, повинні були давати більшу автономію, ніж окреми жалованні грамоти слободськім полковникам вже через те, що тут не було такої единої гетьманської влади, яка була у Гетьманщині. Алеж усе таки і слободські полковникі мали кожний у своїй окрузі дуже велику владу—не меньшу, ніж полковники Гетьманщини у своєй окрузі. Значить слободсько-українській автономії бракувало центральної гетманської влади, або краще сказати вона поділялася між усіма пьятьма полковниками Слобожанщини.

Склад козацкої автономії. Як же по сій автономії був улаштований уряд країни? У кого була влада над країною й її мешканцями? Які політичні і иньші права мали полковники і місцевий уряд? Які були відносини країни до Московскої, а потім Російскої держави? Які права й привілеї мали мешканці країни?

На чолі полкового уряду стояли виборчі полковники і полкова старшина. Полковника і старшину вибирала сама полкова старшина, а не усе товариство, і не на якийсь там час, а взагалі до смерти. Влада полковника була дуже велика: він відав устроєм свого полка, себто керував цілою округою в усіх військових і адміністрацийних ділах, стверджував судові постанові в карних — кримінальних справах і в позвах; роздавав військові вільні землі навіть у нащадок усім підвласним і сам міг займати такі займанщини задля себе на свою власну потребу; на все те він видавав універсали за своїм підписом (рукою власною) і печатью. Полковничими клейнодами були — пернач (шестопер), себто шестигранна булава, обложена золотом або сріблом та самоцьвітним каміннєм, полкова корогва з іконою Божої Матери або якогось сьвятого-оборонця полка, полковнича печать, котра була разом з тім і полковою — війсковою, полкова музика. Полкову старшину складали шість чоловіка; полковий обозний, судія, єсаул, хорунжий і два писаря. Під началом обозного були гармаші з гарматами і усі кріпости. Яко старший в полку, він заміняв полковника, коли той був хорий або в від'їзді, але він не міг тоді видавати універсалів. Судія відав судовими цівільними ділами у полковій ратуші. Єсаул був пособником, підручником полковника у чисто війскових справах. Хорунжий отаманував над хорунжевими козаками, відав полковою музикою й оберігав полкову корогву. Полкові писарі були секретарями у ратуші-еден у війскових, а другий у цівільних справах. Уся полкова старшина збиралася для війскових справ на полкову Раду, на чолі котрої стояв полковник, а обозний порядкував ділами. Усі мали по одному голосу, а полковник два. Справи судові рішалися у полковій ратуші, куди входили тіж самі члени, що і в Раду, але впорядчиком там був вже судія. В сотнях був такий же сотенний уряд, котрий складався із сотника, отамана, єсаула, писаря і хорунжого. Сотня порядкувалася сотником. Була і сотенна Ратуша, де отаман, яко судія, і писарі порядкували граждanськими справами, а єсаул і хорунжий помагали сотнику у війскових справах. Хорунжий держав сотенний прапор, на котрому був хрест і визначалися полк і сотня. Сотника вибикала полкова старшина, а він сам уже вибірав собі сотенну старшину; міг і скинути її з уряду. Так виявляє нам устрій

слободських полків Срезневський на підставі офіціяльного документа так званого „Екстракта о слободсьских полках“. Сей документ до нас не дійшов. Ми можемо в загальних рисах здатися на Екстракт Срезневского, бо його звістка підтримуєтся й иншими джерелами. Але на сю звістку треба всеж таки дивитися, як на правдиву тільки взагалі, бо від сього порядка були відміни в ті або иньші часи життя країни залежно від місцевих обставин, а більш усього від політики центрального уряду.

Ось де які звістки з иньших джерел, котрі підтримують свідоцтво Срезневського про полковничу владу. Харьківский полковник К. Донець у своєму універсалі 1686 року писав. „Ознаймуємо сім листом нашим, іж по указу великих государей, мешкаючи ми тут на українном городі Ізюмі, маємо то в своей власти роздавати усякіє вольніє грунти і пасічні в'їзди усякім людям для размноженія“. Сим підтримуеться свідоцтво Срезневського про право полковника роздавати вільні землі. У 1712 році старшина Харьковського полку подала цареві Петру Вел. прохання, щоб залишити її при старих привілеях що до виборів—а по сих привілеях вони вибірали старшин на ратуші з загальної згоди по свойому українському звичаю і усякі уряди мали проміж себе без переміни. Далі вони прохали, щоб як і при старих полковниках полкові збори робилися з загальної згоди, без тяжарів, і щоб росходи записувалися теж у Ратуші і щоб полковник Куліковський, як і колишні полковники, робітників і хури брав з своїх маєтностей, а старшини для сього мали з неслужилих людей по 10, 15 чол. Царь Петро згодився з сим проханням. Сотників, по Срезневському, вибірала полкова старшина, але універсал на сотенний уряд видавав полковник. Ось цікавий універсал про се полк. Квітки 1718 р. „Полковник Харьковській Григорій Квітка Афанасьев. Усім старшинам полку мойого панам сотникам, атаманам, всьому старшому і меньшому, а особливо сотні Ольшанскій товариству сім ознаймуем, іж.... видячи пана Якова (Ковалевського) как во всяких случаях і потребах воінських справного і способного, так і до уряду годного і розумного, вручаємо йому уряд сотничества в Ольшаній, которого все обществовариство тамошнє і посполітий народ, по вичитанії сього нашого наказу, принявши себе за старшого, усякоє йому належитоє як старшому свойому мають отдавати послушенсьтво і учтивость, також і він новозибраний сотник повинен бути у товариства, яко старшій, доброго чтити, а противного і ослушного карати. Особливо упоминаємо, аби він сотник усякіє токмо до уряду свого і як судити справу знал, а до крімінальних касатися не важился, но до суду полко-

вого в Харьківськую одсилав би ратушу". Про Ради у записках Квіток сказано, що там бували гострі суперечки між старшинами, і сі суперечки иноді закінчувалися навіть боем.

Полковники Слободських полків. Полковники мали у своїх руках велику владу і нам треба знати, хто займав сі полковничі посади, як вони їх займали і що вони робили на користь населенню. Тут ми побачимо, як робилися вибори полковників у дійсному життю і коли виборче право порушалося та ламалося і хто був винний у його зменшеню та знищеню. І. Квітка дае нам список Слободськіх полковників. Він не зовсім повний

Полковник Сумського полка
Гарасим Гар. Кондратьев.

і навіть може певний. У ньому нічого не обговорено про вибори полковників, але все таки ми мусимо ним скористуватися, хоч з деякими поправками. У Харьковському полку були полковниками, починаючи з Гр. Донця (ми знаемо уже, що було два полковника Сірко і Репка і до Донця): 1. Гр. Ерофеевич Донець у другій половині 17 ст., 2. Хв. Гр. Донець-Захаржевскій (Петровскої доби), 3. Прокофій Куликовський [(волох), Петровської доби], 4. Гр. Сем. Квітка (Петровскої доби), 5. Ст. Ив. Тевяшов (Лизаветинської доби), 6. Матв. Прок. Куліковський (послідній).

У Сумському полку І. Квітка лічить 7 полковників — 1. Гар. Кондратьева (другої половини 17 ст.), 2. Сина його Ондрія Кондратьева (Петровської доби: його убито у 1708 р.

в Булавинське повстанне на Дону), 3. Ів. Ондр. Кондратьева (унука Гарасима—Петровської доби), 4. Вас. Дан. Перекрестова—Осипова; 5. Дм. Ив. Кондратьева (Лизаветинських часів), 6. Мих. Мих. Донця-Захаржевського, 7. Ром. Ром. Романова (послідній).

У Охтирському полку було 8: 1. Демьян Зіновьев (другої половини 17 ст.), 2. Ів Ів. Перекрестов (часів Петра вел.), 3. Хв. Ос. Осипов (часів Петра Вел.), 4. Ол. Леонт. Лесевицькій, 5. Ів. Ал. Лесевицький (часів Лизавети), 6. К. О. Лесевицький, 7. Геор. Ал. Лесевицький, 8. Мих. Ів. Боярський (послідній).

У Ізюмському полку було 6 полковників: 1. Кост. Гр. Донець-Захаржевський (Петровських часів), 2. Хв. Вол. Шідловський (Петровських часів), 3. Мих. К. Донець-Захаржевський (Петровської доби), 4. Лавр. Ів. Шідловській, 5) Ів. Квітка (часів Лизавети) 6. Хв. Куз. Краснокутський (послідний), Іл. Квітка не перелічує полковників Острогожського полка, а по иньших джерелах їх було 8: 1. Ів. Зінковській, 2. Карабут, 3. Сас, 4. Буларт, 5. Куколь, 6. Ів. Тевяшов, 7. Син його Ів. Тевяшов, 8. Потім унук його Ст. Тевяшов. Здається сей список не досить повний, бо окрім тих перших полковників, про котрих ми оповідали (Сірка і Репки) були ще деякі иньші, так, наприклад, у Сумському полку діти Гарасима—Григорій, Ондрій, Роман помогали свойому батькові у полкових ділах. Далі пісяя Зіновьева був полковником Охтирського полка Микола Матвієвич (у 70-х роках XVII ст.) і Хв. Сагун (у 80-х роках). Після Хв. Ос. Осипова—син його Максим Хведорович. Ол. Л. Лесевицкий був з 1724 по 1735 рік полковником Охтирським, а з 1735 по 1744—бригадиром слободських полків. Усього в 5 полках було 35—39 полковників. Придивлюючися до сих списків, ми помічаємо, що за 100 років у кождому полку перебувало 6—8 полковників, себ то припадає в середнім по 13—17 років на кожного. Деякі з полковників, як, наприклад, Гр. Донець або Гар. Кондратьев залишалися на своїх посадах по кілька десятків років. У всякому разі вибори не були що річні і не відбувалися через 3 або 5 років: значить справді вибірали взагалі немов до смерти, як казав Срезневській. Особливо се треба сказати про XVIII століттє з Петра Великого. Кажемо—вибірали, хоча дійсно не знаємо, чи одбувалися завжди вибори на Раді. І. Квітка каже про пожалування полковничих урядів царями та военной коллегіей, але се може треба розуміти як ствердження виборів. Звертаючися до роду та призвіщ Слободськіх полковників, бачимо, що у Слобожанщині було кілька родів, котрі немов вистачали з поміж себе полковників: так рід Донців-Захаржевськіх дав 5 полковників: 2 Харьківському полку, 2 Ізюмському, 1 Сумському; рід

Кондратьевих 4 — усіх Сумському; рід Квіток 2: одного Харьковському і одного Ізюмському полку; рід Лесевицькіх 4 Охтирському полку, рід Перекрестових і Осипових 3: 1 Сумському, 2 - Охтирському, рід Шідловских—2 Ізюмскому, рід Куликовских—2 Харьковському полку, рід Тевяшових—4: 3 Острогожському і одного Харьковскому полку. Значить, отсі 8 родів дали усі укупі 26 полковників і тілки 8 полковників дали поодинокі роди— Романова, Зіновьева, Боярського, Краснокутського, Карабута. Саса, Буларта, Куколя. Виходить, що у Слобожанщині у деяких родів було немов спадкове полковництво—у Лесевицких,

Бригадір Слободських полків Олексій Леон. Лесевицькій.

Полковник Охтирського полка Хв. Ос. Осипов.

Тевяшових, Кондратьевих. Рід Кондратьевих давав полковників тільки одному Сумському полку, рід Лесевицких—одному Охтирському полку, рід Куліковских—одному Харьковскому полку, Шидловських—Ізюмскому. Сі роди були багаті і се багацтво мало великий вплив на вибори і стверження їх урядом. З другого боку знов і багацтво вони збільшували через те, що займали полковничі уряди. Доньці-Захаржевскі мали велику силу і значіння у Харківській та Ізюмскій окрузі, Кондратьеви — у Сумскої та сусідній Охтирскій, Перекрестови, Лесевицькі і Осипови у Охтирській, Тевяшови у Острогожскій. Не дивно, що Харківська старшина прохала у 1707 році, щоб полковником у Харкові поставлено після смерти Гр. Доньця зятя його

Хв. Вол. Шідловського. Вони не хтіли полковника з чужого роду, бо боялися, що він їх знищить. Прохання було підписано тільки полковою старшиною та сотниками, але йшло немов од усього полка.

Діяльність полковникив і їх вибори. Ми мало маємо звісток про діяльність отсіх полковників, але усе таки треба сказати, що деякі з них справді дуже працювали на користь населення. Особливо се треба сказати про перших слободскіх полковників, котрі дуже багацько зробили і для оборони краю, і для його заселення. На їх долю випала безмірно важка праця і у тому, і у другому ділі. На перших місцях треба поставити Харьківського полковника Гр. Донця, Сумського Гар. Кондратьева і Острогожського—Ів. Дзіньковского. Донець був полковником—з 1668 по смерть у 1691 р., себ то 23 роки, приймав велику участь у січах з татарами, побудував багацько кріпостей та городів і населив їх людьми, котри викликав з за-дніпрянщини. Збудував між иньшими місто Ізюм, заселив його і склав особистий Ізюмський полк; вельми працював більш усього з Харьківськім полком над захистом південної частини Слобожанщини, будуючи так звану Нову линію; здобував жалованні грамоти з вільготами для обох своїх полків—Харьківського та Ізюмського, оснував з де-якими иньшими старшинами Куряжській манастирь. Московські царі довірялися йому, здавалися на нього і нагороджали—він дістав висшій ніж полковничий чин стольника. Але маючи велику владу у земельних справах, Гр. Донець, як і иньші слободські полковникі, не забував і про себе, здобув великі достатки і траплялося кривдив своїх полчан. Ми маємо дві скарги на Донця—з першої видко, що він одняв млин, а з другої, що заволодів землею боярських дітей, означивши її порожньою. Хотів він завести для себе й буду, щоб гнати дьоготь, але того йому не дозволило правительство. Одначе сіх двох скарг за 23 рокі виходить дуже мало. Чи довели боярські діти свою скаргу на слідстві, не відаємо. Можливо, що й Гр. Донець иноді кривдив підлегле йому населення, але про се певних звісток ми не маємо, не маємо навіть таких скарг, як на иньших полковників. Донцям дуже хтілося мати друковану книжку про їх лицарскі вчинки і вони замовили до сього діла якогось Орновського, котрий і зложив похвальне слово Хведору Донцеві-Захаржевську і усьому роду Донців. Діти Григорія не визначалися так як батько. Гар. Кондратьев та Ів. Зіньковскій теж були невсипущими робітниками у обороні та заселенню своїх полків, для котрих вони діставали царські жалованні грамоти на льготи.

Оповідаймо тепер і про діяльність тих полковників, котрі не мали на увазі народнього добра і разом з сим приведемо звістки про те, як одбувалися полковничі вибори у тогочасному життю і кого не вибірали на Раді, а назначав на полковничу посаду центральний российскій уряд або хто з старшин сам звертався до уряду за його настановою.

У Охтирскому полку урядники, старшина і козаки вибрали у полковники у 1686 році Ів. Ів. Перекрестова і сей вибор був стверджений царською жалованною грамотою 1686 р., з котрої видко, що й раніще він там був полковником і мусив по грамоті в судних і у всяких ділах управу чинити старшині, козакам і усьому поспільству по правді і по старих козацких звичаях. За шведську баталію син Перекрестова Данило у 1702 р. по проханню старшини й козаків був зроблений помошніком свого батька.

У 1692 році по грамоті з Великороссійского приказу й проханню Охтирського полка дозволено було старшині та козакам вибрати вільними голосами з поміж себе полковника, кого захочуть, чоловіка доброго і до козаікв ласкавого і до війскового діла дотепного, котрий міг би об'єднати полк, а сина Сумського полковника Гарасима Кондратьева Романа од полковництва було одставлено. І ось ми, пишуть Охтирські полчане, старшина Охтирського полка й багацько рядових козаків, зібравшися на Раду, вибрали з загальної згоди й совіту у полковники попереднього свого полковника Івана Івановича Перекрестова, бо він до війскового й полкового діла дуже зручний і до нас старшини та козаків держить ласку і приязнь і росправу робить правдиву, окрім його серед старшини та козаків такого розумного й „заможного" чоловіка нема. Далі йде дуже багацько підписів. Виходить, як бачимо, що вибори були зроблені на війсковій Чорній Раді, ceб то такій, де була не одна тільки старшина, а й рядове товариство, а Срезневський казав тільки про вибори полковника однією старшиною. Срезневський казав про вибори до смерти, а тут ми бачимо, що Романа Кондратьева було скинуто з полковництва. Але для зрозуміння сіх виборів Перекрестова треба додати, що козаки Краснокутської сотні Охтирського полка подали проти них супліку, де писали, що вибори Перекрестова були зроблені без їх знаття і що їх сотник Маньковський пидписався теж на виборчому листові без їх згоди. А що до Романа Кондратьева, писали вони, то він вояка добрий і ніяких кривд та здирств не робив, бо він чоловік розумний, до війскового діла здатний і буде таким же вірним слугою цареві, як й його батько: він наводив порядок і за ним здобули собі чимало усякого добра ті, котрі розійшлися при Перекрестові. Пере-

крестова вони не хотять мати своїм полковником, а коли його буде стверджено, тоді вони мусять розійтися геть сьвіт за очі усі без останку. Іще більш цікава була друга скарга на Івана Перекрестова Романа Кондратьева і 25 козаків, котру подав на його Москві колишній полковник Охтирського полка Ондрій Прокофьев з 4-ма сотниками і 22 старшинами та козаками підтримуючи першу супліку козаків Охтирського полка, щоб Перекрестова вислати з його маетностей на життя в який небудь город, а полковництво Охтирське доручити Романові Кондратьеву. У своїй супліці Роман Кондратьев писав, що велено йому бути у Охтирці полковником, але живе він там у сусідах, а свого подвірья не мае. Тепер же Перекрестов поїхав з суплікою на нього у Москву, щоб скинути його з полковництва. За нього держить руку і Білгородський воевода боярин Шереметьев. І він, Кондратьев, прохае царя, щоб він не вірив поклепам Перекрестова, котрий зовсім знищив колишніх Охтирських полковників, сотників і козаків: нищили їх його мати, брати й родичі; і про сі утиски бажано зробити слідство усім Охтирським полком і иньшими полковими містами. Проти Івана Перекрестова висловлено було 25 статей у всяких утисках, кривдах, захопленню грунтів: село Півні він, наприклад, віддав у підданство свойому родичеві, котрий наклав на мешканців тяжки роботи, так що вони мусили працювати на нього і у день і у ночі; у колишнього Охтирського полковника Прокофьева він захопив багато хліба, худоби, горілки. Звелів Охтирському атаманові брати з мешканців дурно на свою користь бочками горілку, мед і пиво, сьвічки, солод, мнясо, хліб і усяку худобу У одного козака відібрав млина, комору та сінні покоси, самого його бив смертельним боем та калічив невідомо за що, так що у нього й тепер рани не зажили. Мати його і брат і сестра грабували козаків. У сотника Кирилова захопили срібляну посуду. У вдови козацкої відібрав млина, винницю та комору, а у едного козака „вимучив" 2 водяних млина, ціною один у 300 карбованців, та біля річки ліси й луги. У другого козака купив млина за 200 карбованців, а віддав тильки 50, одняв подвірья і сінні покоси. Родичі його замучили до смерти одного козака за те, що він немов би обікрав їх комору. Одняв силоміць млина у козака, а коли той почав прохати за млин грошей, він його бив, закував у кайдани, де той і помер, а удова з постраху видала йому купчу на сього млина. Другого козака він держав на цепу при гарматі. У козаків с. Борок одняв поля, ліси й хутори і млина і усякі землі й захопив села, де жили козаки. Може де що з сього були й наклепи, але всеж таки здаеться, що Перекрестов

його родичі були справді таки великими хапугами — він усі свої сили, талан та завзяття направив на те, щоб збільшити яко мога і правдою і неправдою свої маєтности. І у сім він наближався до тіх старшин лівобережної України, життепис котрих дав нам покійний О. М. Лазаревській на підставі архівних джерел у своїх розвідках „Люди старої Малоросії“. Завзяття у сьому ділі Охтирського полкового не міг спинити ніхто, бо у Слобідчині не було навіть гетьманської влади (хоча вона і у Гетьманщині не буле перешкодою для тамошніх старшин), а Білгородського воєводу Перекрестов міг склонити до себе покірливостью (і справді той був до його дуже прихильний), а приказних подарунками, козацьке ж товариство, як ми бачили, не уміло розібратися у тім, що то була за людина Перекрестов. Батько Івана Перекрестова був таким же переселенцем з Правобережья, як і иньші козаки. В документах згадується, про „черкашенина“ Івана Яковлевича Перекрестова, а се призвище свідчить, що він був хрещений еврей. Син його Іван почав козацьку службу ще за царя Олексія і служив і при Өеодору Олексієвичу. У 1681 році ми бачимо його вже Охтирським полковником. Царська жалованна грамота 1686 року затверджує його знову на Охтирському полковництву, по вибору усіх полчан. і малює його завзяту військову працю. Іван Перекрестов приймав участь з своїми козаками у Кримських походах кн. В. В. Голіцина, де його було ранено. Приймав він участь і у боротьбі зі Шведами. Царь Петро в нагороду за се зробив сина його Данила помішником батькові у полкових справах, для того, щоб поставити його потім Охтирським полковником на батьківське місце.

Але вийшло зовсім инакше: за якусь провинність царь Петр у 1704 р. скинув його з посади, а усі величезні його маєтности відібрані були від нього у казну. У 1714 р, вин жив у свойому невеличкому хуторі; у 1721 році почалося діло про розпродання Перекрестовських маєтностей і його самого витребовали по якихсь справах у Архангельск, хоча він лежав на смертнім ліжкові, а на дорозі і вмер. Унук Івана Івановича оженився на удові Осиповой, разбогатів і виступів навіть супротивником Кондратьева на Сумське полковництво. Виходить так, що Перекрестови дивилися на Охтирське полковництво немов на свій нащадок. Кондратьеви такечкиж дивилися на Сумське полковництво і мали на се більше права, ніж Перекрестови. Полковництво там займав Гар. Кондратьев, за ним його сини (Григорій, Роман і Ондрій), унук Іван, син Ондрія, котрий правив полком до смерти своеї у 1728 р. Ми бачили вже, яка боротьба вибухла між представниками сих обох полковничих родів. Сю боротьбу двох родів за полковництво гарно малюють

нам документи Харківського історичного архива, видані О. Д. Твердохлібовим. Перекрестов Осипов подав прохання немов від усіх полчан про те, щоб його поставити Сумським полковником, а про Кондратьева там було написано, що він ще молода людина, недотепна і навіть грамоти на вміє. Кондратьев справді був тоді зовсім молодий (22 рокив) й не мав ще навіть сотницкого уряду. Осипов—Перекрестов почав пустошити ліси та діброви свого противника, бажаючи тим знищити увесь рід Кондратьевих. Але й Кондратьев теж найшов стежку до гетьмана Дан. Апостола, котрому він приходився небіжем, а через нього й до великоросійських вельмож, щоб заполучити собі полковництво. Отсі усі стежки й виявляються у листах старшин Сумского полка Маркова і Кондратьева, Охтирського полковника Лесевицького до гетьмана і у гетьманських листах до високих патронів (Бирона, канцлера Головкіна, віцеканцлера Остермана, до Ушакова, до Київського ген. губ.). Серед сих листів є й копія прохання старшини й товариства Сумського полка цариці, щоб відлучити від полковничого уряду Осипова Перекрестова й поставити на його місце Кондратьева. Там широко оповідається про славні діла Гарасима Кондратьева, його дітей—Григорія і Ондрія Гарасимовичів: посліднього убито у поході проти Булавина на р. Уразовій. Вірно служив і Роман Кондратьев Охтирській полковник. У царських грамотах було сказано, що служба Кондратьевих ніколи не забудеться. У 1730 р. його назначено сотником у Сумський полк, а полковником без жадної заслуги і без прохання полчан знаходиться з Охтирського полка Вас. Перекрестов, котрий нині прозивається Осиповим;—Івана-ж Кондратьева від заслуженого ранами і кровью Кондратьевих Сумського полковництва відкидають. Теперя йому 25 років, він грамотний і писати вміе і служитиме вірно. У грамоті 1692 року на йменння Охтирського полка було написано, щоб Ів. Перекрестова від полковництва відсунути і ні йому, ні родичам його, ні одностайнім полковниками й полковою старшиною там не бути, бо він у Охтирському полку учинив багацько кривд та здирств. Такіж кривди з'являться, коли Осипова-Перекрестова буде відсунуто від полковництва—тоді кожний напише про свою кривду. А коли з'явиться прохання від Сумських полчан, щоб залишитися йому на полковництві, йому не можно буде вірити, бо його складе своїми каверзами сам Осипов-Перекрестов і приведе до підпису одних похвалками та пострахом, иньших оманою. І всеж таки, не взираючи на такі захади, Перекрестов-Осипов залишився на Сумському полковництву і Ів. Кондратьев не міг його здолати, хоча Д. Апостол й понаписував багацько листів до патронів. Мабуть

таким патронам, як Бирон або Головкин, було одинаковісінько, хто сидітиме на Сумському полковництві чи Перекрестов-Осипов, чи Кондратьев і вони залишили того, хто сидів. А може для них не дуже багато значив сам ясновельможний старенькій вже гетьман, котрий незабаром помер й йому не назначено було навіть наступника.

Думка про спадкове полковництво мала силу і у иньших полках. Так Харьківські та Ізюмські полчане підтримували звичайно рід Донців. Гр. Донець вмер у 1690 р., а його наступником, як ми бачили, був син Хведір разом з братом Констянтином, котрий мав полковництво на Ізюмі і вмер у 1691 р.: Хведір Донець залишився у Харькові до самої смерти у 1705 році. І тоді Харьковські полчане подали прохання, щоб у них поставлено полковником зятя Григорія Донця, котрий був полковником Ізюмським,—Хведіра Шидловського, бо після Донця залишився тільки малий хлопчик, котрий не міг бути полковником, а полковник з чужого роду може, писали вони, їх знищити, Ізюмськії же полк близько від Харьківського і заселяв сі обидва полки Григорій Донець. Полковником поставлено, по проханню полчан, Шидловського. Чи вибірала Шидловського полкова Рада, не відомо; як взяти на увагу, що усі, котрі прохали, боялися виборів чужого, видко, що все тепер залежало від царя і се було не ствержения виборів Ради Розрядом, а царська настанова. У 1708 р. наказним полковником зроблено небіжа того Шидловського Лаврентія, котрий у 1710 р. був поставлений звичайним полковником, після того як його дядька усунуто з уряду й віддано під суд за грабування у Польщі. Цікаво, що з прохання усієї полкової та сотенної старшини йому повернули права і він вернувся у війско генералом, але маєтностей йому не повернули, бо встигли вже роздати їх тім, котрих поселили у Слобожанщині під проводом Кантемира. Лавр. Шидловськії, по царському указу, був переведений полковником у Ізюм, а Харьковске полковництво пожаловано Куліковському, котрий вийшов з Кантемиром з Волощини. Се вже почалися полковники з чужоземців. Навряд чи Куліковського вибірали на Раді, бо у всякому разі з нього полчане не були задоволені і подали навіть на нього скаргу цареві, де писали, що він скідав старшин з їх посад, брав собі для послуг більше робітників, ніж було росписано, і роспоряджувався військовими сумами сам без полкової старшини. Ся скарга була підписана обозним Ковалевським, судью Афанасьевим, осаулом Афанасьевим, писарем сотниками й була підтверджена, бо вийшов суворий царський указ, щоб нічого сього наперед не роблено. Шидловський

на посаді пробув не довго, і його місце заняли Гр. Сем. Квітка та Тевяшов, а після сього Военна Коллегія поставила Харьківським полковником Матв. Куліковського, хоча Харьківці хотіли бачити своїм полковником Ковалевського, котрому виданий був похвальний лист за службу од чотирьох Слободських полковників і полкової старшини. Полчане з нього були дуже незадоволені і подали на нього скаргу. Над ним наряджено було слідство. Обвинначував Куліковського писарь Липецької сотні Непишний у тім, що він примушував козаків продавати його жінці за дешево землі, продавав за дорогу ціну козакам коней, котрі сам купив немов для гармат; вигадав мита на ярмарках собі на користь, супроти жалованних грамот не видав козакам усього положеного їм жалування, не пішов у Пруський похід, а повернувся з дороги з Валок, назначив сотником у Липці свого пасинка Черняка, котрий робив утиски козакам і держав у собе для робіт козаків і навіть поперднього сотника, через що козаки Липецкої сотні кидали свої домівки й записувалися у піддані по инших сотнях. Непишний подав про отсі утиски Черняка скаргу Куліковському, а той передав її Черняку, котрий Непишного за се немилосердно побив. Нипишний подав супліку на Куліковського начальнику української дівізії Кн. Кантемиру, а той доручив слідство Банческулу, котрий ще раніше держав руку Куліковського і нічого по сьому ділу не зробив. І тепер Банческул одіслав Непишного до Куліковського, а той його заарештував і побив, потім примусив Непишного написати заяву, що він доносив на полковника несправедливо. Ослобонившися Непишний знову повернувся до Кантемира і повідаво йому, що сталося з його приказом, Кантемир знову звелів зробити слідство по сьому ділу у Охтирці, але туди не були одправлені потрібні сьвідки і се слідство навіть не почалося. Тоді Кантемир, побачивши, що сам нічого вдіяти не може, одіслав Непишного у Петербург немов би то з військовими ділами і видав йому пачпорт, щоб той зміг подати скаргу у сенат. Але і там його постигла невдача, бо військових діл при ньому не знайшлося і Кантемиру Военна Коллегія зробила за се вимову. Отсе усе діялося у 1761 році. Военна Коллегія доручила зробити слідство про скарги Непишного ген. аншефу Стрешневу, а про землі, котрими несправедливо заволодів Куліковській, Білгородської губ. канцелярії. Непишного знову посадили в тюрму і знову він був примушений подати такий же лист, як і перше, а сам утік у Москву, де його знову таки заарештували й закували на сей раз у кайдани. Знову доноси Непишного судили ріжні комісії, поки не дійшло до реформатора Слободсько-Українського Щербініна у 1764 році, писарь же

Непишний сидів усі часи у тюрязі, а Куліковський на полковничому уряді. Непишний не доказав свого доноса, його самого обвинувачено, але все ж таки Куліковський з старшиною потім повинився в якихсь кривдах і утисках, і з його і старшин справлена була велика сума грошей за сі кривди. Треба до сього додати, що й самого Кн. Кантемира (син Антіоха) було одставлено від уряду за те, що він брав хабарі, держав козаків для своєї власної роботи і грабував землі для своєї жінки і у сьому він повинився. Перший полковник Острогожського полка Зіньковський пристав до повстання Ст. Разина, поубивав приказних, ойго скинуто за се з посади і карано горлом — обрублено руки по лікоть, ноги по коліна і повішено і навіть жінку його покарано смертью, а дітей вислано у Сибирь і одібрано у них усе майно. Полковником затвержено сотника Гар. Корибута;чи вибірали його полчане, не знаємо; його змінив полковник Іван Семенович Сас (Сасов) — з чужоземців. Чи вибирала його полкова Рада, про се ми не знаємо; може він був назначений, а може тільки стверженйй Московським урядом. Раніше він був польовником рейтарського полка, потім полковником копейного полка, потім Острогожським воєводою, а потім ойго назначено чи стверджено у 1680 році Острогожським полковником, і він був на сій посаді до самої смерти — до 1693 р. Се був чужоземець, котрий не міг підписати навіть свого призвища й на документах підписувався латинськими літерами: у 1680 р.: Iones Sasones Ryky pryllosyll, (руку приложив) у 1686 р.: Іван Сассав Ryky pryllosyll, у 1689 р.: Іванка Сассав. Значить тільки за 9 років він вивчився своє призвище писати по російски. В. Є. Данилевич почитає його англичанином. Цікаво, що Острогощане заступилися за Саса, коли у 1682 р. на його скаржилися великоросійскі служилі люди Острогожська, що він немов би їм чинив кривди та утиски. Коли робилося слідство, полковника Саса одставлено було од полковницького уряду. Тоді козаки усім полком прохали і навіть послали представників у Москву, щоб їм залишили їх полковника. Се було їм стверджено. Але його самого визвано у Москву, де він волочився кілька місяців, прохарчився, що дня ходивши у Приказ, набрав у позичку грошей і всеж не хтів ставитися на очи з тими, як він казав „ворами“, котрі його обвинувачували. А Острогожський воєвода обвинувачував його у тім, що він немов не ходив на молебні у царські дні. Одначе Сас довів, що він навіть стриляв з гармат, коли у його будинку „чашу величали“, себ то пили за царське здоровья. У 1690 р. Острогожські приказні подали на нього супліку. Виходить, що він жив лагідно з своїми козаками полчанами і за се мабуть до його зле відносився воєвода з великоросійскими служилими

людьми. Воевода ж гнівався і скаржився на його за те, що він великороссійских служилих людей записував у козаки, у полкову козацьку службу, а тіх котрі жили у своїх дворах проміж українцями, з домівок виселяв, бив і жити не позволяв. Тут ми бачимо звичайну для тих часів боротьбу з приказних слободськими полковниками. Наступником Саса був Буларт— теж чужоземець, мабуть з англичан і можливо пасинок Саса. Як його поставлено у полковники, нам не відомо: знаемо одначе, що він мав і чин стольника.

Оттак, як бачимо, слободські полковники, своею неправдою до козаків та населення приготовили для себе свою політичну смерть. Российскі царі та їх урядники скористувалися з отсих неправд слободських полковників, щоб скасувати їх виборчий уряд і разом з ним всю автономію слободсько-України, котра стала Российскому правительству як сіль в очі. Вибори, як ми бачили, замінялися настановою центрального уряду. Так робили царі у Гетьманщині, так почали вони робити і у Слобожанщині. Як і там, так і тут на полковничі посади почали ставити чужоземців, котрі не знали населення і котрих не знало населення.

Окрім козацької місцьової влади була ще й міщанська та ремеснича, але вони не уміцнилися як слід на Слобожанщині так, як се було у Гетьманщині. У Харькові по документам були війти, згадуеться про двох таких війтів—Ємова і Ільїна—була значить і мійска влада, мабуть на зразок сотенних міст Гетьманщини, наприклад, Борисполя.

Московські воеводи на Слобожанщині. Автономія Слобожанщини зменьшувалася й через те, що поруч з козацьким урядом стояв московський воеводсько приказний і центральний уряд здавався на нього більше, ніж на місцьовий виборчій козацький український. Через те бували звичайно межи ними суперечки. Коли у Гетьманщині при Брюховецькому піднялося повстання проти воевод, воно перекинулося і в слободську Україну. Воеводсько-приказний уряд був дуже тяжкий й неприемний і для Московської держави, де він пишно розцвів при царі Олексію і де проти нього було стільки бунтів. Але на ньому тримався увесь внутрішній устрій Московської держави, усе „самодержавіе" московських царів. Не дивно, що московські царі, хоча й мусили признати за слободською Україною її козацьку автономію, але все таки вони й тут, так як і у Гетьманщині, поставили її в залежність од свого центрального приказного уряду—себ то приказів і навіть—чого вже не було в Гетьманщині—од свого місцьового урядника—Білгородського воеводи і окрім того утворили представ-

ників свого приказного уряду—воєвод по містах слободської України.

У Харькові та й по иньших містах слободської України воєводи трималися з початку його заснування і до XVIII ст. Головним обов'язком воєвод було військове діло—оборона од татар, догляд за кріпостью і уряд над великороссійскими служилими людьми. Але як узяти зміст звістного нам „наказа“ Харьковському воєводі Семену Дурново (1688 р), то побачимо, що його влада була дуже широка і майже нічим не одріжнялася від воєводської влади у самій Московській державі. І справді: зачім тільки не повинен був пильнувати Харьківский воєвода? Він мусив, приїхавши у Харьків, одібрати кріпость від воєводи Суслова, з грошовими скарбами, з хлібними запасами, зі списками українського й великороссійского населення, з грамотами, книгами і ділами, і з росписним списком усього того. Він мусив приняти й розглядіти усіх козаків і служилих людей і кріпость і у всьому слухатися Білгородського воєводи і писати в Москву в Приказ. У Харькові він мусив оберегати кріпость і доглядати за служилими людьми, щоб вони її стерегли й узнавали вісти про татарскій приход, заміри й не пускали злодіїв, котрі приходять з українських міст і крадуть коней. На пашню людей отпускати тільки з вартовими і тоді навіть, коли не було вістей про татар. Проти татар, коли їх було небагато, він мусив виступати сам з служилими людьми; про ранених та убитих українців та великороссійских людей писати у Москву у Приказ Великої Россії і Білгородському воєводі, а про те, скільки він видав пороху та свиньцю, одписувати у Пушкарський приказ і вести рахунок. Ключі од міста і кріпости тримати у себе. Росписувати браньців та захожих людей переселенців і доглядати, щоб ніхто не проїхав звідтиля, де було морове повітря. Пильно доглядати за тим, щоб у Харькові не приймали великороссійських служилих та тяглих людей і біглих холопів та кріпаків. Не мав він права приймати й вільних людей без дозвола Великороссійского приказа. Про се треба було оповістити й населення. Нових поселенців українців з малороссійских городів він не міг по своїй волі приймати без дозволу Білгородського воєводи, а з дозволу мусив записувати на службу або в тягло, приводячи до присяги і приймаючи на життя у Харьків з тим, щоб вони дістали тут землю і усякі угоди; а українських переселенців з українних великороссійских городів не приймати й повертати туди, звідкиля прийшли, з провожатими. На Дін на промисли дозволяти виїздити тільки на якийсь час за особливими письменними проханнями, за поручними записями (за порукою), видаючи їм листи, котрі вони повинні були показу-

вати воєводам тих городів, через котрі вони проїзжатимуть. Що до населення Харьківа, то воєвода повинен був пильнувати, щоб мешканьці і укріпости і на підварках і у слободах, у літку, у спеку по хатах та по лазнях пічок не топили і з вогнем довго не сиділи і не ходили, а, щоб готовити страву та пекти хліб, поробилиб окремі печі далеко од будинків, а в місті, кріпости, по баштах, по лавках і по подвірьях щоб були поставлені діжки і мідяний посуд з водою і віниками. Українцям і великоруським людям він не повинен був робити ніяких кривд, не брати з них хабарів і не вимагати від них на себе ніякої роботи. Козаками полкової служби він не мусив відати—ні судом, ні розправою, а колиб трапилися якісь суперечки між ними і великоросійкими служилими людьми, треба було відсилати козаків на розправу до Харьківського полковника Григорія Донця. До полковника і усіх полкових козаків воєвода повинен був держати ласку. З других документів видко, що воєводи збірали грошові податки у казну і таможенні збори; помішниками у судних і розправних ділах у них були под'ячі і вони мали у своєі владі й тюрму. Значить воєвода мав владу над кріпостью і містом Харьковом у військових і поліцейських справах, мав повну владу над великоросійським населенням у всіх справах, мав, здається, деяку, але неясну для нас владу і над українським міщанським населенням (козаками городової служби) і зовсим не мав ніякої влади тільки над козаками полкової служби. Але трудно було обмежитися у владі воєводі та полковникові у військових та адміністрацийних справах, а ще труднійше було обмежити владу над міщанством—було двоєвластье, а з його виходили постійни суперечки. Такі суперечкі ми бачимо усюди, де були воєводи. Сі суперечки у Харькові, наприклад, почалися з самого початку його істнования. Здається, що підставою сих суперечок була ріжниця соціяльного життя московського і українського, ріжниця народніх звичаїв і поглядів на сучасне життя. Приказно — воєводський московський уряд був страшенно централістичний і формальний—воєвода не мав права сам нічого роспочинати, він повинен був виконувати тільки свою інструкцію і про все відписувати у Москву та Білгород, а там усюди по приказах царювали канцелярії, приказні под'ячі, хабарі та папір, а не живе діло. Усе, здавалося, було визначено наказом—без дозволу неможна було ступити й ступня: ні вигнати у поле корови, ні затопити печкі, ні виїхати по торговому ділу із Харькова на Дін, ні уряжатися новому пересселенцеві у Харькові. Треба було навіть записувати у особливі книжки, скільки було зроблено пострілів на ворога десь там у степу і одсилати сі книжки у двох примірниках

до Москви. Але легко було написати усе отсе у наказі—папір мовляв, усе перетерпить—а як се можливо було здійснити у житті, по містах слободської України, котрі лежали так далеко од Москви? Трудно, навіть неможливо було провірити діяльність воєвод й мимоволі приходилося у самому наказі воєводі, себто урядникові, котрому доручали цілий повіт з містом на чолі, говорити про його гультяйство та користолюбство та стращати тяжким царським гнівом та немилостю. Стращати суворою карою приходилося й населення. Сі кари иноді й бували. Зміевській воєвода С. Дурново повинен був їхати у Краснокутськ, що бити батогами тамошнього воєводу за те, що той задержав пошту. Але і до похвалки про жорстоку кару можно було призвичаїтися, а од самої кари ослобонитися через хабаря приказним, под'ячим та дьякам. У житті дуже часто робилося не по наказові й інструкціях, хоч накази в приказі читалися воєводам, але як слід не виповинялися. Бувало й так, що воєводи не могли оборонити населення од нападу самих тих, хто повинен був те населення захищати і хто залежав виключно від воєводської влади. Так у 1659 році пройшли повз Харьків Чугуєвські діти боярські (300 чол.), побили ні за що, ні про що багато Харьківців, пограбували в будинках їх одежу і зброю, повідганяли багацько коней і волів, порізали свиней, розорили пасіки з бджолами, знівечили немолочений хліб і сіно, побили й козацького отамана, котрого вислав проти них воєвода, одняли у них зброю й похвалялися повертаючись додому вогнем та мечем знищити Харьківських зрадників. Коли воєвода послав до них свого под'ячого, вони облаяли й його, а повертаючися до дому, справді таки пограбували багацько хуторів у українців. Через се багацько хуторян, бачучи оттаку наругу й плюндровання, розійшлися сьвіт за очи, знищилися й мусили протягати руку за Христовим подаянієм. Харьківці писали, що такого розору вони не бачили й тоді, коли сиділи в облозі од Виговського. Тут, як ми бачимо, Харьківський воєвода не міг ніяк допомогти Харьківцям. Воєводи часто мінялися й така була московська політика, щоб вони довго не засиджувалися на одному місці і щоб ні вони не призвичаювалися до населення, і щоб населення до них не призвичаювалося—і од того у них навіть не було бажання заслужити поважання од мешканьців, кожний знав, що його у всякому разі швидко замістять, хочаб він гарно відносився до населення. У Харькові з 1656 по 1706-й рік., значить за 50 років перевернулося 20 воєвод, себто один на 2½ рокі. Було два таких воєводи—Тарбеєв та Грецов, за котрих прохали Харьківці, щоб їх зоставлено було у них на новий строк, бо вони захищали їх од Донських розбишак, суд

і росправу робили по правді, не кривдили й не утісняли подачками. Правительство дозволило. Таке же прохання подали Харьківці й за третього воєводу Салова, на котрого подали скаргу великороссійські служилі люди. Харьківський воєвода Офросимов скаржився на харьківців, також як і Селифонтов. Він писав про харьківців, що вони свавольні—живуть з ліноіців по хуторах та пасіках. Але вони там хазяйнували і мусили хозяйнувати, щоб було з чого одправляти військову службу. А на пасіках українських поселенців грабували да убивали великоросійскі служилі люди, і їм не давали справедливої кари приказні. Так харьківській атаман Лаврінов привіз у Білгород п'ятьох побитих пасішників і приніс скаргу Білгородському воєводі кн. Ромодановському. Пасіки були пограбовані, а пасішники побиті. Було назначено слідство. По Соборному Уложенію двоє душогубів було повішено на шибениці у Харькові—се була перша судна кара на горло у Харькові, иньших розбишак зослано у Валки. Ті станичники, котрих було зослано у Валки, довели потім, що їх посилали грабувати українських пасішників Білгородський дьяк (себ-то секретар Білгородського воєводи) та под'ячий; сей под'ячий, записуючи у слідстві при воєводі і дьякові показання сьвідків, проминав те, що було непріємно для нього і дьяка. Що се обвинувачення суддів було справедливо, видко з того, що воєвод швидко було усунуто з посади.

Утиски воєвод та приказних ми бачимо й у Острогожському полку. Полковник і старшина Острогожського полка подали у 1668 р. цареві скаргу на утиски таможенних голов: вийшов указ, під пострахом жорстокої кари й пені, ніяким побитом над міру мита не брати, але через 10 років знову увесь полк скаржився на сих же таможенних голов і про те ж таки мито. Острогожщанам видана була грамота, але і ій приказні віри не няли. Великі утиски робили козакам й Острогожські воєводи. У 1680 році усі полчане скаржилися на свого воєводу, що він поставив при гирлі річки Тихої Сосни й Донця калавур, котрий брав великі гроші з приїзжих для торгу людей, через що зменьшилися їх великі торги; їм ні зчого було тепер служити службу і вони прохали, щоб сим каравулом і пропуском людей з Дону відав їх полковник. І на се прохання царь зглянувся. У 1686 році мешканці городів Острогожського полка скаржилися на свого воєводу, що він забороняв їм шинкувати й торгувати у Острогожську, прислав служилих людей і вони кіями проганяли їх з базару: поставили по базару столи, і почали шинкувати голови з шинкарями. І се він зробив ради хабарів. І їх було послано у Полатов і Царе-борисів на тяжкі роботи; вернувшися звідтіль, вони хотіли

хоч трошечки розторгуватися, бо плати їм ніякої не давали, хліба у них вже кілька років не вродило і їм без шинків та промислів служби служити було ні з чого. Воєвода й служилі люди посилали скарги на полковника Саса, котрого визивали навіть у Москву: про те як відповідав на се полковник Сас, ми вже казали раніще. Теж саме робилося і по иньших Слободських полках.

Воєводи повинні були держати до українців совіт та ласку, а ось що писав у своїй скарзі на воєводу Харківський полковник Хв. Донець у 1706 році: козаки ойго полка і Золочівські міщане приходять до нього і скаржаться на воєвод, що вони їх без перестанку бьють і беруть з них усякі податкі, возять їх кіньми та волами у свої помістья усяке збіжжа і од того вони знищилися й розійшлися сьвіт за очи по слободах: а останні міщане теж хотять розійтися. А у Харькові і у Золочеві на посаді окрім українців-козаків його полка великоросійських людей немає, а в повітах теж великоросійських людей вельми мало і ті деревні, де вони живуть, тягнуть одні Харьківські до Чугуєва, а другі — Золочівські до Болхового. І через те треба отсю воєводську владу скасуваи. На се вийшов указ — у Харькові та Золочеві воєводам не бути ради малолюдства там великоросійського населення, а великоросійських людей велено відати — Харківських Чугуєвському воєводі, а Золочівців — Болховському. У Ізюмському полку уся влада теж належала до полковника ще з початку його заселення.

А ось що витворяв Путивльській воєвода кн. Білосельский у Лебединському повіті (Сумського полка) — у селах Пристайлові, Червлене та дерев. Азак, куди його послано було розв'язати суперечку за землі між українськими поселенцями і дітьми боярськими міста Каменного. Він звелів бити батогами, обрізати чуби, в'язати та грабувати селян і узяв силоміць заяву од них, що вони немов своєю охотою записалися у кріпаки до Каменовських дітей боярських. Потім приїхав ще воєвода з Каменева і вони обидва сплюндровали у селі Пристайлові церкву Божу, позабірали образи, ризи й дзвони, пограбували попів і селян і вигнали з села, так що ті мусили залишитися серед поля з жінками і дітьми, не відаючи, де дітися й умираючи з голоду. Ось що було зроблено з українцями у сих трьох селах: у Озакові бито обухом і кулаками 6 чоловіків і 2 жінок, батогами 2 чоловік, чуби одрізано у 2 чоловіка й поведено 2 чоловіка вішати на шибеницю По приказу воєводи Білосельского Каменовський приказний Лихонин пограбував у 30 чоловік: корову з телям, 3 сокіри, плуг, 4 карб. і 29 алтин грошей, 18 кабанів та свиней, 3 голіви товару, 16 коней, 3 барана, 15 кур та 15 гусей, 4 воза, винний казан, сідло, 3 хомута, чоботи, 2 бочки вина,

косу, шаблю, сало, усяку одежу і книгу Полуустав. Самостійно, після того як кн. Білосельскій виїхав з сих осель, той же приказний разом з товарищами Каменовцями ще пограбували (вже мабуть власно для себе) у 49 чоловік: 20 корів та 2 телят, 48 овець, 10 коней, 2 кози, 210 свиней, 47 курей, 75 гусей, 15 качат, 15 вуликів бджіл, усяку літню і зимову одежину, 3 вози із збіжжам, з церкви—образи, дзвін, 3 ризи, 4 стихиря, 30 завіс, скриню з одежою, шаблю та карбованець грошей. Попа били й закували у кайдани Лихонин сам бив одного чоловіка й вискуб у нього чуб. У селі Пристайлові били батогами та нагаями навіть жінок.

Залежність слободської України від Білгородських воєвод, Розрядного і Посольского приказів. Білгородські воєводи були найстаршими серед своеі братії і від них залежали й Слободські полковники. Вони стверджували полковничі вибори у Слобожанщині: вони пропонували на полковничі уряди царям своїх кандидатів. На поважну воєводську посаду у Білгород посилали князів та бояр. Слободські полки були приписані до Білгородського полку і у військових справах підлягали Білгородському воєводі. І ось як Білгородській воєвода вельми звісний боярин Борис Петрович Шереметьєв обійшовся з Романом Кондратьевим, Охтирським полковником, коли той приїхав до нього з старшиною та козаками у Білгород по свойому українскому звичаю на празники з поклоном. За те, що Кондратьєв подав скаргу на свого недруга Перекрестова (у Білгороді воєводі, а у Москві царям), Шереметьєв прилюдно в присутністи багатьох полковників, великоросійских урядників і чужоземців, його смертельно бив, за волосся скуб і вискуб їх, бив по щоках, одбив ребро, пустив з носа і рота кров. Се діялося у 1692 році—тоді, коли Слободські полки перейшли з Розряду у Великоросійский приказ, коли їм жилося може найбільше вільно. Слободська Україна залежала від Білгородського воєводи, а вищою владою до 1688 р., був над нею Розрядний приказ у Москві. У 1688 р. Слободські полки були переведені із Розрядного приказа в окремий Великоросійський приказ, точнійше у Великороссійський відділ Посольского приказа. Таке назвисько він мав, як я гадаю, через те, що Слободська Україна заселилася на дикому степу, котрий Московський уряд помиляючися лічив великоросійськім бо він, як ми знаємо, був древнеруськім українським, тоді як Гетманьщина перейшла під Московську протекцію з своїми власними українськими або як тоді називали малоросійськими землями. Найважнійша звістка про сей перехід міститься у надрукованому мною Екстракті Слободських полків 1734 року. Там ми читаємо: „давъ прошломъ въ 196 году

октября въ 16 день великіе государи цари и великіе князи Іоаннъ Алексѣевичъ, Петръ Алексѣевичъ указали по именному своих великихъ государей указу за пометою думного дьяка Емельяна Игнатьевича Украинцева изъ Розряду взять Сумской, Ахтирской, Харьковской, Острогожской полки съ городами и пригородки въ Государственный посольской приказъ и именовать Приказомъ Великія Россіи". Треба мати на увазі, що ся звістка хоч знаходиться у документі 1734 року, але здається на царський указ 16 жовтня 1688 року. Окрім того ми маемо туж звістку і в тогочасному документі, де говориться так: „октября въ 14 день нынѣшняго 196 года по указу вел. гос. черкасскихъ полковъ полковниковъ, тѣхъ полковъ городы и въ нихъ воеводъ и приказныхъ людей и черкасъ полковыя и городовыя службы всякими дѣлы велѣно вѣдать въ приказѣ Малыя Россіи. И потому вел. гос. указу о черкасскихъ всякихъ дѣлахъ (столбцы) и разборныя книги изъ Розряду въ приказъ Великія Россіи отосланы октября въ 29 день. А росписался въ тѣхъ черкасскихъ дѣлахъ приказу Великія Россіи подъячій Степанъ Ступинъ". Суперечки, на мій погляд, між сими двома звістками немае, бо й та й друга говорять про один знов заведений Великоросійский приказ, тільки перша звістка містить його у Посолькому державному приказі, а друга у Малороссійскому. Можливо одначе, що новий приказ був справді відділом Малороссійского.

Скасуваннє автономіи при цариці Анні та Катерині II. Але недовго прийшлося слобожанам утішатися своєю автономією та вільготами. З початку XVIII ст. з царя Петра починають російскі самодержці сю автономію потроху зменшувати. Розпочав Петро Великий, багато у сьому знищенню слободсько-української автономії зробила цариця Анна, а закінчила се руйнуваннє цариця Катерина II. У 1700 р. царь Петро видав грамоту, щоб полковники до смерти залишалися при своїх урядах, а се вже зменшувало виборче право. Слободська Україна прилучена була до Озовської губ., а Харьків у 1718 р. до Київської губ. Так посіяно було зерно губерньских установ. У 1722 р. зроблена була перепись. При Катерині I Слободські полки перейшли під начал Военної Коллегії і у кожному полку була складена регулярна рота. А при цариці Анні у 1732 р. вже цілком була зломлена місцева автономія і Слободські козачі полки повернуті у армейські. Почалося з перепису Слободських полків, котрий був зроблений лейб-гвардії майором Хрущовим у 1732 р. В указі цариця писала, що Слободські полки знищені, що козаки залишили військову службу і грунти, з котрих служили, почали записуватися

у підпомошники і число їх зменьшилося. А ми бажаємо, писала цариця, наших вірноподданних од сих безпорядків захистити і непорядки скасувати і привести усе у порядок. Гвардії подполковнику кн. Шаховскому доручено було виробити таку реформу, щоб зберегти інтереси уряду і слобожан. Кн. Шаховський приїхав у слободську Україну, оселився у Сумах і завів там „Комиссію учрежденія Слободськпх полков“, членами котрої були два гвардейских штаб офицера а Слободських полковників звали туди рідко й то з дорадчим голосом. Комісія утворила реформи, котрі були конфірмовані царицею: старинне право займанщини земель було скасовано, але занятими досі землями було дозволено володіти і передавати у спадок, хочаб на них і не було кріпостних актів; комплект козаків визначено у 4200 чоловік—у Охтирському полку, 1000 чол., у остатніх по 800 чол. Із їх дітей та свояків комплектовалися реєстрові козаки (було їх 22000 чол.). Вони ж повинні були вносити по 10 коп. з душі на козаків. Козацькі підсусідки і підпомошники—їх було 86000 чол.—поділені були на двори по 50 чол. у кожному, і платили кожний двір по 1 порції і по 2 рації, а як грішми, то по 18 коп. з душі, а деякіх отчислили до старшин на їх партикулярні роботи. Полковники, котрих тепер перевернули у премьер-майорів, получили по 15 дворів підпомошників, обозні по 7, судії по 6 і 7. З усіх записанних у переписі Хрущова велено було збірати по 21 коп. у казну. Центральний уряд видавав укази, щоб населенню не було ніяких тяжарів у зборах, а збори на консістентів збільшилися, розвелося без числа хабарників, хапуг і нікому було ні зарадити сій кривді, ні навіть осьвідомити про неї центральний уряд, бо Петербург покладався тільки на кн. Шаховскаго та на його канцелярію, а вони—сі чужинці у країні—робили, що хтіли. Свідоцтво про се дав здається той самий Лесевіцький, котрого зроблено було бригадіром слободських полків при кн. Шаховському. Од тяжких одбутків слобожане тисячами росходилися, утікали на Дон сьвіт за очи. Боячися, що країна обезлюдіє, правительство видавало укази, щоб шукати в губерніях і провинціях біглих з слободських полків, козаків і посполітих людей, з жінками й дітьми, повертати їх на колишні оселі на подводах і на кошт тіх, хто їх приняв. Тут вже ми бачимо заборону вільного виходу слобожанам за межу Слобожанщини. Але уся реформа цариці Анни була скасована її наступнецею царицею Лизаветою, котра взагалі була проти Анни, а окрім того була прихильна до українців через Гр. Розумовського. На коронацію Лизавети у Москву приїхали усі слободськи полковники з своїм бригадиром і представниками од кожного полка. Вони подали через

Сенат новій цариці прохання, де прохали скасувати драгунські полки, бо штаб і обер офіцери з армейских полків діставши підпомошників, повернули їх собі у піддансьтво; просили про скасування усіх реформ кн. Шаховського у слободських полках, просили видати їм жалованні грамоти на зразок Петровських. Сотник Сумського полка Власовський скаржився на комісію за те, що вона назначила слідство про скасування драгунського полка—і сенат зробив постанову се слідство спинити, козаків у драгуни не вибірати, старшині і козакам кривд не чинити. Трохи згодом, у кінці 1743 р. слободським козакам були надані жаловані грамоти. Сими грамотами реформи Анни були скасовані, козаки дістали назад свої старинні права і привілеї у промислах та у торговлі. Були одібрані від офицерів та старшин драгунського полка підпомошникі та повернуті до козацьких слободських полків. Драгунів роскасували й повернули знову у козацтво Але слобожане усе таки повинні були содержувати у себе 4 армейських полка. Число виборних козаків визначено у 5000 чол., а росписати їх по полках доручено самим полковникам по числу підсусідків та підпомошників. Незабаром число козаків збільшено до 7500 чол Полковникі для своїх полків вигадали мундіри. У 1744 р. велено було за ганьбу, за зневагу слобожан карати по їх українському праву. Але указом 22 липня 1748 р. і 24 лютого 1749 р. заборонено було козакам і їх підпомошникам переходити не тілько в Гетьманщину і Великороссію, а навіть з одного полка у другий, себто значить козаки немов прикриплялися до своїх полків. У 1746 р цариця вернулася до старовини й звеліла скласти гусарській полк, подібний до драгунського і се дуже неприемно було слобожанам: люди утікали од сієї гусарії; простий народ иноді бив тих гусарів, а старшина не запиняла його у сих вчинках, бо й сама ворогувала проти них. У кінці царювання Лизавети Петровни слободські полковники послали до неї представників на чолі з полковником Тевяшовим з наказом про народний упадок -значить і прихильна до українців цариця не запомогла їм у їх соціальному життю. Представники, проживши три рокі у Петербурсі, не діждалися резолюції на свое прохання.

Харьковський місцевий літописець під 1747 рік заніс у свою літопись таку хвалу цариці Лизаветі: „превѣчно признательными имѣютъ пребыть черкасы слобожане щедрымъ милостямъ государыни царицы, поневе отъ ея всѣ ихъ благая имъ ниспослася и за ними состоитъ“.

Не діждалися представники одповіді і в коротке царювання Петра III, а дала їм свою відповідь його наступница і жінка

цариця Катерина, та таку, що булоб краще козацьким старшинам і не турбувати цариці. Про сю ласку Катерини, дивлючись на пам'ятник Петру первому, збудований Катериною другою, наш Т. Шевченко сказав: „таке диво поставила, се той Первий, що роспинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову сиротину". Справді вона доконала і Гетманщину, і Слобідчину. Вступивши на престол, Катерина II зараз же звернула увагу на Слободські полкі і в кінци 1762 року назначила слідство над Слободською старшиною по доносу сотника, Острогожського полка Прок. Каневецького. Се слідство було доручено лейбгвардії секунд майору Е. Щербініну, котрого сенат відправив для сього в Острогожськ, бо Каневецкий обвинувачував командирів Слободських полків, кн. Кантемира, полк. Тевяшова і старшину Острогожського полка в розоренню і знищенню козаків і обивателів. Кн. Кантемиру одведена була Тевяшовим казенна земля за те, що він державв руку Тевяшова, а сам Тевяшов, як писав Каневецький, узяв з собою у Петербург на хабарі 2400 карб. грошей, за котрі треба було купити коней для козаків; секретар Военної Коллегії був його приятель. Щербінін получив великі уповноваження і поїхав у Острогожськ. А щоб зібрати відомости про становище Слободських полків взагалі і дати відповідь на прохання старшини, Катерина визначила осібну комісію на чолі з тим же Щербініним (у 1763 році). У наказу йому було написано, щоб він ж 1) зібрав відомости про те, від чого і від кого козаки мають тяжарі, і яке було у полках безлюддя, 2) як с тяжарі знищити. Треба було вислати у Петербург Слободських старшин у комісію Щербініна, але усі старшини Харьківського полка їхати відмовлялися і так мабуть було й по иньших полках. Коли прийшлося боронити права, усі занедужали, бо добре знали, що цариця Катерина вже вірішила судьбу Україні. У Петербурзі сенатори — Шаховський, Панин, та Олсуфьев розгледівши матеріяли Щербініна (16 грудня 1674 р.), признали, що щорічні складки підпомошників та свойственників не були рівними й сталими, бо зараз після розкладки число їх зменьшувалося і остатнім приходилося нести великі тяжарі, не звісно було, на який час треба вистачати козакам коней та зброю; теж саме треба сказати й про одежу—були й такі, що страчували та розтринькували її дуже швидко, бо коли козак у поході прогайнує бувало гроші й запаси, то його вертали до дому, де підпомошники знову мусили його узброїти і уконтентувати усім потрібним до походу; підпомошники дуже втрачалися, бо коні, котрі вони купували для козаків, швидко в поході гинули, иноді від недогляду хозяїнів. 28 липня 1765 р. цариця видала маніфест про Слободські полки, де було сказано про безладдя і про непотрібність козацької служби,

яка замінялася упорядкованою і для держави користною регулярною армейскою службою. Таким побитом явиться порядок та щастя та достаток замісць колишньої непорушної загайности, а слобожане зможуть діставати чини та платню однаково з усіма російськими підданими. За се добро старшина й нарід будуть вдячні й цариці і державі. Для отих реформ у Петербурсі зложена була особлива військова комісія—при Военній Коллегії, а на Україну вислано „Експедицію учрежденія Слободських полков“, на чолі котрої поставлено знов таки Є. Щербініна. Слободські козацькі полкі були скасовані і на їх місце велено було скласти 5 гусарських полків. Козачі підсусідки та підпомошники переменовані у військових обивателів (1765 р). У гусарські полки почалися вербунки з військових обивателів та охотників з панських підданних і старшинськіх дітей. На провіянт та фураж видані були гроші з казни. І старшина, й нарід відносилися до сієї реформи дуже вороже: нарід дивився на нових гусар, котрих треба було йому вистачати, як на чужих з ненавистю. Про се сьвідчив сам Щербінін, коли писав, що нових гусар кривдили не тільки місцьові урядники, але навіть власні їх батьки і брати, котрі не дозволяли їх жінкам та дітям мати участь у володінню загальними землями, лісами і усякими угодами, а деякі виганяли їх із своїх хат, не даючи їм ніякого прожитку. Щербінін видав приказ, щоб у подвирья гусар постою не становили, жінок з семейств не прогоняли, тих, у кого залишилися діти, відбутками не нищили. Ті, котрих повибирали у гусари, стали тікати зі служби. Їх ловили, немилосердно били батогами і знову повертали у полки. А коли й се не помагало, велено було замісць утікачів брати їх родичів, а як не було й родичів, брати семейних та заможних людей з їх сел і держати на службі, доки не вернуться утікачі. Провінціяльні канцелярії, щоб збутися, одкараскатися від усяких домагань гусар, завели довге листування. Козацькі старшини могли або получити абшит, або поступити у гусарські полки й перемінити свої чини на армейські: полковникі, котрі мали участь в баталіях, получали чин підполковника, а в гражданських чинах надворного совітника: обозні—премьермайора, суды—секунд майора; єсаули, ротмістри, хорунжі і сотники—поручика, а коли вони у баталіях не бували, то усі чином нижче; старші полкові писарі—в губернські протоколісти, молодші—в регістратори, підпрапорні на сотницькому урядові—у вахмістри, а остатні—у унтер офицери і капрали. Виходило, що козацькі чини понижені були на 1 або навіть на 2 чина у порівнянню з армейськими.

Козацька старшина була зневажена усім оцім, а головне тім що скасована була цілком їх старшинська служба, котра

давала їм незмірно більші права, бо справді полковник у свойому полку мав дуже велику владу не тільки у військових, але й гражданських ділах: таку майже владу мав сотник у своїй сотні, а тепер їх зрівняли першого з підполковником або з премьермайором, а другого—з поручиком або й з підпоручиком. Не можно було стерпіти такої зневаги. І ось коли Щербінін видав указ, щоб зібралися у Харьків всі старшини немов на розглядини, кого з них можно булоб вибрати до регулярної служби, ніхто з їх не приїхав. Старшина була незадоволена реформою через те, що старі старшинські уряди давали їй владу у країні. Козаче населення теж неприязно відносилося до неї, бо від нього відбирали його колишні вольности та привілеї і наложили на нього новий подушний оклад, котрого воно раніше не платило і котрий його рівняв з посполиством.

Іще до реформи 1765 р. складена була у Слобожанщині на чолі з Є. Щербініним комісія, котра повинна була виявити внутрішне становище слободської України. Колиж вона скінчила свою роботу на місці, улаштована була у 1764 р. у Петербурзі нова висша військова комісія під проводом Военної Колегії. Тоді в Петербурзі пробував полковник Ізюмського слободського полка Хв. Фом. Краснокутський. Він провідав, до чого веде нова реформа, і написав про неї листа і дві цидулки до старшини свого полка. У лист, Краснокутській слізно прохав старшину присилати у Петербург проханнє, щоб усе залишилося по старовині. У першій цидулі він призивав до Петербурха старшин і додавав, що боятися нічого. У другій він горював, що старшина й обивателі мовчать і нікого не присилають, коли в Петербурзі кажуть, що вони бажають реформи. „Нехай Бог виправить сльози бідного народа на нас, бо старшинствовать уміли, а у халепі й пригоді і перстом двигнути не хтять“. Старшина Ізюмского полка нічого не зробила у сьому ділі. Але листи Краснокутського всеж таки розголосилися по Україні і про се розголошення їх розпочалося навіть слідство. У Валковській сотні Харьківського полка вони були розповсюжені підпрапорним Сухомлином. Почалися збори грошей з обивателів, щоб відправити представника у Петербурх. Але скінчилося діло тим, що Военна Коллегія присудила Краснокутського до суворої кари—вибити прилюдно батогами, потім змилувалася і він тільки стратив чини й був засланий у Казань. Вийшов рішинець побити кіями також і тих, хто розповсюджував його листи—Сухомлина, атамана Васильковського (хоч він сам на себе зробив донос у сій справі) і иньших. Змагання не перекінулося у нарід, мабуть через те, що йшло від старшин, котрим недовіряв нарід. Але все таки до нової гусарської

служби нарід відносився ворожо. Про набір у гусари зложена була оттака пісня:

Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали:
Та дали ж мені коня вороного,
Та послали мене попереду віська всього,
Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ой ви грайте, суремки, ви, суремочки, грайте,
Мені молодому жалю не завдайте,
А завдайте тому а темному лугу,
Темному лугу або коню вороному,
Аніж мені парню молодому.
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки жаль же мені: матуся старая,
Матуся старая, сестриця малая,
Сестриця малая, а жона молодая.

Молодого хлопця не задовольняє навіть те, що його зробили охвіцером. Він грає у сурьми, а його обгортає сум. Жалощі його про матір, жону да сестру нам зробляться зрозумілими, коли ми нагадаємо про те, що вище було сказано про тяжке життя в гусарських семействах.

5-й розділ.

Соціальний устрій і суспільні стани.

Подібність і ріжниця у суспільних станах Гетьманщини і Слобожанщини. Тодішні стани—посполіти, цехові, козаки—компанейці й підпомошники, державські підданні. Число ріжних станів по перепису 1732 року і у 1767 році. Козачі й міщанські одбутки. Одбутки підданних. Соціальні реформи центрального уряду за часи цариці Анни. Соціальна реформа цариці Катерини II.

—

Подібність і ріжниця у суспільних станах Гетьманщини і Слобожанщини. Соціальний устрій слободсько-українського суспільства нагадує нам Гетьманщину. І се не дивно, бо була загальна основа утворення суспільних станів у всього народу. А слобожане не звідки як з Гетьманщини принесли на нові місця основи свого національного життя — свої стародавні українські звичаї. У Слобожанщину, як ми бачили, приходили вже з початком розділення на стани. У Харків прийшла ватага козаків, але воевода Офросимов про них казав, що се були „мужыки деревенскіе“; очевисто, багато їх справді належало до посполства. У другі городи теж разом з козаками приходили „пашенные мужики“, як їх обзивають по свойому московські приказні люди. Бачимо ми серед переселенців і міщан. Не бачимо тільки шляхти — родового дворянства, але маємо козацьку старшину, із котрої потім виробилося і шляхетство ї котра з самого початку стала заселяти свої маетности посполітіми людьми. Ріжниця між Гетьманщиною і Слобожанщиною була в тім, що на землях лівобережної України до повстання Богдана Хмельницького жило чимало шляхти і були вже шляхетски маетности, а в дикому московському полі їх зовсім не було. Там, як ми знаємо, не було ні шляхти, ні московського боярства, і тільки московський уряд видав грамоти Білгородській церкві та де-яким служилим людям на те, щоб займатися промислами у сих просторих, хоч і безлюдних місцях. Але й се право було скасоване, коли явилися сюди справжні поселенці—українці. Повстання Богдана Хмельницького козацькою шаблею скасувало соціальну неправду, яка царювала у Польші і в її українських землях. На чолі пов-

стання стали козаки, а їх підтримували й другі стани українського народа — міщане, посполіти. Головна мета повстання й була в тім, щоб знести привилеї станів щоб не було тіеі безодні, котра отділяла тоді шляхту од посполітих, панів од кріпаків. І ось тоді всім захотілося попасти у козаки, бо козак був вільний чоловік, доволі заможний і забезпечений землею. Таким побитом до козаків наближалися і міщане, й поспільство, бо усі ті три стани займалися й хліборобством і промислами, а міщане теж несли військову службу по містах. Ріжниця була між ними не в юридичних правах, а головне у кріпацтві, котре викувала шляхта і котре було скасовано разом з другими привілеями і разом навіть із самим шляхетським станом Богданом Хмельницьким. На дикому полі слобожане могли з початку виконати свій соціальний ідеал, себ то скасовати привилеі станів. І вони справді тоді немов злилися у козаччині всі—до неї прилучилося і міщанство і поспільство.

Тодішні стани—міщане, козаки—компанейці і підпомошники, державські підданні. Але коли і у Гетьманщині дуже швидко почали виділятися і складатися ріжні стани, у козаки записувалися заможні, а біднота залишалася у посполъстві, то теж саме ми бачимо і у Слобожанщині. І тут деякі міста, як, наприклад, Харьків, зробилися центрами торговлі та промислів і тут було не мало міщан та цехових, але значна частина слобожан залишалася у поспільстві, бо землеробами вони були колись і в своїй рідній країні, їх і тут записали у стан „пашенныхъ крестьянъ". У Харькові в 60-х роках XVII ст. воевода Ситін знайшов 4 сотні козаків, 6 сотень міщанских, 18 міщан і 1 сотню „пашенныхъ крестьянъ". У 1670 році „пашенныхъ черкасъ" у Харькові було 1423 чоловіка та родичів їх 678 чол. Іще згадують московськи документи про „пѣшихъ пашенныхъ черкасъ городовой службы"; се й були козаки городової служби або міщане, промисловці да землероби. На великий жаль ми маємо тільки московські назвиська ріжних станів українського населення. Тільки слово „міщане" нагадує нам про сей стан українського народу. Населення Харькова і иньших міст ділилося на козаів полкової служби (Харьківців полкової служби по реєстру полковника Донця було 1402 чол.) і міщан; до міщан прилучалися ще цехові і „пашенные крестьяне". Із виданого мною документа 1685 р. видко, що Харьківці городової служби ділилися на міщан, на чолі котрих стояв війт, і цехових, над котрими стояли цехмистри: „бьють чоломъ, писали царям харьковці, харьківці городової служби українці—війт Мусій Ільїн, да сотники Іван Погребняк, Яків Захариовский, Данило Малишка

Василь Сліпченко, Васильев, да цехмистри—Василь Помазин, Леон Здоровець, Мартин Іванов, Лаврін Васильев, Гораська Іванов усім городом до одного чоловіка". Цехи були і в правобережній Україні, і в Гетьманщині — звідтиля слобожане перенесли їх і в слободську Україну, склавши їх на зразок тамошніх. Ми маємо дуже цікаву установчу грамоту Білгородського воєводи на цехи у Слобожанщині. Ось її зміст: „По указу царя Олексія Михайловича воєвода Білгородський Гр. Гр. Ромодановський звелів Харьківськім градодержцям—воєводі Г. Ц. Грецову і полковнику Григ. Донцеві для загального спокою, для усякого мійського порядку, для государської служби, для поширення у цехах церемоній, для величньої краси у церквах Божих, для здобуття ладону, свічок, образів, дзвонів і усього потрібного для церкви, усім городсьим і повітовим мешканьцям заложити цехи і обрати для них старшину. Тоді ж по указу государя дозволено було городським і повітомив ремесникам кравецького ремесла (кравцям і кушнірям) заложити спільно укупі цех і бути у ньому цехмистром Харьковському обивателю Демьяну Давидову з тим, щоб він із своєю цеховою братією мав суд у ділах сього ремесла по стародавніх звичаях, як се бувало у них вже й раніше. Судитися вони повинні були на підставі тих артикулів, котрі у них раніше були написані і ні в чому од них не одхилятися. Але суд їх не міг торкатися до карних діл. Більш усього ж вони повинні пеклуватися про прикрасу церков Божих. А в погонщики їх не велено було висилати до царського указа". Ся грамота була написана у Харькові у 1671 році і на неї воєвода зробив такий припис: „бути в цеху до указа, усяку городову государеву службу служити, податки платити справно, цехмистру в суди і росправу (по карних ділах) не входити, а про усякі діла давати звістки воєводі". З сієї грамоти видко, що: 1) цехи Слобожанщини були міцно звьязані, як се було і в Гетьманщині, з брацтвами, 2) вони були як в містах, так і по повітхах, себ то містечках і по селах, 3) цехмистр разом із цеховими братчиками мав право судити в цехових справах свого ремесла, окрім діл карних, 4) сей суд (а значить і цехи) істнував вже давно,—куди раніше 1671 року на підставі стародавніх звичаїв або як то кажуть „звичаєвого права" і 5) судити вони мусили по писаних артикулах, можливо по екстрактах з мійського Майдебурського права, котрі приміновалися у Гетьманщині. Се моя гадка, але вона має під собою де яку основу. У 1685 році у Харькові було 5 цехів з цехмистрами, імення котрих ми тільки що зазначили. У цехах дуже яскраво виявилася „старочеркасская обыкность" слобожан, бо й вони трималися більш усього на стародавніх

звичаях, а не на писаному установчому праві і та грамота, котру ми тілько що виложили, стверджує те, що було вже у народньому житті.

Але головним станом були все ж таки козаки. Вони поділялися на виборних козаків або компанейцев і на підпомошників їх. У початку XVIII ст. вийшов приказ набрати козаків компанейців, а у поміч їм підпомошників їх. Перші повинні були сами нести військову службу, а другі допомагати їм грішми чи харчем; таких було по 2, 3, 4, чолов., або 5, 6, 7 і 8 біднійших з них. Старшина теж мала по 6, 10 або 20 чол. Виборним козакам підпомошники допомагали провіантом та грішми на покупку коней, амуниції. одежі (убрання), рушниць і на усяку військову потребу, але тільки для дальньої служби і не на кожний рік. Окрім того підпомошники давали провіант і фураж армейським полкам, достачали хури і приймали участь у роботах за для держави; иньші замісць грошової підпомоги й провіанта працювали на старшину—возили їй сіно а дрова і були у неї погоничами. З підпомошніків вибірали і компанейців. Так було установлено по документу 1726 р. Надрукований мною „Екстракт о Слободскихъ полках“ підтримує сю звістку і відносить сю установу на 1700 рік. В 1700 році, говориться там, по жалованних грамотах з Розряду велено в Слободських полках бути: у Сумському 1230, в Охтирському 820, в Харьковському 850, в Ізюмському 250, в Острогожському 350, всього 3500 козаків і вони вибрані з козаків і з міщан і записані в книгах котрі потім були одіслані в Розряд з Білгорода в 1700 році князем Я. Ф. Долгоруким. А решті козаків велено помагати отим виборним козакам в службі і положено на них подпомогу по їх українському звичаю, так щоб ті виборні козаки тією підпомогою були озброені і в походах запасами забезпечені і недостатків у них ніяких не було. А грошей, що було положено в 1697 р. по карбованцю на чоловіка, не брати і окрім тієї кінної служби нікуди їх на служби не посилати і тягарів і хур у них без указу і без грамот з Розряду нікому не брати. Далі в „Екстракті“ говориться, що немае звісток про те, скільки було у кожноиу полку козаків — компанейців до 1700 року. Тут маємо цікаву звістку про український звичай в улаштованню козачої служби; звертає на себе нашу увагу й те, що у 1697 році був положений, але у 1700 р. скасований оклад в один карбованець з каждого. Підпомошників повинно було бути в п'ятеро—шестеро разів більше, ніж компанейцев. Компанейці або виборні козаки нагадують нам реєстрових українських козаків за часів Польщі. Се була немов козацька аристократія. І справді хоч усякий з підпомошників і міщан міг зробитися компанейцем, бо компа-

нейці й комплектувалися з сих двох станів, але для того, щоб служити у конних компанейцях і виступати у походи, треба було мати де-який достаток. Харьковский полковник Хведір Донець у 1705 році записав усіх міщан міста Харькова у козаки—одніх у компанейці, других у їх підпомошники. Воєвода подав звістку про се в Розряд і додавав, що тепер нікому буде виповняти тих відбуткив, яки колись несли „черкасы городовой службы“, себ то міщане. Що міщане охоче перейшли в козаки—се свідчить, що їх міщанські відбутки справді були тяжкі. З другого боку міщане таким побитом визволялися від воєводського присуду, котрий для них був завжди тяжким. Воєвода ж через те лишився майже совсім без підлеглих йому людей, бо у Харькові тоді було усього 177 великоросійських служилих людей (39 рейтар, 46 салдат і 92 чол. дітей боярських городової служби) і то частина їх була вибрана у драгуни, иньші розійшлися, а деякі поумірали. Не дивно, що, при таких обставинах, можливо було поставити питання про скасування воєводської влади у Харькові, що й було зроблено у 1706 році.

Посспільство, яко окремий стан у Слобожанщині, ми бачимо з самого початку її заселення. У Суджу, наприклад, прийшли разом козаки (62 чол., дітей їх, родичів 66, усього 128 чол.) міщане (105, дітей і родичів 114, усього 219) і „пашенные мужики“—себ то посполіти (533 чол., дітей і родичів 50, усього 1043). І прийшли вони із 102 місць - правобережної, лівобережної и слободської України—більш усього з Прилук, Ніженя, Конотопа, Ичні, Ромна, Гадяча. Вони оселилися у Суджі, яко вільне поспільство, незалежне ні од яких державців. Так було і в иньших місцях, се були вільні посполіти. Але частіше поспільство селилося на землях державців—і тоді се були їх піддані. Походження таких панських сел, деревень та хуторів зв'язано з заселенням Слобожанщини. Панами—державцями були з одного боку козацкі старшини, а з другого пізніше — російське та чужоземне дворянство. Треба одначе до сього додати, що такі слободи з підданими були і у козаків, але у них було більш хуторів, з котрих потім виросли слободи. З першого погляду здається дивно, як то могли з'явитися панські слободи з підданими, коли кожний переселенець міг зробитися зовсім вільним козаком і земельним власником. Але се залежало від того, що козацький стан, особливо козаків компанейців, потрібовував великого достатку. З другого боку державці давали своїм слобожанам усякі вільготи на якийсь там час—на так звані урочні літа, тоб то робили теж саме, що і центральний уряд, котрий давав вільготи на 10—15 років. В козаки трудно було вписатися

безсемейному або малосемейному переселенцеві, котрий прийшов у Слобожанщину без худоби і грошей. Ті, що були посполітими у правобережжі, йшли на сі панські слободи, бо не хтіли міняти плуга на шаблю, свого звичайного діла на нове трудне і одповідальне. Державці ж, особливо з початку, не вимагали дуже великих зборів та податків з підданих і давали їм за їх послушенсьтво багато земель та угодів, бо був тоді безмірний земельний простор і земля буля дешева, а робочих рук, щоб її обробляти, було дуже мало.

От де-кілька звісток про походження державських слобід. Слобідка Артемівка була осажена відомим нам полковником Іваном Сірком в дачах Мерехвянської сотні на р. Мерехві на полковій землі в двох верстах од Мерехві; він поселив тут 20 дворів вільних „черкас“, занявши ліса версти на 3. Сю слобідку Сірко отдав свойому зятеві Мерехвянському сотнику І. І. Сербину у віно за дочкою. Харьківский полковник Г. Донець мав на р. Удах деревню з державським подвірьям, хазяйством, челядью—себ то прислужниками і підданими; була у нього ще слобідка Водолажка теж з українським населенням. Мурахвянський мешканець Микита Уманець мав у 6 верстах од Мурахви село Микитівку, де було до 100 дворів. У Охтирському ж полку було дуже велике село Рясне або Давидово, у котрому було більше 400 дворів. Воно належало до полковника Миколая Матвієва (його було вбито під Чигирином), а потім воно перейшло до жінки його, котра проживала в Богодухові. От сі всі осслі були засновані у XVII столітті. Небіж гетьмана Самойловича Гадяцький полковник Михайло Васильев осадив у Сумському полку на землях Лебединських слободу Михайлівку і за неї була дуже довга позва між полковником і Лебединьцями. Лебединьці про се писали так: „а він Михайло у тім селі город збудував без государева указу і в тому селі у нього Михайла поселено чоловік 800 і більше і на государеву службу нікуди не ходять, окрім того що на нього полковника працюють і тим селом їм, лебединцям, у землях і в лісах і у всяких угодах тісноту й розор роблять великий, а вони лебединці на його государевій службі в полках бувають повсякчасно з переміною, а жити їм нічим. А озерами, де ловили вони рибу, він Михайло заволодів і ліси повирубав, і з тих риболовлей і з усяких угод їх вигоняють і бьють і грабують неводи і коней поодні мали і володіти їм у тіх урочищах нічим не дають; щоб великий государь пожалував їх—полковникові Гадяцькому земель їх і сінних покосів однімати у них заборонив“. Сей документ дуже гарно поясняє нам, через що посполитство йшло на слободи у підданство козацьких старшин, а не записувалося у козаки — за таким вельможним паном, як Гадяцький полковник та ще

й гетьманський небіж, їм жилося, звісно, зпочатку, поки ще не вийшли урочні літа, безпешніше, ніж Лебединським козакам, котрим вони не давали користуваться їх козацькими угодами, хоч права їх стверждені були царськими грамотами. Цікаво, що тут державцею являється полковник гетьманського регименту. Старшина у Гетьманщині давно вже почала заселяти прихожими підданними свої слободи, Гадяцький полковник зробив тільки пробу заселення у Слобожанщині і, як бачимо, вельми удачливу, щасливу, бо слободсько-українська старшина робила теж саме і трудно було найти Лебединьцям справедливу управу на Гадяцького полковника серед своеї козацької старшини, особливо на небожа гетьманового. Гетьман і сам, нівроку, широко займався придбаннем грунтів та послуговував у сьому ділі й родичам. Сам пан полковник Гадяцький казав, що дістав у Лебединському повіті собі „помістье“ од царя Олексія у 1676 році, призвав туди українських слобожан і населив ними Михайлівку. А Лебединський сотник Супрун заняв ліс і угоди. Далі одначе виявилося, що до нього перейшли українські переселеньці з Задніпрянщини, котрі раніше жили у тутешніх пушкарів без дозволу царя. Гетьман Самойлович заступився за свого небожа перед центральним московським урядом і писав, що його небож поселився двором на своій „помістній“ землі і осадив село з дозволу Білгородського воеводи княз Г. Г. Ромодановського і ойго, гетьмана, і заселив його українськими поселенцями; тепер він прохав у царя для свого небожа жалованної „вотчинної“ грамоти. Вотчинна грамота на вікі вічниї ствердила би володіння Гадяцького полковника і про такі грамоти завжди побивалися українські старшини. Гетьман хоч і зробив вказівку на те, що й він дав дозвіл на осаду села, але він ніякої влади у Слобожанщині не мав і такого дозволу давати не міг; тим то і хотів він усе покрити царською вотчинною грамотою, хоча се „помістье“ не було ні дідівщиную, ні навіть батьківщиною сього пана власника, бо його батько й мати тільки проживали у Лебедині, але сієї маетности там не мали. У XVIII ст. вийшов указ мати дозвіл на осажування слобід і без сього й володіння не почиталося правним. Очевисто, що явилася потреба уладнати се діло по закону. І справді у Білопольскій сотні Сумського полка у дер. Павлівці, у селах Кризі та Ворожбі поселилося без дозволу 10 великоросійських поміщіків і призвали на свої землі і поселили 53 двора українців—слобожан; українці мали тоді вільний перехід з одного місця на друге, якого не мало великоросійське поспільство (крестьянство). Сі слобожане прийшли у Сумський полк з малоросійських і задніпрянських міст та містечок, записалися у козакі, але по убожеству свойому

не могли нести козачої служби і пішли у кріпаки до Білопольськіх поміщиків. І як виявилося, що поміщики були „великоросійської породи“ і не мали права ні на землі, ні на їх заселення, їх виселено, а кріпаків-українців у них одібрано і повернуто у козаки та міщане. Се діялося у 1682 р. У XVIII столітті державці, щоб затвердити за собою землі й підданих, брали листи на дозвіл їх осажувати. У 1737 році капітан Бульський прохав установчу комисію Слободських полків дозволити йому поселити на своїх землях і угодах слобідку у 100 чолов. українців „щоб повнити службу і мати робочіх для млина і винниці. Се було дозволено йому, аби тільки у нього не вийшло з-за сього з ким суперечки. Цікаво, що слобідка заселялася не тільки для того, щоб підтримати службу, але й за для того щоб підтримати хазяйство—не хліборобство, а промисли—млин та винницю. Цікаво, що се був капітан, значить служба його була не в Слободських козацьких полках, а в армейських. Як появилися у Слобожанщині слободи з підданими українцями не у Слободської української старшини, а у великоросійських штатських та військових урядників, може показати закликання на слободу сенатора і генерал-майора Тараканова. Він писав, що йому незабаром одведуть землю і на сю землю запрошував слобожан у підданство, „Вільні черкаси, писав він, можуть приходити туди без усякої опаски заздалегідь і на річці Калитві, де була станиця Дьогтева, в надежному місці, в гирлі річки Липової за лугом і лісом селитися містечком гарними прямими вулицями і меж річок у самому кутку залишати місця, деб можлиао було зробити кріпость, а перед кріпостью щоб залишили місце по обидва боки сажнів по 100, де повинна бути збудована церква і комори за для торгу; а подвірья щоб займали не великі—довжиною по 20, а в поперек по 15 сажнів, бо в степах треба жити тісніше; а вільготи дається на 3 роки; а як людей збереться доволі, тоді за порадою кращих і взагалі за згодою усіх тієї слободи людей буде положений легкий чинш, як і у иньших слобожан ведеться, а панщини ніякої не буде; усі млини мусять бути панськими, а займати їх й поправляти їх треба буде усією слободою; шинкам бути посполітих людей й панським; суди судити отаману з кращими людьми по українському звичаю; осадчому бути Михайлу Тимохвієву Семенцову, Якову Романову і Бакаю, а як осадчим, так і отаманам і єсаулам і усім посполітим людям захожих людей роспитувати, щоб вони були вільні українці, щоб під личиною українця великоросіяне не проскочили, а великоруських людей і Донських козаків без пашпорта жадного не приймати і ні одного дня не держати; також хто з українців явиться злочинцем,

тих за се жерстоко карати і обібравши із слободи висилати; а як в слободі являться великоросійські біглі люди, або хоча і з українців, але злодії, за таких усією слободою платити штраф. Слободу сю найменувати Олексієвською“. Сей призивний лист дуже цікавий, бо на таких більш-менш умовинах заселялися, очевисто, усі тодішні панські слободи. Відзначимо в ньому те, що сказано про три урочні літа і про дальший легкий чинш, як і в иньших слободах і про свій власний суд і обіцянку, що панщини й потім не буде. Тараканів хотів поселити велику слободу, а що вона повинна була стати на дикому полю, він замірився збудовати там кріпость. Одначе слобода недовго істнувала, бо Валуйський приказний Селіванов нарізав землі Тараканову по 3000 четвертей у всіх трьох змінах без указу“, за що його одшмагали канчуками й зіслали з семейством у Оренбург. Слободу скасовано, а підданних роспущено. Той же Тараканів здобув собі якось землю у стрільців міста Усерда, заснував слобідку Миколаєвську і, знаючи, що козаків і підпомошників у підданстві мати не можливо, скупив землі козаків і підпомошників деревні на Гридякіному колодязю (40 дворів), вигнав селян, а потім на їх землі і порожні подвірья викликав переселенців—українців, котрі й жили у підданстві за його сином і володіли сією козацькою землею; козаки ж мусили розійтися по усіх усюдах, а частиною в Бірюч (Острогожського полка). Бірючинських козаків він примусив силоміць поступитися сими землями і дати йому на них лист. Земля лишилася за ним, а потім перейшла і до його сина. Окрім Тараканова багато ще й иньших великоросійських офицерів та поміщиків оселили собі слободи на землях, котрі були нарізані козацьким товариствам. Сі землі були здобуті ріжними способами—спадщиною, куплею, проміном, грабунком. На сьому питанню ми спинимося далі в розділі про володіння землею.

Тепер же на зразок приведемо реєстр поміщиків державців Харківського полка за 1722 рік: за Харьковським полковником Квіткою було 171 подвірья і 986 душ підданних, за полковим судією Квіткою—117 і 479, за полковим обозним Ковалевським—65 і 397, за полковим осаулом Рубаном—62 і 344, за колишнім Ізюмським полковником Захаржевським (Донцем)—13 і 63, за значним товаришом Охтирського полка Осіповим—40 і 223, за удовою полковника Куліковського—60 і 210, за городничім Голуховичем—23 і 141, за полковим отаманом Смородським—4 і 8, за сотниками—230 і 1078, за підпрапорними—127 і 602, за козаками—8 і 24, за манастирями—116 і 511, за попами—27 і 156 і всього 1063 подвірья, і 5222 підданних. За великоросійськими і волошськими поміщиками у тому ж Харь-

ківському полку було у тім же 1722 році: за генералом Дашковим—681 подв. і 1797 душ, за полковником Абазою—22 і 83, за полковником Шидловським—156 і 775, за копитаном Чорноглазовим—9 і 18, за поручиком Крапоткиним—308 і 1884, поручиком Стахоновим—19 душ, поручиком Биревим—5 і 21, ротмистром Дунінимм—220 і 1141, ротмистром Жикничером—16 і 55, ротмистром Стамбулом—27 і 223, усього 1444 подвірья і 6010 душ. З сих реєстрів видко, що за українською старшиною було вже меньше підданних, ніж за великоросійськими та волоськими поміщиками, але державців українців було більше, ніж великоросіян та волохів. Між сими послідніми було 4 чоловіка магнатів, у котрих була велика сила підданних—се були: поручик князь Крапоткин, генер. Дашков, ротм. Дунін і полковник Шидловськїй; за сими 4 персонами було 5599 душ із 6010. Серед слободсько-української старшини таких великих та багатих державців не було і серед них тільки визначалися двоє Квіток, Ковалевський, Рубан, Осипов, Куликовська, але з них єден тільки Квітка мав біля 1000 (986), а остатні меньш 500. У козаків було зовсім мало підданих—тільки 24 чол. Куди більше було підданих у попів, а за манастирями їх було тільки трохи меньше, ніж за підпрапорними й на половину меньше ніж за сотниками. На жаль ми не знаємо, скільки підданих було тоді у иньших полках, а коли у одному Харьковському було 11232 чол., тоді в усіх пьяти полках їх буде мабуть у пьятеро або учетверо більше—се б то од 45 до 56 тисяч чоловік. Значить стан підданих посполітих у першій четверті XVIII ст. вже доволі поширився; збільшилося й число державців—старшин та иньших панів—поміщиків.

Тепер ми звернемо увагу на другу четверть XVIII ст. і подивимося, яка була численність ріжних станів у Слобожанщині у 1732 році. Беремо сей рік через те, що маємо за сей рік перепис 4-х слободських полків Хрущова. Віна дає нам повний документальний матеріал про тодішнє соціальне становище слободської України. З сього матеріалу, мною виданого, досі ще ніхто не користовався, окрім тільки тієї частини його, котра належить до міста Харькова. Усіх мешканців у Харьковському полку тоді було 37756 чол. мужск. пола; в тому числі українців 36258 і великоросіян 1498; у Охтирському—41186, у тому числі великоросів тільки 22 чол.; у Ізюмському—31183 (115 великоросів); у Сумському—42931 (14 великоросів); у 4-х полках 153056 чол. муж. пола. Українці поділялися на такі стани: 1) козаки виборні, або компанейці і їх підпомошники, 2) козачі підсусідки, 3) козача старшина, 4) поспільство або піддані, 5) цехові люди або ремесники, 6) духовенство, 7) великоросіяне та чужоземці.

Подивимося тепер, які стани були в тодішніх головних містах, містечках, селах та хуторах. Минемо поки що Харьків, бо він виділявся серед иньших міст складом свого населення і про сей склад ми будемо оповідати у послідньому розділі. У Охтирці було 4684 чол. Вони поділялися на такі стани: 1) полковой старшини з дітьми і робітниками 84 чол., рядових, виборних козаків—1251, козачих підпомошників 2827, сусідів і робітників у козаків 94, робітників на подвірьях 39, шинкарів з дітьми 8, робітників на подвірьях 193, підданних з дітьми і робітниками, попів, причта—132, учителів 4, в шпиталях 4, на табачній фабриці майстрів українців і великоросіян 43. У Сумах було 3818 чол. муж. пола: полкової старшини з дітьми і робітниками 115, козаків 610, сусідів у них 190, підпомошників 2704, попів з причетниками 37, учителів 12, старців 13, шинкарів 26, робітників на подвірьях 98, великоросіян у своїх будинках 14. У Ізюмі було 1465 чол.: козацької старшини з дітьми і робітниками 84, козаків 249, сусідів у них 13, робітників 175, підпомошників 782, попів з причетниками та робітниками 63, робітників на подвірьях козацької старшини 69, мельників 3, шинкарів 9, учителів 13, старців в шпиталях 13, ченців Святогорського і Зміїовського манастирів 9, великоросіян, котрі переписані з козаків в ландмиліцію 83. Чомусь ми не бачимо у жадному з сих полкових міст цехових ремесників, але вони були мабуть у стані козачих підпомошників і у иньших станах, наприклад, робітників.

Звернемо тепер увагу на склад населення тодішніх сотенних міст, містечок та иньших осель. Ось, наприклад, містечко Вовче Харьковської сотні (тепер Вовчанськ): усього 221 чол.; сотенної старшини (сотник, підпрапорний, писарь) з дітьми і робітниками—14, рядових козаків 114, сусідів у них 6, робітників 5, підданних сотника 51, попів з причетниками 10, шинкарів 2, двірників, робітників, стадників, винників, мельників при хуторах 19. Підпомошників тут не було—були тільки у козаків сусіди та робітники. Другу значну частину населення складали підданні сотника. Далі бачимо звичайні невеличкі стани робітників на хуторах і таке иньше.

Сотенне містечко Соколів: сотенної старшини 15, козаків 174, сусідів у них 8, робітників 19, підпомошників 548, великоросіян, котрі служать по грамотах 14, мельників 5, попів з причетниками і з робітниками 35, учителів 4, убогих у шпиталю 2, на хуторі хуторян 15, усього 839. Салтов (сотенне містечко): козаків 83, сусідів у них 3, робітників 21, підпошників 409, робітників 4, попів з дяками—4; усього—524; се чисто українське сотенне містечко по складу своїх станів. А ось біля самого Харькова село Основа: козацьких підмошників 31,

подвірья полковника Квітки з 4 двірниками підданних його 263, попів з причетниками 8, мельник 1, шинкарів 8 (у одному шинку). Тут одна половина села козацька, а друга панська, старшинська. А окрім козаків та посспільства тут жив тільки піп з церковним причтом та був панський будинок. Село Гаврилівка: там було 43 козаків, 103 підпомошників і троє з церковного причту,—се чисто козацьке село. А ось деревня Березовка сотника Ондрія Голуховича--в ній панський двір да 154 чол. підданих; се чисто панська поміщича оселя. Слободка Троїцька Аркадієвської пустині: манастирських двірників 3, підданих 120; се манастирська державська оселя з підданими українцями. Хутір Протопоповка підпрапорного Ос. Зашелевського — підданих 54, мельників і скотарів 7. Слобідка Єрошевка полкового обозного Ковалевського—підданих 119. Маленький хутір Тарасовський Перєсічанського сотника Ф. Ковалевського – 9 підданих у 3 дворах і 3 мельників у 1 дворі. От такими були по соціальному складу населення оселі на Слобожанщині.

Виданий мною перепис слободських полків дає змогу обрахувати, скілько було у кожному полку усякого стану людей. Я обрахував числа по усіх полках і ось що вийшло: у Харьковському полку козаків 17644, із котрих 5871 виборних і 11773 їх підпомошників (не включаючи сюді їх сусідів та робітників), великоросіян, котрі служили по грамотах в козаках 186; великоросіян, котрі служили в козаках, але були перечислені у ландміліцію у подушний оклад 1761, а підданих усяких державців—15322, не включаючи сюди робітників на хуторах та подвірьях. У Харькові були ще цехові та великоросійські купці й разночинці. У Охтирському полку було 7373 козаків, 18195 підпомошників, 9162 підданих і 14 великоросіян, котрі служили в козаках. У Ізюмському полку—3550 козаків, 11423 підпомошників і 9280 підданих, 104 великоросіян, котрі служили у козаках і 11 переведених у ландміліцію. У Сумському полку—3695 козаків, 13918 підпомошників і 18476 підданих. Усього в чотирьох полках було 20489 козаків, 55309 підпомошників і 52240 підданих. Більш усього виборних козаків було у Охтирському полку, найменш у Ізюмському; більш усього підпомошників було у Охтирському полку, найменьш у Ізюмському, більш усього підданих у Сумському, найменьш—у Охтирському. Підданих у всіх 4-х полках--трохи меньше, ніж підпомошників, але далеко більше, ніж козаків. На кожний полк приходилося середнім ліком по 5122 козака, по 13825 підпомошників і по 13060 підданих. Сі числа дуже цікаві. Вони виявляють нам, чим була слободська Україна з соціального боку у другій четверті XVIII століття. Се була на половину козацька країна, а на половину вже посспільска, бо підданих у ній було тільки

трішки меньше, ніж козаків. У одніх оселях козаки жили разом з поспільством, у других осібно. Панських сел, слобід та хуторів було вже дуже багато. Значить вже в ті часи зложився стан державців—панів, котрі володіли землями і підданими і являли з себе той соціальний стан, з котрого витворилося потім слободсько українське дворянство. Володіла підданими одначе не одна українська старшина, духовенство і дехто з козаків (зовсім мало), а й великоросійські поміщики й волохи, і вони, як ми бачимо, у 1723 р. набрали дуже багато маєтностей. Найбагатшими державцями й земельними власниками у Слобожанщині із слободсько-українських старшин були Квітки, Донці-Захаржевські, Кондратьеви, Шидловські, Осипови, Голуховичи, Нестерови, Ковалевські, Черняки, Зашелевські, Куликовські, Лесевицькі, Надаржинські, Єфимови, Перекрестови, Карпови, Поливоди, Бугаевські, Боярські, Федорови, Бистрицькі, Данилевські, Лесеневичи, Капустянські, Пештичі, Двигубські Сошальські, Картаві, Семичеви. З великоросіян та волохів: кн. Крапоткін, Дунін, Дашкови, Безобразови, Матюшкини, Кантемири, Реткин, кн. Голіцин, кн. Юсупови, Кигичи; особливе місце займає Харьківська поміщиця вел. кн. Лизавета Петровна (потім цариця); з Гетьманщини—Полуботки, Лизогуби, Чарниші.

Сей список дуже неповний, бо я брав тільки тих державців, котрі володили не менш, як сотнею підданих. Окрім того тут зовсім немає панів, котрі володили підданими в Острогожському полку, бо нема перепису сього полка Хрущова у 1732 році (може він і є, але його не знайшлося в архиві Харьківської Казенної Палати; а цікаво булоб його десь росшукати).

Я видав реєстри колишньої слободсько-української старшини й иньших осіб, котрі мали пидданих, по всій слободсько-українській губ. у 1767 році, коли прийшлося слободсько-українському дворянству вибірати представників у Катеринську комисію для утворення нового уложення. Тоді й злаштували реєстр, у котрому показано, скільки хто мав за собою підданих, Слободсько-українська губ. поділялася тоді на пьять провінцій, як колись було пьять Слободських полків; кожна провінція ділилася на комисарства, як колись полк на сотні. Сей реєстр показує нам, скільки з Слободськихполків у новій губернії залишилося власників землі і підданих, скільки сі власники мали пидданих. Із сих власників і утворилося слободсько-українське дворянство. Треба до сього додати, що де котрі з старшин зовсім не мали підданих, але яко старшини приймали участь у сих дворянських виборах, хоча вони ще не були такими дворянами, якими були їх російські товариші і змагалися тільки, щоб їх записано було у російські дворянські книги.

Я не буду перелічувати усіх сіх дворянських фамилій — воны надруковані в моїх „Матеріалах“, я тільки визначу серед них тих, котрі мали не меньш сотні підданих. У Харьківський провинції їх було 33 чол. [1]); в Ізюмській—40 [2]); у Охтирській—27 [3]); в Сумській—46 [4]); у Острогожській—12 [5]). У пьяти полках таких панів-державців, у котрих було

---

[1]) Це були: підпрапорн. Картавий, Сек. м. Логачов, полк. есаул Ковалевський, абшитований судія Ковалевській, підпр. Ковалевський, ад'ютант Ольховський, ад'ютант Харьк. гус. п. Ковалевський, абшитов. поручик Авксентьев, поручик й ком. Черняк, ген. граф Гендриков, жінка бриг. Капниста, полковниця фон-Циглерова, полк. Куликовський, полк. квартирмистр і підпрап. Бородаевський, сотник Авксентьев, удова есаула Карпова, підполк. Полтева, майорша Шидловська, ген. граф Девієр, жінка ген. кн. Кантемира, вдова д. ст. сов. Спичинська, ген. кн. Кильдяшов, полковниця Квіткина, абшит. сек. майор П. Щербинин, абш. сек. м. Дунін, абшит. копитан Земборський, пор. Яків Квітка, прап. Гр. Квітка, полк. писарь Романовський, удова сотника Голуховичева, підпр. Квітка, Григорій Квітка.

[2]) Абшит. ген. Мейер, майори: Заруднев і Кирилов, поручик В. Шидловський, Даниловський, Андреев, прап. Скерлет, на службі майор Мечників, Заруднев; із слободсько-українських старшин—пор. Лісаневич, Сошальський, Капустянський, Купчинов, вахмистр Зайцов, капрал Богуславський, полк. писарь Любицький, ком. Капустянський, сотники Бистрицький, Зимборський, судія Капустянський, полк. хорунжий Адамов, підпр. Дацький, абшит. ротм. Горожан, сотники: Іван Пештич, Височин з братом підпрапорним, Ол. Сошальський, Іван Лященко, Д. Купчинов, удови: б. бриг. Банческул, полк. Мерескул, підполк. Капустянськаго, вахм. О. Пештича, підп. Валковського, б. підполк. О. Краснокутського, М. Милорадовича, бриг. Булацель, полк. М. Куликовський, підпр. Р. Картавий, удова Р. Шидловського, удова б. полк. М. Донця-Захаржевського.

[3]) Сек. м. Ст. Лесевицький, жінка підпр. Негребицька (б. Надаржинська), ротм. Карпов, пор. і прап. Карпови, полк. суддя Карпов, вдова майора Надаржинська, підпр. М. Надаржинський, сек. м. Зворикін, жінка бунч. тов. А. Миклашевська, ком. М. Нахимов, пор. кн. Дм. Кантемир, полк. ком. Охтирск. гус. п. ген. Подгоричапі, прап. М. Павлов, абшит. прап. Боярський, полк. обозний Ц. Боярський, удова пор. Осипова, полк. обозний Прил. полка Огронович, підпрап. Коновніцин, підп. М. Боярський, вд. ротм. Лесевицька, удова полк. Лесевицька, абшит. підп. Верещагін, пр. м. Хрущов, абшит. пор. Хрущов, абш. пр. М. Абаза, копитан Смаковський, сотник Гадяцького полка Биковській, бунч. тов. Кобиляцький.

[4]) Абшит. ст. сов. Шубський, абш. полк. Кондратьев, абш. сек. м. Анненков, абш. ротм. Савич, абш. суддя Рубанов, полк. Н. Донець-Захаржевська, прап. Р. Кондратьев, абш. пор. Кондратьев, сотн. Кондратьев, бунч. тов. Лизогуб, абш. коп. Антонов, абш. полк. ес. Подлесний, абш. полк. ес. Алферов, абш. сот. Подлесний, підпр. Кондратьев, падв. сов. Юдин, бунч. тов. Лізогуб, пор. И. Куколь-Яснопольський, прап. Подольський, кол. рег. Курський, абш. ес. Давидов, підпр. Давидов, удова сотн. Романова, жінка ст. сов. Бестужева, жінка полк. гр. фон-Волькенштейна, жінка сек. м. Бурова, абшит. полк. об. Савинов, абш. есаул Глуховцев, абш. пор. Апостол-Кигич, Ів. Романов, Ямпольський, підпр. Кондратьев, підпр. Апостол-Кигич, поміщик Апостол-Кигич, бунч. тов. В. Полуботок, вахм. Красновський, абш. суддя Пустовойтов, сотн. Романов, підпр. Штепин, ген. Аршеневський, кн. А. А. Голицин, духовник і прот. Дубянський, сен. Я. Шаховський, полк. Полозов, кн. Шаховський.

[5]) Бриг. Ст. Ів. Тевяшов, полк. Бедряга, суддя Татарчуков, пор. Лисаневич, капрал. Єршевскій, пор. Москаленков, полк. писарь Тимошенко, ротм. Сіверський, пор. Тевяшов, підпр. Куликовський, сек. м. Лисаневич.

більше сотні підданих, було тільки 148; більш усього було їх у Сумській провинції, далі йшли — Ізюмська, Харьківська, Охтирська і Острогожська. Але між ними були такі магнати, котрі мали по декілька тисяч підданих. У Харьківській провинції: гр. Гендрихов мав 1206 підданих, полк. М. Куліковський — 878, майорша Шидловська — 1325, кн. Кантемирова — 643, Спичинська — 2131, Щербінін — 1858; у Сумській: Кондратьев — 5958, Анисимов (по жінці Кондратьевой) — 5071, Савич — 709, сотн. Савич — 1631, Лизогуб — 708, Куколь-Яснопольський — 622, Полуботок 1523, кн. Голіцин — 4514, духовник цариці Дубянський — 1792, кн. Шаховський — 797, фон-Вольkenштейн — 652; у Охтирській: Надаржинська — 1315, Подгоричани — 642, Осипова 1791, Коновницин — 905, Абаза — 808; у Ізюмській: Захаржевська — 2614, Краснокутська — 1283, Шидловська — 747, Данилевський 622, Заруднев — 854, Сошальський — 605; у Острогожській: брігадір Тевяшов — 2657, полк. Тевяшов — 4256. Татарчуков — 961, Єрошевський — 847. Усіх тих, котрих зачислили для виборів у комисію немов би то на правах дворян, було 602: 71 у Острогожській провінції, 127 у Харьківській, 149 у Ізюмській, 144 у Охтирській і 111 у Сумській. Деякі з них зовсім не мали ні підданих, ні великоросійських кріпаків, ні навіть маетностей. Але з усіх них утворилося слободсько-українське дворянство. Його походження, як ми бачимо, було такеж саме, як і дворянства малоросійського — лівобережної України. Ріжниця була, здається, тільки у тім, що серед слободсько-українських дворян було трохи більш російських поміщиків, ніж серед малоросійських дворян теперішньої Черниговської та Полтавської губ.

Доси ми давали звістки про численність ріжних станів в Слобожанщині і про їх походження і зріст. Тепер нам треба звернути увагу на питання про усякі їх одбутки, бо від сих одбутків залежала і їх численність. Переходити з одного стану у другий ще було можливо, вільно: посполітий міг перейти в козаки, але не усякий мав спромогу одбувати козацькі одбутки, котрі потребували, щоб чоловік був досить заможним хазяїном або мав у себе робітників.

Яка ж була військова служба у козаків? Козаки повинні були при потребі виступати в похід озброеними, содержуючи себе на свій власний кошт. Вони справді приймали участь у всіх походах, котрі ми бачимо у Російській державі в другій половині XVII і у перших 65 роках XVIII ст.: у повстання гетьманів Виговського й Брюховецького, Орлика; у січах: з Турцією і Кримом. В царювання Феодора Олексієвича у 1677—1678 р., коли турки та татари обложили Чигирин, боронили його козаки Сумського й Охтирського полків на чолі з полковником

Давидовим; слободські козаки приймали участь в поході на Крим кн. Голіцина, в Озовських походах Петра (у Острогожському полку дома залишилися тільки старі та малі), в поході кн. Долгорукого на Перекоп. Полчане мусили достачати провіант та хури не тільки для себе, а й для російських полків. Настала велика Шведсько-Російська війна—і в ній слобожане теж приняли участь. Карл XII спустошав Охтирщину і Петро Великий робив роспоряження про оборону Охтирки, Харькова і инших міст. Два роки тисяча слободських козаків на чолі з Харьківським полковником Григорієм Семеновичем Квіткою воювали в Персії. З 1709 по 1734 р. на зміну їм посилали нових. В царювання Анни Слободські козаки ходили у Литву підтримувати Саксонського курфюрста, котрий домагався польської корони; ходили вони і в Крим у 1736 році в походи Мініха, там вони стратили багато козаків і старшини в січі при Чорної Долині і повернулися додому тільки для того, щоб знов іти оберегати гряницю од татар. У 1737 і 1738 роках їм було безмірно тяжко: для походу 1738 р. од їх вимагали — од кожного з пьяти полків по 1000 чоловік з старшиною; кожному козакові треба була дати амуніцію і по два надежних коня, провіанта на 5 місяців з хурами і погоничами, проводарів на байдаках по Дніпру і на Тор, 12000 воловнх хур. Окрім того слобожане повинні були годувати російські полки на зімових кватирях, давати провіант і фураж. Все те слобожане повинні були вистачати під пострахом тяжкої кари—навіть смерти. Укупі з сим слобожане мусили скомплектувати і содержувати з своїх же козаків драгунський полк. Слобожане тоді тисячами почали переселятися на Дін і в иньші місця. У 1739 році слободських козаків погнали у Молдавський поход. У 1746 році в царювання Лизавети Петровни їм треба було виступити в поход за гряницю Росії і приняти участь у боротьбі за Австрійську спадщину, підтримуючи право Марії Терезії; до сього діла у них було стільки інтересу, скільки до позаторішнього снігу, а у 1757 році вони билися біля Грос Егернсдорфа проти Фридриха Пруського і поверталися додому ледве не пішки, загубивши од недостачи корму всіх своїх коней. Се була справжня імперіалістична політика, од котрої дуже солоно приходилося слобожанам. Окрім сих походів слободські козаки знемогали і тратили сили у так званих „командіраціях“. Козаків почали засилати вже не тільки воювати, але й на усяі землянкі роботи, яко простих робітників. У 1697 році їх вислано, щоб поновити Кизикерменську кріпость, а з 1719 року їх почали висилати на „канальні роботи“—себ то проводити Ладожський канал. З кожних семи дворів брали по одному робітнику. Замісць козацької зброї слобожане мусили брати з

собою тепер заступи, лопати та сокири. У Петербурзі їм видавали дуже злиденний провіант, а його повинні були оплатити їх земляки; з сих земляків збірали ще на се діло й гроші — по $8^1/_2$ карб. на 8 місяців з кожних 6 дворів. Канальні роботи велися до 1723 року і знищили слобожан не менш, ніж татарські напади, про котрі ми казали раніше. Ось народня пісня про тяжку канальну роботу:

Ой ви хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші рушниці?
А наші рушниці в пана на столиці,
Ми молодиї сидимо в темниці.
Ой ви хлопці, прекрасні молодці,
Та деж ваші жупани?
А наші жупани поносили пани,
Нас молодих забили в кайдани!
Ой дали нам хлопцям широкі лопати,
Да послали хлопця молодого
Да канави копати
Ой летів ворон да із чужих сторон,
Да літаючи кряче,
Ой сидить хлопець та над канавою
Та жалісно плаче.
Ой летів ворон та із чужих сторон
Да летачи в гору крикнув —
Ще ж бо я хлопець, хлопець молоденький
Ой тутечки не привикнув!
Ой продай же, тату, та воронії коні
Да викупи мене, хлопця молодого
Із темної неволі.
Ох не буду, сину, коней продавати,
Ой не буду тебе, хлопця молодого,
Із неволі викупляти.

Люди гинули од суворого климата, од хвороб та недостатків, а ті, що залишилися дома, знищувалися од тих зборів, котрі вони мусили на них вистачати. Мерло людей на сих проклятих канальських роботах багато: у одному тільки 1721 році вмерло 260 козаків. У 1728 році посилали козаків у Персію, у Гиляпський поход. Далі почалися їх „командірації“ у Саратов, у Бахмут. У 1731 році почалося будування Української линії. На кілька сот верст у степу треба було викопати широкий рів та висипати високий вал, будовати кріпости, редути та редани, копати колодязі там, де не було річної води, гатити гатки, де були болота, прокладати широкі дороги і мостити для війська мости. Полчане повинні були достачити з 10 дворів по одному робітнику, на кожних 10 робітників дати одну хуру, а на ватагу в 50 чоловік ще й плуг з волами. Вони повинні були узяти з собою на три місяці провіанту, сокири, лопати, мішки, щоб носити в них землю, зброю, навіть гармати, щоб боронитися од татар. Будувалася линія і в 1732 і у 1733 р. Се був найтяжчий одбуток за для Слободських козаків, котрі намагалися ослобонитися од неї усяким робом — заможні давали хабарі, убогі кидали оселі й тікали світ за очі од сієї каторги. Коли слобожане під спекою горячого сонця копали рови, насипали вали та будували кріпости, їх власні ниви залишалися не зжатими.

„Посіяли, поорали, каже пісня, да нікому жати: пішли наші козаченьки линію копати“. „Іхав козак на линію—та й вельми надувся; іде козак із линії—як лихо зігнувся“, каже друга пісня, зложена у Гетьманщині про линейну роботу козаків лівобережжа.

Зімою було холодно, а літом треба було готувати новий наряд людей та провіант на линію. Линію збудували, але і після того „командірації“ на неї не переводилися; треба було її захищати і поновляти. І ось ті козаки, котрих туди силоміць висилали, утікали з дороги, утікали з самої ненависної їм линії. Недивно, що випали такі нещасливі роки, коли більшість козаків була у розгоні. З Петра Великого служба козаків зробилася занадто суворою. У літку, коли починалися жнива та косовиця, треба було одбувати „компаменти“ — військові збори. У царювання Анни з полків виділили регулярні роти, в котрих була вже справжня армейська муштра, а потім і регулярний гусарський полк; регулярному строю почали навчати і усіх козаків—все те віддаляло козака—хазяїна і землероба від його хазяйства, з котрого він жив і содержував своє семейство. Козак не почував себе вільним навіть у своїй власній хаті, бо там проживав у нього „консістент“—кватирант—москаль якого-небудь регулярного армейського полка. Козакам приходилося не тільки тіснитися в своїх помешканнях для консістентів, але й вистачати їм провіант та фураж. Усі ті тяжарі несли й виборні козаки і підпомошники і їх підсусідки.

Підпомошники або міщане, инакше козаки городової служби теж несли великі одбутки: харьківскі міщане мусили давати дьоготь, смолу, пеньку, полотно, вози й колеса, хомути, сідла й таке иньше, возили у Білгород лубки, давали хури для перевозки. Майстри з міщан—ковалі, кравці, чоботарі, теслі, ткачі—посилалися в полки та в міста для усякої роботи; годували коней і возили для них у Білгород фураж; з них брали людей на варту у місті. Вони повинні були содержувати як слід і поновляти кріпость і наймати вартових і воротників (коло воріт). По царській жалованній грамоті 1700 року замісць збору по карбованцю підпомошники повинні були давати підпомогу виборним козакам—компанейцям, між котрими їх і поділили, щоб ті виборні козаки тою їх підпомогою були озброєні, мали коней у походах й запасами укопнтентовані. Підпомошники помагали виборним козакам грішми для покупки коней, зброї, сідел, одежі. Сих видач тоді не записувалося. Між старшинами підпомошники у Харьковському полку росписувалися так: судді, єсаулові, ротмистрові, полковому писареві, городничому визначалося по 10 дворів, підпрапорним по два двора; Люботинському сотнику 25. У Сумському

полку: полковникові Осипову куренних 55, полковому судді—15, сотникам от 5 до 15. У Ізюмському—полковому обозному—11, судді—10, сотникам по—10. У Острогожському—обозному—10, єсаулові—14, судді—15, писареві—10, осадчому—12, усього 1818 дворів і 6723 чол. Підпомошники були росписані по полках так: у Харьківському полку 227 дворів і 1202 душі, у Сумському—333 дв. і 1492 душі, у Охтирському—616 дв. і 2029 душ, у Ізюмському 322 дв. і 1202 душі, у Острогожському—320 дв. і 959 душ. Після реформи кн. Шаховського у Харьковскому полку було положено: полковникові 15 дворів, полковому обозному 7, судді і старшому єсаулові по 6, ротмистрові 5, молодшому єсаулові 4, писарям, хорунжому і сотникам—3 двори. Сотенній старшіні давалися підпомошники по списку зладженому полковником. Давалися підпомошники офіцерам і навіть простим драгунам регулярної роти. Офіцерам давали більш заможних підпомошників, котрих примушували до підданства і до робот, а не до козацької підпомоги. Коли регулярна рота була скасована, підпомошники були росписані поміж виборних козаків. У такі приватні роботи, немов справжніх підданих, оддавали підпомошників і козацькій старшині. Ротмистр Харьківського полка Нестеров посилав козаків первої сотні у свої партикулярні посилки, а підпомошників сих козаків примушував до своїх партикулярних робіт і се робив 10 років. Один з них, ткач Турченко, мусив виробляти на ротмистра полотно безденежно і навіть на своїх харчах, а коли одмовлявся, приходили за ним козаки від ротмистра, били й забірали його на роботу. Иньші робили земляні роботи, жали хліб і громадили, копали й пололи на його огородах, косили сіно, возили на своїх хурах хворост, так що не мали часу працювати на свою власну користь. Швець Цибуля мусив робити для ротмистра чоботи й черевики. Слюсарь Павло повинен був робити й чинити йому ножі, замки, рушниці, скрині, крючки до дверей і вікон, а коли одмовлявся, його били кіями і держали у тюрязі під калавуром. Такоїж приватної роботи домагався Нестеров і від инших підпомошників, котрі через те не могли одбувати служби й знищилися у свойому домашньому хазяйстві. Є. Щербінін, як ми побачимо далі, скасовуючи козаччину, покликався на безладдя у відносинах підпомошників і козаків. Підпомошники не тільки давали підпомогу козакам, але не рідко й заміняли їх у походах. Для поповнення козацького компута перш усього зверталися до козацьких родичів та свояків, а потім і до підпомошників. Посилали підпомошників і у всякі командірації замісць виборних козаків, але вони йшли тули иноді без зброї, бо справді краще володіли ралом, ніж шаблюкою. Тих підпомошників,

котрих командіровали для захисту Славьяно-Сербії, тамошні сербські офицери—поміщики повертали немов у кріпаків, примушували їх обробляти для себе землю, орати її, засівати, косити сіно й хліб, одбірали у них провіант; підпомошники утікали, але на їх місце треба було присилати нових.

Городова служба теж була нелегка. Треба було содержувати та поновляти кріпость; і в сьому мусило мати участь усе населення окрім старшин, виборних козаків та духовенства, а допомагали сотняне усієї округи і панські піддані. Після пожару Харьківської кріпости, наприклад, у 1732 році, її треба було будувати немов з початку і для сього треба було мати 1000 робітників—і то в літку, в косовицю та в жнива; приходило менш, ніж треба було, а ті, що приходили, розбігалися. Теж було і у 1748 році. І не дивлючись на великі тяжарі, поновили Харьківську кріпость дуже погано, так що приходилося знову її поновляти. Так було і в инших містах і навіть містечках, де були кріпости, а вони, як ми знаємо, були у багатьох із них. І усюди се була натуральна повинність, котра завжди буває дуже тяжкою. До городової служби належала теж мостова повинність—будівля та поправа мостів та перевозів на річках; у сьому приймали участь теж усі сотняне. У Харькові був один тільки великий міст на р. Лопані, але і він був деревьяний. На р. Харькові були дві гатки, а коли весною їх проривало, люди перевозилися на поромі. У 1749 році міст на Лопані був такий старий, що їздити по ньому було зовсім неможливо, та й піші теж боялися ходити по ньому. Повітові люди й козаки не хотіли везти дерева, бо дерево зтрачувалося на приватні будівлі; не їхали будувати ті частини моста, котрі випадали на їх долю. Треба було будувати та поправляти полкові й сотенні ратуші й иньші будинки. Треба було відбувати й натуральні поліцейські обовьязки, що до пожарів. Занадто тяжкими відбутками були постойна та поштова повинности. Навіть ті регулярні війська, котрі тільки проходили через городи, робили великі утиски їх мешканцям—грабували людей, брали провіант та фураж, били козаків. Зі Шведської баталії, з 1710 року слободські полки зробилися постійною винтер кватирою регулярних військ, котрі брали усе, що їм було потрібно, без записів. Один Харьківський полк у 1712 році мусив содержувати три армейських регулярних. Вони забірали провіант без усякої справедливости, що у кого знаходили; через те багато козаків знищилося і покидало свої оселі. За 37 днів населення вистачило 1025 четвертей хліба, 477 четвертей борошна, 429 пудів сіна, 61 кінську і 483 волові хури. Окрім регулярних полків слобожанам приходилося содержувати ще й Волошського господаря

Кантемира з його боярами і жолнірами, коли він оселився, після Прутського походу Петра, у Харькові і получив право збірати фураж та провіант і по росписанію, і чого забажає; забірали послідне у старшин та козаків Харьківського полка. Видавалися укази та інструкції, щоб сю тяжку повинність зробити принаймні більш справедливою та рівною: одного пішого повинні були содержувати 36 чол. мужск. полу, а одного кавалериста—50. Зімою постояльці проживали у слобожан, а літком перебіралися у лагері й получали гроші на життя з населення. Для збору сих так званіх „порцій та рацій“ з підданих назначали великоросійскіх дворян. З кождих 50 чол. підпомошників та підсусідків платилося по 1-й порції та по 2 рації, а грішми це виходило по $18^{3}/_{4}$ коп., з підданих по 21 коп. У часи Кримських походів Харьків зробився „гоф-квартирою“ для високого генералітету і війска. У 1736 році через се слобожанам було заборонено продавати заграницю хліб, горілку й рогату худобу. Разом з малоросійскими полками слободські повинні були вистачити 100.000 четверт. муки і 50.000 четвертей вівса та одвезти їх у Крим, а також дати 1000 волів „за платню“, але коли слобожанам приходилося потім згадувати про сю платню, вони мусили згадувати свою ж таки пословицю: „казав пан—кожух дам, та й слово його тепле“. Народня пісня так згадує про погоничів—козаків, посполітих та чумаків у Кримських походах.

„Ой по горахъ сніги лежать,
По долинах води стоять,
А по шляхах маки цвітуть;
Тож не маки червоненькі,
То чумаки молоденькі,
Битим шляхом у Крим ідуть.
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина прикликає:
„Вернись, сину, до домоньку,
Змию тобі головоньку“!
Ізмий, мамо, сама собі,
Або моїй рідній сестрі:
Міні змиють дрібні дощі,
А росчешуть густі терни,
А висушить ясне сонце,
А роскудить буйний вітер!
Пішов чумак співаючи,
Стара мати ридаючи.

У 1739 році одному Харьківскому полку треба було вдовольняти провіантом та фуражом 5 полків з їх штабом, половину без усякої платні, а другу половину по квитках. А тоді й самому населенню нічого було їсти: хліба не уродило, а постої, командірації повитрусили усі колишні запаси, які у кого були. Ніколи ще не було трудніще Слободським полкам. Мабуть тоді, провожаючи військо ген. Лассі у поход, український юмориста зложив от таку віршу: „москалики—соколики: поїли наші волики, а, як вернитесь здорові, поїсте й корови“ Видавалися укази „объ уравнительности“ постою, але на ділі

ставили москалів—постояльців навіть у таких персон, у яких їм жити зовсим було не положено, на приклад, у духовенства. Побачив на останок сам центральний російскій уряд, що у Слобідчині наступає голод, тоді ослобонили слобожан на один рік від постачання фуража та провіанта на армейські полки. Коли воцарилася цариця Лизавета, вонав идала особливий указ, щоб внести в се діло хоч який небудь порядок та справедливість, а скарг—суплік було подано тоді слобожанами стільки, що прийшлося для розбору їх утворити особливу комисію. Але порції та рації не були скасовані і, як і перше, приходилося давати їх на консістентів; не без того щоб і тепер не робилися утиски слобожанам.

Повинні були слобожане одбувати і поштовий одбуток. Екстракт о слободських полках свідчить, що козаки й підпомошники у всіх полках, окрім Острогожського, робили грошову складку—купували коней, наймали поштарів, давали їм провіант і фураж. Генерали та командіри брали поштарів з прогонами, а то й без них, а як не було коней на пошті, то брали й обивательских коней та поштарів, а коли їм не давали, били людей і брали силоміць, од чого робилися селянам великі тяжарі і вони дуже нищилися. Так було до 1732 року. У Слободських полках було тоді 284 поштових коней, 113 поштарів, на котрих ішло $2788^1/_2$ карб., окрім провіанта та фуража, якого виходило дуже багато. У 1734 році заведені були у Слободських полках регулярні пошти, спочатку без прогонів, а потім тільки за прогони. Участь у сьому одбуткові мусили приняти й державці маєтностей. При цариці Лизаветі поштова натуральна повинність була скасована і пошту содержували приватні поштодержателі, на особливих умовах. Але кошти вистачали на се діло усеж таки козацькі підсусідки, підпомошники та панські піддані.

Козацькі підпомошники та піддані повинні були давати грошові внески й хлібні одбутки, щоб содержувати місцьовий полковий уряд. З екстракта о Слободських полках видко, що до армейскої реформи кн. Шаховського сі збори йшли на полкових, сотенних, канцелярських і ратушних писарів, на полкових осаулів, хорунжих, військову музику, на степових гряничних вартових, пушкарів, полкових кінних вартових, полкових попів з дяками, ратушних вартових, городничих, цілюриків, коновалів, на канцелярскі та ратушні трати. Видавалося борошно, пшоно, овес, сухарі і сіль. Коли утворилася „комисія учрежденія слободско-українськых полків“, її теж прийшлося содержувати на сей же кошт; прийшлося також видавати з нього й драгунам регулярних рот і то з немалими утисками, а потім гусарському полку; для сього наложили

нові збори на підпомошників в $22^1/_2$ коп., а на підданих в $19^3/_4$ коп. З підпомошників та підданих збіралися окрім того гроші на регулярні полкі, котрі мали кватирі у Слободчині— по 18 коп. з підпомошників і по 21 коп. з підданих (з ревизської душі). Платили й козачі свойственники десятикопійочний оклад. Се все були окладні збори.

Але були й неокладні, наприклад, присуди (судебні пошлини), кінський збор, котрі збіралися полковою канцеляріею. При грошових і хлібних зборах бували й утиски місцевого свого ж таки козацького уряду. У 1712 році Харьківська старшина й козацтво подали супліку на свого полковника Куликовського за те, що він їх посилав на партикулярні роботи й самовольно роспоряджався полковими зборами.

Одбутки підданих. Тепер звернемо ще увагу на ті відбутки, котрі оддавали піддані своїм панам старшинам і усяким державцям. Звістки про сі одбутки ми беремо з перепису Слободських полків Хрущова 1732 р. Піддані села Основи та деревні Верещаківки (під Харьковом) чиншу свойому панові полк. Квітці не платили, а одбували на нього усяку роботу—скільки днів на тиждень не сказано, мабуть через те, що се й не було визначено. Піддані сотника Петровського у м. Вовчому робили на нього по одному дню у тиждень: косили сіно, хліб, возили дрова і усяки иньши роботи робили. Піддані підпрапорного Протасова у Тишках працювали по два дні на тиждень—орали та сіяли хліб, косили сіно, возили дрова, гатили гатки для млинів; з трьох млинів збірали на рік по 20 четвертей хліба. Піддані Протопопова у Церкунах працювали по одному дню у тиждень, а підпрапорного Попова ні чинша йому не давали, ні працювали на нього, а тільки проживали у куплених у нього подвірьях. У слободках міст: Деркачів піддані процювали по два дні; з 7 млинів ішло 60 четв. борошна; з двох винниць було доходу 30 карб. Піддані Сумського полк. Осипова у с. Коротичі (44 дворів, 56 хат і 156 чол.) платили усі укупі 100 карб. чинша. Піддані Левандовського та Ковалевського у с. Песочині, котрі були осажені у 1720 році, не одбували ніяких робот, а піддані сотника у с. Хотомлі, котрі теж були поселені у 1720 році на купленій землі, робили на його по 2 дня у тиждень. Піддані полк. Донця-Захаржевського гатили греблю на млин, з млина йшло панові 100 четв. борошна. Піддані сотника Квітки, котрі поселені були у 1729 році на хуторі Дуванному, ніяких робот не робили, а тільки по приказу пана сотника возили йому дрова. Піддані козака Попова у слобідці Борашевці працювали на нього одим тиждень на рік (косили сіно, гатили греблю на млин). Піддані судді Квітки на хут. Свічному косили

йому сіно. Піддані сотника Бульского на хуторі його біля Мерехви і Харьк. манастиря гатили греблю на млин; з млина Бульский мав 20 четв. борошна, а манастирь 6 четв. Піддані сотника Ковалевського на хут. Тарасовському ні чиншу не платили, ні робот не робили. Піддані Куряжського манастиря на його хуторі ні чиншу не платили, ні робот не робили. Піддані гор. Глуховича на хуторі Залютиному, котрий був поселений у 1730 році, робили по одному дню у тиждень. Піддані князя Крапоткина на хуторі його Гути працювали на його заводі, котрий давав йому на рік 200 карб. доходу. Піддані цесарівни Лизавети Петровни у селі Веселому працювали на неї по 2 дня (їх було 576 чол.). Піддані міст. Нової Водолаги та слобідки Малої Водолаги платили чиншу по 1407 карб. на рік (тих і других було 3148 чол.), себ то по $^{1}/_{2}$ карб. з чоловіка. Піддані Охтирського Троїцького манастиря і вдови полк. Перекрестової села Микитівки робили на них 3 дні у тиждень. Піддані сина Сумського полк. Осипова села Лутище робили на нього два або три дні. Піддані села Жигаловки робили по 3 та 4 дні у тиждень. Піддані сотника Лесаневича слободки Криничної не робили ніякої роботи, бо ще не вийшли урочні вільготи. Піддані полк. Шидловського у сл. Богуславській, котра зеселена була тільки у 1731 році, мали вільготи на 4 роки, а коли сі роки вийдуть, мусилиб робити усяку роботу. Піддані ген. Матюшкина у сл. Протопоповці (1147 чол.) платили $100^{1}/_{2}$ карб. чиншу, котрий роскладали самі проміж себе. Піддані осаула Двигубського у сл. Дуванній не робили, бо ще не минули урочні вільготи, котрі були дадені на 4 роки. Піддані обозн. Бистріцького у сл. Миколаевці, котра була осажена у 1730 році, одбували усякі роботи (значить тут вільготних років було меньш, ніж 4). Піддані сотника Кондратьєва у селі Вірах возили йому у Суми дрова, робили і инші роботи, але хліба йому не сіяли. Піддані обозн. Кондратьєва у селі Токарях та дер. Бобриках робили на нього у літку кожний день, окрім празників, а зімою по 3 дні у тиждень. Піддані у дер. Підлісковці, та Бобрика, Стецьковки, робили кожний день, окрім празників. Піддані Кондратьєвих у селі Істороп платили чинша $14^{1}/_{2}$ карб. і працювали по 3 дні у тиждень. Піддані кн. Юсупова у сл. Григорошковці нічого не платили і не робили, а коли проминуть 4 роки вільготи, мусили б платити чиншу по 1 карб. з плеца - подвірья. Піддані бунч. тов. Полуботка давали чинш і хліб і овес. і робили по 2 дні на тиждень.

Я наумисне повибірав усі зразки економичних обовьязків підданих до своїх панів державців, включаючи сюди й манастирі у 4-х слободських полках. Мабуть так саме було і у

Острогожському полку, перепису котрого ми не маємо. Виходить так, що сі обовьязки не були усюди однакові—навпаки вони були дуже розмаїти—були й чинші, була й панщина, були чинщі разом з панщиною, не бувало иноді ні чиншів ні панщини (поки не вийшли урочні вільготи). Дуже часто панщина одбувається по потребі і зовсім нема вказівки на число днів панщини. Частіш усього здається була панщина 2 дні на тиждень, рідше панщина 1 і 3 дні, але бувала робота далеко легша. 4 дня панщини траплялося рідко. Зовсім випадкова була щоденна панщина, про котру ми привели усі звістки. Деякі піддані працювали на панських гутяних (стекольних) заводах. При млинах було багато мельників. У старіх поселеннях були міцнійші обовьязки, ніж у нових, але траплялося і так, що поселення були засновані у одному і тому ж році, а обовьязки підданих були неоднакові—се все залежало од того, які вільготи визначав для своїх слобожан пан—державця. З однієї грамоти 1709 року ми дізнаємося, що піддані Охтирського полк. Ів. Перекрестова у селі Лутищі одбували йому такі одбутки: орали лани, рубали й возили дрова і иньшу працю робили і давали йому на рік по 12 карб. грошей, а у 1703 році замісць грошей дали йому 50 четвертей жита та 25 четвертей горіхів; окрім сього жінки їх давали йому з кожного двора по мотку ниток та по гусці та по курці на рік. Виходить усе таки, що кріпацтво у слободській Україні було не дуже тяжке, як порівняти його навіть з кріпацтвом у Гетьманщині. А з кріпацтвом російським його зовсім неможливо й рівняти. І отся полегкість залежала головно од особливих обставин заселення і автономії країни.

Соціальні реформи центрального уряду за часи цариці Анни. Подивимося тепер, які соціальні реформи зроблені були у Слободській Україні центральним російским урядом. Той соціальний устрій, котрий ми бачили у Слободських полках, був зовсім одмінний од того, який панував у Московській, а потім Російскій державі. І справді: у Московській державі ми бачимо служилий стан з боярством на чолі, посадських людей, крестьян—більш усього кріпаків, у Слободчині місце служилих людей займали козаки, бояр не було, посадських людей та купців теж майже зовсім не було; кріпаків теж не було, а були панські піддані, котрі мали право вільного переходу від одного державця до другого. У XVIII ст. у Російській державі утворився шляхетський або дворянський стан, а у Слобожанщині його не було, бо козацька старшина вже тильки у другій половині XVIII ст., по скасуванню козаччини, після соціальної реформи Щербініна, почала перероблюватися у російске дво-

рянство. Тоді ж счез і козацький стан, а підданих повернули у кріпацтво.

Московська держава не дуже охоче, але все таки признала той соціальний устрій, котрий зложився в Слобожанщині по „старо черкасской обыкности“, і за московські часи його центральний уряд не міняв. А вже з Петра почалися переміни. Перш усього Петро Вел. наложив податок на підпомошників: по 1 карбованцю з душі у царську казну. Слобожане прохали одмінити сей збір. Грамотою 1700 року царь збор одмінив, але тепер у кожному полку повинно було бути певне число козаків—у Сумському—1230, у Охтирському—820, у Харківському—850, у Ізюмському—250, у Острогожському—350, усього—3500. У 1714 роках для дітей козацької старшини вигадали новий чин підпрапорних і тим утворили немов початок старшинського шляхетного стану. Головинський помилявся, коли писав, що з козаками переселенцями прийшли дворянські фамилії—Квітки, Захаржевські, Кондратьеви, Лесевицькі, Краснокутські, Ковалевські та иньші. Дворянство сих фамилий—се вигадки. Се усе були козацьки старшини, а не дворяне, не шляхта, хочь справді ся старшина й повернулася потім у російське дворянство. Стан підпрапорних, як і стан військових товаришів у Гетьманщини, підготовляв козацьку старшину—її дітей—до шляхетства, бо утворяв наслідування шляхетського стану. Помилявся Головинський і коли казав, що дворянство ділилося на шляхетство і простих панів; перші не мали права володіти підданими, а другі немов володіили, спочатку тільки підпомошниками, а потім почали володіти і маєтностями з підданими. Такого юридичного поділення панського стану на дві частини зовсім не було, як не було і взагалі панського стану—була козацька старшина, вона могла мати й підданих, але мали їх не усі старшини. Підданих мали, як ми бачили, навіть козаки. А підпомошників мали й старшини й виборне козацтво; серед духовенства теж була козацька старшина, а не дворянство; і воно теж володіло підданими.

Соціальна реформа цариці Катерини II. Великі переміни у життю козацького стану були зроблені царицею Анною у звісних нам реформах князя Шаховського, а зовсім скасовані були слободсько-українські стани Катериною II-ю. Ми оповідали вже про сю реформу, що до скасування автономії. Тепер додамо ще кілька слів про реформу станів. Коли козача служба була скасована, замісць неї заведені були грошові відбутки на зразок тих, котрі одбувалися російськими станами. Козаків і підпомошників повернули у військових обивателів і обложили подушним і ті хто мав право курити горілку, мусили тепер платити

у казну по 95 коп. з душі: таких тоді з'явилося 154809 чол. мужськ. полу, а з жінками приблизно 300000 чол. А ті, хто не мав такого права, мали платили по 85 коп.—таких було тоді 22329 чол. мужськ. пола, аз жінками мабуть 45000. Оклад сей що року роскладався не по душах, а по заможности кожного. За сим станом ішли піддані, котрі платили вже тільки по 60 коп. з чоловіка і їх було 328814 чол., а з жінками мабуть 650000 чол. Було ще 4500 циган, але з них тільки 11 чоловік захотіли вести осіле життя. Виходить, що підданих було у двічі більше ніж військових обивателів, себ то колишніх козаків та їх підпомошників. Цікаво буде додати до сього, що по свідоцтву академика Гюльденштедта (1774 року) вони платили по 60 коп. подушного, а окрім того працювали на поміщика по два дні у тиждень або давали по 1 карбованцю з хати поземельного, по 1 карбованцю з пари волів і по 50 коп. з робочого коня. Оттак зблизилися реформою Катерини II два стани— козачий та посполітський, але не піддані піднялися до козачого стану, а козаки спустилися до підданих, бо й ті і другі були обложені подушним, а що до залежности, то піддані залежали од панів, а військові обивателі підпали у залежність од казни, яко казенні обивателі, себ то немов казенні посплиті або піддані. Далі їх зрівняли і що до некруцького, котрого давнійше козаки зовсім не знали. У царювання Павла, військові обивателі та піддані почали вистачати некрутів на спільних з усією Росією підставах. Переходи та переселення народу у Слободсько-українській губ. були суворо заборонені.— Губернатори сусідніх губерній мусили не пропускати до себе слобожан. Од реформи Катерини виграли тільки козацькі старшини, бо вони тоди перевернулися у російських дворян і швидко—у 1785 р. —получили такуж жалованну дворянську грамоту, як і російські дворяне. Була заснована особлива дворянська комисія, шоб розглядати доводи старшин про дворянство, але Топографичне описання Харьківського Намістництва 1788 р. ще місцевих дворян не перелічуе,а показуе їх тільки реєстр 1794 р. (64 семейства), хоча можливо, що вони були вже і раніш, починаючи з 1785 року. Що до військових обивателів, то вони не несли тепер ніякої військової козачої служби і, значить, мали більш спромоги займатися землеробством та усякими промислами. Ті, котрі проживали по містах, як, наприклад, у Харькові, зложили з себе городянський стан—купецьтво та міщанство - коли введені були губернські установи 1775 року; на підставі їх у 1780 роції були засновані городські магістрати для міщан та купців, котрих зовсім одначе не об'явилося. А коли був уряд, треба, щоб були підлеглі йому міщане та купці. І ось вийшовь указ військовим обивателям по містах

Слободсько-української губ. записуватися до міщанства та купецьтва. У Харькові мусили вступити у міщанський або купецький стан усі обивателі, по їх спроможности: хто об'являв у себе більш 500 карб. капітала, того записували до купецьтва, хто менш—до міщанства. Зложені були і нові цехи, теж підлеглі магистратові. У Харькові записалося у купецьтво усього тільки 3 військових обивателя, до них пристало ще 5 купців з великоросіян, 8 з великоросійських міщан, 3 з економичеських крестьян, усього 14 купців, а усі остатні (2862 чол.) записалися у міщане. По иньших містах Слободсько-українськоі губ. записалося з військових обивателів у купці далеко більше—276 чол., і у міщане 3524. Де котрі записалися до нових цехів. У Харькові збільшувалося число чужогородніх купців. Купців першої гільдії зовсім не було, було купецьтво тільки другої та третьої гільдій.

Оттак складалися нові стани у колишній Слобожанщині після реформи Катерини, котра скасувала старий її соціальний козацкий устрій і ввела ті стани, котрі були у всій Росії.

6-й розділ.

Вибори до Катеринінської Комісії для укладаня нового „Уложенія" і накази слобожанських представників.

Вибори до Комисії. Накази дворянськіх представників. Накази городянськіх представників. Накази військових обивателів Бажання усіх станів взагалі.

Вибори до Комисії. У 1767 р. Катерина II зібрала у Москву представників з усієї Россії для того, щоб уложити нове „Уложеніе" замісць зовсім задавнених законів царя Олексія Михайловича. Вибрані були туди представники і з Слободсько-української губернії, котра не задовго перед тим, як ми бачили, була зложена замісць слободських полків. Цікаво придивитися, як одбувалися самі вибори, яких було вибрано депутатів, які накази дали своїм депутатам ріжні стани тодішнього суспільства, що вони сказали про своє сучасне становище, які були їх бажання і які були їх відносини до тієї реформи, котра тільки що перед сим була установлена Катериною у Слобожанщині, що сі представники пропанували і підтримували у самій комісії у Москві. Се усе потрібно і цікаво нам буде

знати, щоб зрозуміти стан і настрій Слободсько-українського населення і суспільства зараз після того, як була введена начебто щаслива реформа Катерини II і Щербініна. Слободсько-українською губ. тоді правив її реформатор Щербінін, котрому хтілося, щоб населення не виявило свого протесту проти тієї реформи, котру він сам головним чином і виробляв, а тепер виконував. Усього з Слобожанщини треба було вибрати 15 представників — по пьять од кожного стану (окрім підданих): 5 від дворян, 5 від мешканців міст, і від військових обивателів. Тільки не могли подати свого голоса піддані, котрі, як ми бачили, складали з себе більшість усього населення. Дворяне і мешканці міст вибирали представників прямими виборами, військові ж обивателі вибірали перше довірених, котрі вже вибірали з себе представників: отже вибори тут були двохступневі. Дворяне мали право вибрати стількож представників, як і городяне і військові обивателі, а їх було 588 чоловік, військових же обивателів було кілька десять тисяч, а коли приступили до виборів дворян, то їх у слободсько-української губ. майже не виявилося і прийшлося вважати дворянами козацьку старшину, котра тільки що залишила свої уряди і частиною була переменована у армейські чини, другіж так таки зісталися абшитованими козацькіми старшинами і прав російського дворянства не мали.

Була невелика купка російських дворян, котрі мали маетности у Слобожанщині і велике число підданих. Слободсько-українська колишня старшина теж мала підданих, а були й такі, що їх зовсім не мали. Значна частина сих магнатів ідеяка частина дрібних землеволодільців на вибори зовсім не явилася. У Харьків на дворянські вибори приїхало 52 чол., не явилося 35 чол. Себ то присутних було 65%. Неприсутні прислали заяву, що вони покладаються на своїх товаришів. Явилися на вибори такі вельможні пани та пані як ген. Девіер, гр. Гендриков, Кантемирова, Дуніна, Ковалевській. Підпрапорний Черняк явився пьяним, наробив бешкету і його виключили. Предводителем вибрали колишнього харьківського полковника М. Куліковського, котрого вибрали потім і представником. У Сумській провінції — Кондратьева, Охтирській — Боярського, у Ізюмській — Заруднева, у Острогожськой — Тевяшова. Таким побитом представниками дворянства вибрано було чотирьох колишніх Слобожанських старшин і одного армейського офіцера. Що до городських виборів, то у Харькові усих тих, хто мав будинки й займався торговлею, промислами й рукомеслом, було 200 і з них явилася половина — 100 Серед них були абшитовані сотникі та підпрапорні Слободських полків. Головою вибрано абшитованого сотника Гуковського, а представником абшито-

ваного сотника І. Черкеса. Але з наказом вийшло непорозуміння, Коли його склали і підписали, пьятеро абшитованих сотників. троє абшитованих підпрапорних і іще деякі з підписавших подали заяву, що наказ підписали вони примушені більшістю простих та нерозсудливих людей, котрі внесли туди зовсім не подходячі пункти і через те вони прохають Щербініна, щоб він розглядів наказ і вернув його для поправи. Щербінін розглядів наказ, навів на його свою цензуру (чого не мав права робити), звелів голові виключити з нього деякі пункти і в нову редакцію не включати вже, як він казав, „партикулярних діл“: здається одначе, що отсі партікулярні діла були не зовсім партікулярні, коли проти них так гостро запротестувала колишня козацька старшина і коли їх треба було доводити судом.

Міщанськими представниками було вибрано двох сотників, у Харькові Черкеса, у Острогожському—Синельникова, одного каптинармуса (у Охтирці—Дзюбу), двох військових обивателей: у Сумах Ст. Перекрестова, у Ізюмі Веприцького.

І так вийшло головним робом через те, що у Слободсько-українских городах все-таки перевагу над міщанами мали козаки, котри займалися і торговлею і промислами, а міщане, яко окремий стан, були здається тільки у Харькові.

Військових обивателів було незмірно більше, ніж дворян та городян, а вони мусіли вибрати з цілої губернії тільки 5 представників. Вибори тут були трьох—ступньові. Слободи вибірали довіренних, котрих відсилали до комісарств, там знову вибірали довіренних, котрих посилали до провінціяльних городів, а там вже вибірали повітових представників.

У селі Межиричі на виборах повстав народний протест проти скасовання козаччини: приступивши до складання наказа, усі почали заявляти, щоб у них по прежньому була козацька служба, а новоположений оклад скасовати. А оден з обивателів Я. Гринченко навіть дуже голосно крикнув: „хто положив цей оклад, нехай пропаде“. Отсе був їх єдиний наказ свойому довіреному і иншого вони й складати не хотіли. Місцевий комісар сотник Селеховській, почувши се, зачинив збори, узяв Гринченка під караул і доніс про се воеводі Лосеву, а той Щербініну. Щербінін звелів пояснити Межиричанам, що в наказі вони не повинні були торкатися козачої служби, бо вона скасована, а замісць неї зложені гусарські полки для вигоди держави; що усі теперішні прохання, як і колишні, про відродженя скасованої козаччини не матимуть ніякої ваги і марне пройдуть, бо вони безглузді і вередливі і вносити тепер у наказ вимоги про скасування оклада й відродження козаччини се значить їти проти цариці. Виборчий

маніфест, писав Щербінін, каже, що робити вибори треба як слід, по ряду, тихо, мовчки, поштиво. А окрім сих пояснень Щербінін звелів узяти під караул 15 межіріцкіх обивателів і дізнатися, по чиеї підмові вони зробили оттаку перешкоду урядові, а Грінченка закути у ручні та ніжні кайдани і випитати окремо. Між тим межірічане явилися у комісарство і з галасом вимагали, щоб ослобонили Грінченка. Лосев з військовою командою явився в Межіріч, зробив слідство і дізнався, що більш усіх виноватий був сам комісар Селеховськії, бо він перший сказав, щоб не обкладали окладом дітей до 7 літ, а тоді вже і межіричане почали казати про те, щоб вернути козаччину, але я їм пояснив, писав Лосев, про подушний оклад, що він користний для їх самих, а комісара скинув з посади. Грінченко заявив, що сказав він свої слова з пьяна: инші казали, що справді їм трудно платити оклад, бо його положено на них більше, як слід. Ті, що приходили ослобоняти Грінченка, пояснили, що явилися прохати, щоб його ослобонили, а коли їм у цьому відмовили, вони розійшлися по домівкам. Але всеж обвинувачених відправив Лосев у Сумську провінціяльну канцелярію. Там Грінченко довів, що усі хотіли відродження козаччини і ніхто на це не підмовляв його, а ті слова свої він сказав розлютовавшися, бо на його наложили по розкладці більш податків, ніж слід; і слова ті відносилися тільки до розкладчиків, а не до когось иньшого. Деякі признавалися, що намагалися козаччини, инчі відпиралися від цього. Канцелярія винесла дуже сувору постанову— 23 межерічан вибити канчуками у присутности усіх мешканців Межіріча; ся постановка була зроблена на підставі 1 і 18 ст. „Соборнаго уложенія", де говориться про замір на царське здоровля й змову на його особу. Губерніяльна канцелярія сю постанову змякшила: вибили канчуками та нагаями тільки двох—Грінченка та Вечірку. Таке претерпіли отсі бідолахи за те, що повірили пишному наказу цариці Катерини і її бажанню вислухати правду про народні потреби і недостатки. Мабуть межірічане після сього заказали і своім дітям піднімати питанне про казаччину та про несправедливий подушний оклад, особливо коли воєвода роз'яснив їм, буцімтой оклад був уведений для їх власної користи.

В инших місцях вибори пройшли спокійно. З Харьковської провінції представником вибраний був Гук, з Охтирської—Бондирев, з Сумськой—Никифоров, з Ізюмськой—Попадічев, з Острогожськой—Водарський. Але з представником Харьковської провінції вийшла така історія, що прийшлося вибирати на його місце нового. Він перш усього почав мішатися у межеванне земель панськіх та обивательськіх: про нього Ольшан-

ській сотник казав, що його треба відстранити від представництва, бо він мужик похмурий та грубий і може в комісії наробити бешкету. Представникам платили жалуванне, але Гук сим не задовольнився і почав вимагати гроші з сільских обивателів, кажучи, що як вони не дадать йому грошей, то їх діло спатиметь, і коли у кожного села або деревні справді були земельні і інші діла і ім хтілося, щоб сі діла були вирішені їм на користь, то до Харьківського представника Гука посипалися гроші з усіх сторін: з Золочева, Уд, Лопані, Деркачів, Лозової, Мерехви, Люботіна, Таранівкі і иньших сел, з 22 сел він получив 66 карбованців, що на наші гроші (звісно до війни) далоб 300 карбованців. Його одставлено було від представницьтва й побито канчуками при комісарському правленю, а на його місце вибрано Капиноса.

Оттак скінчилися вибори: з 15 представників 7 належало до козацької старшини і дворянсьтва, а 8 до військових або казенних обивателів.

Вибрані представники мусіли повезти з собою: 1) прохання про суспільні справі, 2) накази, 3) свої уповноваження. Вони получили прогони (на двоє коней по денежці на версту) й жалуванне.

Накази дворянськіх представників. У Слобожанщині, як ми знаемо, тільки що скасований був козацкій устрій і колишні її стани Абшитована козацька старшина тепер могла звернути усю свою увагу і енергію на хазяйство у своїх маетностях та на здобування російського дворянства, бо воно одно давало їм спроможність здобути посади на службі гражданській, чини, володіти кріпаками і заняти найвисше привілейне становище у тодішньому суспільстві.

Колись жалованні царські грамоти видавалися на йменння козаків з старшиною і їх привилеї були однакові, що до займанщини земель, промислів — і старшина не була тоді особистим станом, котрий був отділенним немов стіною від козацтва. Тепер козацтво було одсунуто геть у низ на низшу ступінь, а старшина навпаки могла посунутися (і справді посунулася) далеко вверх і зовсім відпала від козаків, котрих тепер, яко казенних обивателів, повернуто у подушний оклад. Що до городянського стану, то такого майже й не було, і увсякому разі він був дуже нечисленний й слабий —купців та міщан було обмаль. От таке було становище трьох найголовнійших станів (виключаемо стан духовний, котрий стояв зовсім окремоі на виборах участи не мав).

Щоб зрозуміти зміст дворянських наказів, треба трошки ширше ніж раніш вияснити питання про те, з кого складалося тоді отсе дворянство.

В виборах мали участь 1) козацька старшина, 2) великоросійські дворяне, військові і гражданські чиновникі великоросійского або чужоземного походження (німецької або волошської нації).

Колишня козацька старшина була тепер абшитована і тільки де котрі з неї поступили на службу у нові регулярні гусарські полкі. Участь у дворянських виборах мали одначе не тільки справжні дворяне, але й уся колишня козацька старшина, хоч вона ще права на російске дворянство не мала. Се утворено було на користь старшини, щоб її зрівняти з дворянством. У списку харьківських дворян—а їх усіх було 588 чол.—ми бачимо абшитованих козацьких полковників, обозних, суддів, єсаулів, хорунжих, сотників, підпрапорних, старшинських дітей, канцеляристів; абшитованних і військових чинів,—генералів, бригадірів, полковників, секунд-майорів, майорів, капітанів, ротмістрів, поручиків, підпоручиків, прапорщиків, капралів, вахмістрів і гвардейских солдат, а нарешті ще гражданських чиновників усякіх рангів—колишніх російских старшин.

Трапляються поміщики з титулами князів, графів, у котрих було дуже багато підданних, а були й „разночиньці", у котрих зовсім не було підданих. Але найбагатшими земельними власниками і володільцями підданих взагалі були колишні Слободсько-українські старшини, а серед їх було чимало і старшинськіх удов. Серед отсих земельних власників і поміщиків з великим числом підданних найголовнійше місце займали звісні нам Слободсько-українські фамілії—Шидловських, Куліковських, Кондратьевих, Донців-Захаржевських, Квіток, Сошальських, Краснокутських, Лесевицьких, Надаржинських, Осиповиx, Савичів, Данілевських, Ковалевських і инших. Деякі з них поріднилися з захожими російскими дворянами, котрі таким чином, а частина її пожалованнем здобули собі маєтности у Слобожанщині—то були Щербініни, Хрущови, Подгорічані. За сими великими панами йшли, як кажуть, полупанки, у котрих часто не було ні російскіх кріпаків, ні українськіх підданних. І таких було значне число. Таким побитом, слободсько-українське дворянство взагалі було досить демократичне. Тільки поодинокі семейства провадили свій рід від українського шляхетства з Польщі, але й вони не мали на се документів, як, наприклад, Донці-Захаржевські.

Більше певности малаб їх указівка на військови заслуги їх дідів й прадідів, але у сьому вони схожі були з дрібнотою, котра також хотіла вискочити у російске дворянство. Хоча на вибори у Харьків приїхали, як ми бачили, й магнати, але вони, здається, участи у складанню наказа не приймали. Представниками від дворянства було вибрано, як ми знаемо,

двох полковників, полкового обозного, колишнього кандидата у Сумські полковники і тільки одного армейскаго офицера, але можливо, що й він колись належав до козацкої старшини. Отже силу на виборах узяла абшитована козацька старшина. Вона мусила керувати і у складанню дворянських наказів. Як-же вона у наказах видносилася до своеї старовини і до нової реформи? Вона побачила, що вернути старовину, себто козаччину, неможливо—сього не хтів державний уряд—й через те вона хотіла удержати що можна і з старіх привілеїв і признати реформу, щоб покористоваться нею для себе, щоб здобути через неї нові привілеї.

Оттак прилажувалися дворяне у своїх наказах до поглядів самодержавної цариці: хоч і не легко було їм разом підтримувати і її централизаційну політику, і свою автономію. У всіх наказах слободсько-українського дворянства говориться про те, щоб усі його привілеї були ствержені особливою царською грамотою, яко законом. Про се прохало дворянство Харьківської провінції, а дворянство Острогожської йшло ще далі й прохало ствердити йому усі старі грамоти й привілеї Острогожського полка, додавши туди теперішні роспорядження і ті їх прохання, котрі будуть ухвалені нині. Й укупі з тим дворяне Острогожської провинції прохали, щоб і тим козацькім старшинам, котрі получили абшити й не вступили в армейську службу, дадені були офицерські чини; свої ж полкові та сотенні колишні уряди вони називають „безгласно закоснѣлаго рода начальствомъ“, а штаб і обер-офицерські ранги „изящнѣйшимъ степенемъ“. Усі хотіли получити права російського дворянства і певним способом для того вважали одержання чинів по табелі о рангах як вийскових, також і гражданських. І на се старшини справді мали право, бо й вони і їх діди та прадіди вірно служили державі, особливо у військових ділах. Але старшини для підтримання свого прохання окрім сього ще приводили вигадку про свое дворянське походження. Вони казали, що слободсько-українська старшина склалася з шляхетських переселенців з Польщі, а в дійсности ми не знаемо, чи були серед старшини справжні шляхтичі; коли й були, то їх було зовсім мало.

Острогожські старшини у свойому наказові додают ще до того, що у Слобожанщині склалися з них дворянські роди, котрим і давалися чини полкової та сотенної старшини. І хоч ніхто з них не клопотався про те, щоб відріжнитися від иньших станів, бо сього й невимагала регулярна військова служба, одначе усі призначали старшин за шляхтичей, як це видно з інструкції, виданої Петром І Білгородському воеводові Лачинову у 1722 році. Але інструкція Лачинова не підтримуе

того, що уся старшина справді була шляхетським станом у російському його значінню, бо вона каже тільки взагалі про старшинсьтво козацького стану і його привилеї називае шляхетськими. Старшинського уряда досягали, як ми знаемо, службою та виборами, а не шляхетським станом. Старшина ще не обмежувалася тоді від козацтва, хоч положила тому перший камінь тим, що її діти робилися підпрапорними. Зробили старшини у свойому наказові ще й другу помилку, кажучи, що й абшитовані получали офицерські чини—сього вони домагалися, але багато їх і не получило.

Ізюмські старшини говорили теж саме, що і Острогожські, до давали, що загубили свої дворянські грамоти як в Польщі, так і в Слобожанщині через татарські напади, пожари, морове повітря. Сумські старшини прохали про затвержденкя дворянства для тих, хто приніс грамоти та герби ще з Польщі. Представник Охтирської козацької старшини Боярський висловив бажанне своїх виборців на пожалування їм російського дворянства у самої комисії на Москві, бо в указі Петра Великого від 24 січня 1722 р., сказано: хто дослужився до обер-офицерськіх чинів, ті вже дворяне і діти їх теж дворяне; у наказі теперішньої цариці говорится: військова служба—се самий старий спосіб дістати дворянство. Такуж думку підтримував її представник Ізюмської провинції Заруднев і доводив се иньшими доказами.

Найголовнійшими привилеями слободсько-українського дворянства було старозаімочне землеволодіння і право володіти підданими. У першому привилеї інтереси старшини були зв'язані з інтересами козаків. У XVII—XVIII ст. були усюди так звані окружні обчеські козачі землі, на котрих засновувалися хутори, а також діставали шматки для себе і старшина й козаки. До якогось часу вони володіли ними, не маючи документів. І ось Охтирська старшина просить, щоб сі землі були стверждені за ними, бо без сього ними заволодіють військові обивателі.

При заселенню країни було вільно купувати й продавати землі й старшині й козакам. По указам 1711 і 1734 років велено було купчі записувати, але через командірації, смерть покупщиків багацько старшин не мало купчіх і було тільки безспорними володільцями таких земель. Так писали Охтирскі старшини, але в дійсности документів часто не бувало через те, що старшина купувала й таки землі, котрих по закону не мала права купувати, наприклад, козацьких підпомошників, або навіть і козацькі. Се видко з наказа старшин Харьковської провинції. З їх слів виходить, що до 30-х років XVIII ст. старшина вільно скуповувала у козаків їх заімочні землі. У

30-хъ роках комисія Шаховського заборонила отсю скуплю у козацьких підпомошників, а як підпомошники часто записувалися у козаки, то старшини купували тоді у них землі, як у козаків і брали на них купчі. Вотчинний же департамент не приймав отсих купчих, на підставі указа, котрий торкався усіх військових обивателів. І ось через що вони прохали, щоб Вотчинний департамент стверджував оттакі купчі і щоб їм дозволено було купувати землі у військових обивателів.

Скупля козацьких земель старшиною знищувала козацтво і його службу, бо козакові без землі ні з чого було служити і він мусів обертатися у посполітого. Держава й країна тратили воїна, а старшина иноді таким побитом набувала нового підданого або підсусідка. Тепер козаків повернули у військових обивателів, але подушне вони повинні були платити з своїх земель: через те знову й тепер була заборонена скупля їх земель і прохання дворян мали на меті тільки їх власні дворянські інтереси. Ізюмські дворяне прохали, щоб їм дозволено було володіти такими їх землями укупі з військовими обивателями без розділу, як коли хто з старшин володів їми раніше з ними. У Ізюмській провинції було більше ніж у північних частинах Слобожанщини старозаїмочних земель, особливо обчеських вигонів, випасів, котрими старшина користувалася спільно з військовими обивателями; у Ізюмської окрузі було дуже поширене скотарсьтво, але товару, особливо овець, було більше у панів, ніж у селян, отже панам поміщикам було вигоднійше не відділятися від селян; ось через що вони й прохали, щоб сі землі залишилися у суспільній владі, а уряд дивився на них, яко на земельний фонд, із котрого можно булоб потім наділяти малоземельних та безземельних селян та старшин. І се було й справедливо, і розумно; а дворянсьтво зрозуміло, що тоді воно не матиме участи у сьому фонді, бо землі у нього досталь, проводило свою дворянську егоістичну політику у сьому питанню. Иньше, але всеж таки егоістичне відношенне до сього було у Острогожської старшини. Вона прохала у свойому наказі, щоб тим, хто з них володів землями укупі з селянами, виділені були у власність земельні участки по пропорції, котра була установлена для Єкатерининської провинції. А тамошня пропорція, себ то наділ, була занадто велика—дворяне получали там 1200 десятин і більше, бо був великий земельний простор, а окрім того цариця Катерина щедро роздавала поміщикам землі старого Запорожья.

Острогожська провінція була в зовсім иньших земельних обставинах: вона перестала тоді бути безлюдною, порожніх земель у ній було не дуже багацько і земля вже мала деяку ціну. Бачучи, що порожніх земель вже не багато в Слобожан-

щині, дворяне прохали, щоб їх наділили землями за ті землі, котрі одійшли під Українську лінію (а се був шматок у 400 в. довжини і 15 в. ширини, значить, площа у 6000 кв. верст.). Але й тут дворяне не піднялися до загальних інтересів, бо як би за сі землі справді й треба булоб дати иньші, то вониб мусили йти на користь усього населення Слободчини, від территорії котрої одрізана була оця земля. Оттакі були бажання слободсько-українського дворянства про землю; вони, як ми бачимо, були досить егоістичні.

Такеж становище заняли дворяне у своїх наказах що до кріпацтва своїх підданних. Бажаючи заполучити права російских дворян, козацька старшина перш усього домагалася найголовнійше права над населенням своїх земель—завести у себе таке ж кріпацтво, яке істнувало у Російскій державі ще з XVII ст., а для сього потрібно було скасувати вільний переход їх підданних од одного поміщика до другого, котрим ще користувалися українськи посполіти. Старшина бачила, що досього простують не тільки вони одні, але й центральний державний російскій уряд, бо у своїх реформах він обложив панських підданних подушними окладами й одповідальність за його внесок возложив на поміщиків. Отся фінансова справа вела до заборони вільного перехода підданних од одного поміщика до другого, а перехід за межі Слободсько-Української губ. і давно вже був заборонений, як ми бачили, урядом. І ось Охтирські дворяне у свойому наказі змагаються скасувати вільний переход підданих. За нами, пишуть вони, є підданні, котрі повинні платити шести-гривенний оклад і котрі звикли кидати своїх поміщиків й переходити до других, бо не хтять содержувати у доброму порядку своїх домівок та пашні, кидають роботи у поміщиків, не заплативши свого оклада, так що за його мусять вносити поміщикі з великими стратами, а самі вони через такі часті переходи не тільки страчують свої власні достатки та хозяйства, а й знищуються так, щой дневного пропитанія не мають, а через оцю свою волю не мають охоти працювати, а коли їх примушувати до законного порядку й землеробської праці, лічать се за тягарі для себе. Ось через що треба заборонити отсі переходи від одного поміщика до другого. А поміщики повинні будуть тоді кожному підданному дати двір з будівлею, полем та сінокос, а де є ліс, то й дров на опал, щоб вони не мусили переходити від недостатків. А коли сваволників без білета хтось прийме, такого штрафувати. Сумські дворяне пропонували теж саме й підтримували свої змагання указівкою на запрет перехода посполітих Гетманщини. Указом 15 грудня 1763 року, писали вони у свойму наказові, малоросійських посполітих

заборонено приймати поміщикам без дозволу та білетів їх прежніх володільців. Се треба зробити і в Слобожанщині, а щоб не переходили по фальшивих білетах, їх повинен буде завіряти уряд; а хто прійматиме, з тіх брати штрафу по 5 карб. за душу й окрім того він повинен буде спровадити такого чоловіка до попереднього володільця на свій кошт. Переход з однієї провінції Слободсько-Української губ. в другу і за межі губернії зовсім заборонити, щоб не було шкоди казні. Ми бачимо, що змагання Сумських та Охтирських дворян зложені були дуже хитро та мудро. Вони підтримували їх не тільки своїми власними інтересами, а й вигодою держави і навіть самих селян. Але сей перехід від одного поміщика до другого був єдиним забезпеченням волі селян взагалі і розміру їх податків на поміщика. Бо розмір ціх податків не був указаний у законі і залежав частиною від звичаю, від давнини заселення села, а головним робом від потреби у робочих руках, котрих було далеко меньше, ніж потреби на них. Поміщики завжди хотіли збільшувати одбутки підданих на свою користь, піддані бажали залишити їх хоч по старовині, не збільшувати. А коли поміщик хтів їх збільшити, тоді піддані відходили від нього до другого, котрий охоче приймав їх. Частійше усього піддані подавалися у південну частину губернії, де була найбільша потреба в підданих. З проханням про скасованне перехода виступили тільки дворяне Охтирської та Сумської провинції через те, що здебільшого селяне переходили у Ізюмську, а частиною і у комісарства Харьківської та Острогожської провінції з північних провінцій, котри були заселені раніш і де поміщики вже призвичаїлися глядіти на своїх пидданих, як на кріпаків. Попадалися серед перехожих підданих і такі, що нехтували хазяйством, але й бажана українськими поміщиками кріпацька праця не далаб добрих послідків. Краще було би не вводити кріпацької неволі, а дати спромогу підданому працювати на себе самого, тодіб він охоче заплатив і за землю, і виробив би далеко більше, ніж виробляв. Слободсько-Українські дворяне нічим не могли ствердити свого права на працю підданого: взаємні відносини тих і других у Слобожанщині (як і у Гетьманщині) опіралися на їх вільній умові—перші оддавали свої землі підданим для їхнього хазяйства, другі селилися на їх землях, обробляли їх за се, по взаємний угоді, або платили грошовий оброк, або одбували якусь там панщину; поміщик мав з сього дуже велику користь—получав постійний дохід і окрим того збільшувався і його капитал, себто дорогшала земля, котра без праці підданого не мала майже ніякої ціни, а теперь ціна її значно збільшувалася. Бажаючи повернути підданих у кріпаків, дворянство, як ми бачили, охоче йшло

на те, щоб приняти тоді на себе пеклування про матеріяльне зобезпеченнє селян, бо вони справді оберталися б вже немов у панське майно, котре мало свою ціну, так що добрий хазяїн їх мусив оберегати. Навіть тепер дворяне хтіли поліпшити становище підданих, але складали се не на свій кошт, а на обов'язок держави—прохали, щоб казна не брала з підданих за пашпорти, давала вільготи погорільцям, ослобонила від будування стаєнь для гусарського полка, не брала б грошей на пошти, не потребувала б поправи великих мостів, а щоб сі мости чинилися на кошт казни. Харківське дворянство прохало, щоб підданим заборонено було вступати по їх волі у гусарські полкі і у стан військових обивателів. Річ шла тут про тих підданих, котрі визнавали себе козаками і одшуковали казацтво, бо їх батьки та діди були козаками, і тепер вони хотіли або записуватися у гусарські полки, або у стан військових обивателів. І справді се було зовсім справедливо, бо таких козаків, котрих повернула старшина у підданних. було не мало. Харьківські дворяне хотіли, щоб се казакам було заборонено, а між тим тепер, коли почали так швидко складатися нові стани, коли підданих хотіли повернути у кріпаків, для них було доконче потрібним мати змогу вийти з підданськтва. Виходить, що в соціялних питаннях дворяне змагалися збільшити свої права й зменьшити права своїх підданих. Сі свої бажання представники Слободсько-українського дворянства Кондратьев та Боярський висловлювали і у самій комисії. Перший висловив дуже цікаву записку про походження старозаїмочного землеволодіння у Слобожанщині і підтримував право козацької старшини володіти кріпаками, проти чого дуже гостро говорив представник Хоперської кріпости Алейників. Я скористую ся тією частиною записки Кондратьева, де він каже про старозаїмочне землеволодіння, у 8-му розділі сієї книжки; а тепер тільки додам, що право старшини володіти кріпаками Кондратьев підтримував прироженим шляхетством козацьких старшин, котрого в дійсности не було, і дозволом по указу 1728 року купувати маєтности українцям у Великоросії, великоросіянам в Малоросії. Представник Охтирської козацької старшини Боярський виступив проти Охтирського представника Дзюби і намагався довести, що переходи козаків залежали не від утисків старшини, а від того, що вони не хтіли відбувати козачої служби і, продавши або спустошивши свої заїмки, пішли на слободи до поміщиків, улещуючи й иньших балачками про шести та десятирічні вільготи, про лісові участки, про хутори, млини, вільне викурювання горілки та торговлю. Багато було слідств про сі переходи, але старшині в тім ніхто не доказав вини. Навіть у мої часи, казав Боярській,

у царювання Єлизавети, було таке слідство ген. Багрієва, але й він не обвинуватив старшину. Теж саме й теперітня комісія не обвинуватила старшини в знищенню козаків, а тільки вгледіла де-яке канцелярське безладдя. І се залежить від несталости, нестатечности народа, котрий залишивши козаччину і оселившися у поміщиків, не залишив своеі старої звички та поведенції, мандрує від одного поміщика до другого, семьями і навіть цілими селами і, щоб затримати його, потребні військові команди. А від кого ж одбірати землі, щоб передати їх отсім збіглим утікачам? Від тіх, хто живе з самого початку на одному місці, хто колись життя своє стратив у січі; від охвицерів чи старшини, від міщан і духовенсьство, котрі мають свої власні домівки чи маєтности? Дуже жаль, що приходиться навіть на се відповідати представнику Дзюбі. По думці Боярського треба було б закріпити за старшиною і ті землі, котрі знаходилися в межах суспільної козацької землі, щоб вони не одійшли до військових обивателів. В усіх отсіх доказах Боярського багато непевного та лукавого. Невже таки справді козацькі та посполітськи переходи залежали від того, що козаки та посполіти бажали мандрівок та волоцюжства? Хібаж легко було кидати оселі та хазяйства, щоб знову таки переходити все до нового та нового хазяїна? Бувало, правда, чимало й таких, що звикли до мандрівок, але здебільшого йшли не від добра, а від зла, бо мали надію на кращу долю й иноді справді її находили, а коліб вихід був заборонений, тодіб уже не було й надії на краще життя. Несправедливо говорив Боярській, кажучи, що ні одно із слідств над старшинами не могло їх обвинувати.

Иньші бажання слободьско-українського дворянства торкаються їх економічного становища. Вони прохали, щоб за ними залишилися їх вільне винокурення, збудовання й продаж соли, державня млинів, визволення від постоїв та хур. Сумські старшини прохали, щоб знищена була норма викурювання горілки, (1—пудовий казан на поміщика, у котрого було 50 чоловік підданих), щоб право викурювання горілки було поширене на гг. Суджу і Мирополье, де се було заборонено, щоб їх не обвинувачували коли ті, хто купували у них горілку, везли її на продаж туди, де не було вільної торговлі. Харьківські старшини просили дозволу провозити їх горілку і через місця, де був казенний її продаж.

Острогожські старшини прохали дати право вільного викурювання горілки багатьом слободам (Слонова, Бирюч і иньші), у котрих це право було скасовано, бо вони були осажені у Острогожському полку. Вони пропонували немовби спілку по горілчаному діли, куди повинні були увійти дворяне, котрі гнали горілку, щоб кожний викурював стільки

горілки, скільки йому було положено по загальній умові та згоді; а для контролю треба було вибрати особливих контрольорів. Оттак вони хтіли досягти справедливого зрівняння у сьому користному для всіх промислі. Щоб зрозуміти це все, треба згадати, що з самого початку заселення слободська Україна мала вільне винокуріння, котрого не було у великоросійського населення. Вивоза хліба через новоросійські пристані ще тоді не було і увесь лишок хліба йшов на винниці. У сільскому господарстві викурювання горілки давало найбільший дохід. Затрат було не багато, хліб був свій, робітники—свої, справа, струмент коштували не дорого. Винокур сам же й продавав свою горілку оптом і в дрібницю,— поміщики держали од себе шинки у своїх же слободах та деревнях, а те, що залишалося, одправляли на продаж: охотників на гарну та дешеву горілку було завжди багацько. Не дурно Сумські старшини писали у свойому наказові: „тут усі доходи більш усього йдуть од винокурення“. Харьковські, Охтирські та Ізюмські дворяне-старшини прохали, щоб їм дозволено було купувати кримську та донську сіль, з платньою 10 коп. з пуда у казну; торськіж та бахмутські соловарні мусили б вистачати сіль для однодворьців своєї округи. Ся сіль була тоді страшенно дорога, бо на неї було наложено велике мито, а разом з тим заборонено привозити сіль з иньших місць. Сумські дворяне прохали, щоб дозволено було привозити гірку волошську сіль для худоби. Усі дворяне хотіли, щоб були стверженні їх привілєї старих грамот і навіть указа 1765 про млини та шинки, про другі промисли без мита. Усі дворяне прохали у своїх наказах, щоб вивели з їх провинцій регулярні полки і щоб їх ослобонили од постоїв, бо від того їх домівки зовсім запустіють; прохали вони і об тім, щоб абшитованним старшинам начальство не давало ніяких доручень, котрі їх відхиляють від їх діл. Сумські дворяне виступили ще з заявою про суд та опеку. Вони заявляли, що суд веде діла страшенно загайно, особливо у цивільних справах і через те вони пропонували обвинувачувати ту сторону, котра пропустить строки; разом з тим вони прохали, щоб в судді для гражданських справ вибірали з місцьового дворянсьства саміж же дворянє і се потім справді було зроблено. Прохали вони й про те, щоб заведені були у Слободсько-української губ. опікунчі ради, котрих не було, й через те маєтности сирітські розкрадалися, а сироти не могли получати ніякої осьвіти. Бажаючи поширити осьвіту, Охтирьске дворянсьтво прохало, щоб їх дітей приймали у Харьківськй коллєгіум, де у 1766 р. були тоді улаштовані прибавочні кляси з гражданськими та військовими науками і на підмогу коллєгіума

визначена була сума з губернських зборів. Сумські дворяне у ділі осьвіти пішли ще далі й прохали про заснуванне у Сумах университета для дворянства й школи для разночинців. (духовенства, міщан, приказних і иньших). Московський університет, писали вони, далеко, а у Сумскій, яко близький, можно буде віддавати своїх дітей з меньшими коштами, отже зможуть там учитися і меньше заможні дворяне; у другій школі навчатимуть людей простого стану закону божому й церковній службі. А яка від наук буде користь у осьвіті розуму, се усьому сьвітови звісно. Пеклувалося слободсько-українське дворянство й про здоровье населення: лікарів окрім тих, п'яти, котрі були у гусарьских полках, зовсім не було, і ось Острогожські дворяне висловлюють думку, щоб у кожну з 5 провинцій було назначено по доктору, а у кожне комисарство по лікарю. Послідня заява слободсько-українського дворянства була теж досить симпатична – воно відмовлялося на ужиток держави від грошей, котрі мусило получити за провіянт, за волів, за хури, що їх вистачало у першу турецьку війну.

Накази городянськіх представників. Звернемося тепер до наказів городянськіх представників і до того, що вони висловлювали у самій комісії. Представництво од городів, як се ми бачили, не було таким, як козацької старшини. Представниками міщан явилися козацькі сотники та військові обивателі, бо населення тодішніх Слободсько-Українських городів складалося головним чином з віськових обивателів та частиною з козацької старшини. Про се нам треба памьятати, щоб зрозуміти зміст городянських наказів.

На великий жаль, наказ головного міста Харькова дійшов до нас змінений цензурою Щербініна. І ми не знаемо, про що він заборонив у ньому оповідати. Харьківці прохали ствердити їм старі грамоти про вільні промисли, а вільне викурювання горілки заборонити підданим великоросійских і инших поміщіків, бо се робить шкоду їх промислам і через се витрачуються знищуються ліси. Горілку треба розрішити вільно провозити й через однодворчеські землі. Сіль дуже дорога й треба розрішити вільний продаж у Харькові кримської, елтонскої та маничської соли. Треба заборонити об'їздчикам знов переглядати заграничний крам, котрий привозиться на ярмарки Слободсько-Української губ., бо його переглядували на таможнях. Не давати без платні кватир для тих чиновників, котрі приїздять у Харьків по своїх власних ділах. Великі мости треба поправляти або на казенний кошт, або по наряду усіма мешканьцями провінції. Видачу дров штаб і обер офицерам треба відмінити, бо се дуже тяжко для хазяїнів. Пошту у Харькові треба содержувати

від казни, бо повинність ся незмірно більша ніж по инших містах. Казна повинна заплатити за воли, провіянт фураж та хури, котрі були узяті у першу Турецьку війну. Треба, щоб суд не був таким формальним та довгим, як нині. Кінчається наказ такими словами: хоча отсе прохання підносимо, але віддаємося у материнське милосердіє цариці. Наказ города Сум пропонує багацько нових бажань, як зрівняти його з Харьківським. Про суд виразніше сказано, щоб він був у простіших ділах словесним. Військові обивателі повинні мати право купувати та продавати свої землі одні другим за кріпостними актами. Військових обивателів не слід наряжати на роботи; треба заборонити везти постійну торговлю у городах слободсько-українських великоросійським купцям та приїзжим з Малоросії усяким людям, а дозволити їм тільки приїздити сюди на ярмарки; також треба заборонити купувати великоросійським поміщикам, купцям, і малоросійским старшинам тут землі, подвірья, лавки, а за ті, що куплені, повернути гроші. За безчестя війського обивателя платити штрафу 12 карбованців за чоловіка, 24 за жінку і 36 карбованців за дівку. Орловський піхотний полк вивести з Сум, а залишити тільки один сумський гусарський і то з тим, щоб у Сумах залишився штаб, а ескадрони б були розміщені по слободах, як військових, так й панських. Прохали Сумчане також примежувати до города вільні ліси та землі, котрими володіли ріжні поміщики, прохали дозволу ввозити гірьку волошську сіль для худоби, не давати дозволу духовенству купувати грунти і курити горілку, а дозволити се тільки їх дітям, коли вони впишуться в військові обивателі. Повинні вписатися у військові обивателі також ті сотникі та підпрапорні з дітьми, котрі не будуть записані у дворяне, бо вони користуються усякими льготами: курять горілку, держуть шинки, мають грунти, ліси, сінокоси, а положеного окладу не дають. Як бачимо, Сумський наказ є чисто військово-обивательский і він по змісту свойому повнійший від Харьківського. Охтирський наказ схожий з Сумським. У ньому тільки широко оповідається про полковника Ів. Перекрестова, котрий, маючи велику владу, населив усякими неправдами багацько сел, деревень та заводів, котрі були узяті у казну. Після Шведа все те повернули у володіння полка, а окрім того і в'їзжий ліс під Охтиркою, куди мало право в'їзда усе суспільство. Але потім усі землі і отсей ліс узяв у оренду управитель графа Ол. Розумовського, Ольховський, котрий забороняв рубати сей ліс охтирчанам. Тепер його повернули у дворцове відомство, котре теж забороняє в'їзжати у ліс населенню. Ось через що охтирчане прохали, щоб сю заборону було усунуто. Окрім того вони прохали, щоб усю землю, яка належить до города

Охтирки, обмежувати при генеральному межеванню окружною дачою з тім, щоб і надалі володіли нею не по розділу на четверти, як однодворці володіють своїми четвертними землями, а, як хто захоче, тому определяти четверти, але тільки для щоту. Оброків, як на великоросійській землі, на сі їх старозаімочні та куплені землі зовсім не накладати. Що до соли, то охтирчане прохали, щоб дозволено було возити у Охтирку кримську та маничську сіль без мита, або щоб зменьшена була казною ціна за виварку торської та Бахмутської соли, а як часом привезти звідтіля соли буде неможливо, тоді щоб вільно було купувати її у Великоросії або у Малоросії. Що до постою, то охтирьці прохали вивести від них Староосбольский піхотний полк, а Охтирський гусарський розмістити по усій провінції. Про горілку та про продаж проміж себе землі писали теж, що й сумчане: хто справедливо, хоча й без купчих, володів землями, той мусить імі і вперед володіти. Разночинцям і військовим обивателям, котрі ходять на заробітки та іздять на ярмаркі, у межах Охтирської провинції, не брати отпускних білетів. Ізюмській наказ коротенькій. У наказові ізюмчан маємо тільки одно нове прохання, щоб їм повернули ті землі, котрі були захоплені у них пикинерськими поселянами у гирлі р. Великої Комишевахи й Береки, на р. Торцю. Острогожський наказ дуже широко оповідає про колишні жалованні грамоти й додає, як і иньші, і від себе прохання, щоб цариця видала нову грамоту з тим, щоб туди було внесено й те з їх прохань, що буде стверждено. Про гусарські полки сказано, що вони були злаштовані по бажанню самих слобожан, і висловлена думка, щоб Острогожський гусарський полк комплектувався тільки з військових обивателів провинції. Висловлено про робітників, котрі уходять від хазяїнів, не вислуживши свого строку, щоб діла про них розбиралися гражданськими чинами словесно без формального суда. Содержувати лікаря та поправляти мости на штрафні суми. Про окружні землі було сказано, щоб їх не ділити, а володіти ними проміж себе по старих льготах. Коротояцьких купців, котрі проживали у Острогожську а потім їх виведено у Коротояк, де не було ніякої торговлі, Острогощане прохали залишити у Осртогожську з тим, щоб вони платили свої збори по великоросійському купецьтву у Коротояку.

У самої комісії виступали з городських представників харьківский Черкес та Охтирськії Дзюба. Перший був з греків, вів широку торговлю і добре знав тодішні обставини української торговлі. Другий городянський представник Дзюба вів розмову тільки про інтереси військових обивателів, бо й сам був військовий обиватель, такий йому, як ми знаємо, був даденний

і наказ. Він висловив три промови і у всіх них дуже гостро виступав проти козацької старшини. Дзюба захищав козацькі права і обвинувачував старшину у тім, що вона захопила козацькі землі, а їх самих повернула у підданих. Козаки та посполіти утікали і тепер утікають, казав він, через страшенні великі утиски од старшин, котрі захоплювали й захоплюють козачі землі, млини, сінокоси, гаї і иньші угоди, примушують до неуказних робот, роалють здирстваі безневинно даремно бьють. На жалованих козачих землях старшини та духовенство побудували собі слободи, хутори і населили їх вільними козаками та посполітими людьми, з котрими обходяться, немов з купленими кріпаками. Через се я й пропоную, казав Дзюба, як старі, так і нові старшинські слободи та хутори, котрі вони поселили, не взираючи на запрет жалованних грамот і указів, одібрати од них і прилучити до володіння громад військових обивателів, що буде користно для їх служби і дасть їм спокій та тишину. У другій своїй промові Дзюба широко обговорював про манастирські та церковні землі у Охтирскій провинції та доводив, що їх добули такими ж способами, як і старшински, намагався, щоб сі землі повернути попереднім їх власникам або просто бідним людям. Утретій промові Дзюба ще гостріще выступав за те, щоб одібрати землі од старшини, а старшинськіх дітей, котрі не вступлять у службу, записати у військові обивателі, де вони платитимуть подушне. Дзюба хтів повернути коло історії в иньшу сторону й розв'язати аграрне питаннє в інтересах простого народа. Але його підтримували у сьому тільки однодворчеські представники, котрі, так саме як і Дзюба, стояли за низший стан населення, за демократію. Але усі останні представники, а укупі з ними й уряд, на сє ніяк не хтіли згодитися, хоч одна частина російського дворянства (старого столбового) и не хтіла давати українській козацкій старшині дворянських прав, за те друга більш численна, що сама добула його у військовій та гражданській службі, була прихільна до них.

Накази військових обивателів. Частина наказів військових обивателів тепер надрукована разом з наказами слободсько-українських міст і вони од них мало у чому взагалі відріжняються. І се зовсім для нас зрозуміле, бо й ті й иньші йшли, як ми бачили, головним чином од військових обивателів і значить підтримували інтереси одного й того ж соціального стану.

У своїх наказах військові обивателі казенних слобід Ізюмської провинції висловлювали багацько з тих думок, що і військові

обивателі п'яти слободсько-українських городів, у котрих вони складали з себе більшість населення, особливо у таких містах, як Охтирка, Ізюм. Найцікавійше—се прохання про відродження козаччини. Ось, наприклад, що писали військові обивателі слободя Кабанье. Оповівши правдиво про ті зміни, котрі були зроблені у життю Слободських полків при цариці Анні, Єлизаветі та Катерині II, вони кажуть: з 1767 року ми вносили по 95 коп. казенного окладу, щоб содержувати нові гусарські полки і сей оклад брався од кожної людини мужського полу, не минаючи ні старих, ні малих дітей, ні убогих калік, через що вони з'убожіли, платити на дальше не можуть, а мають охоту і бажають одбувати козачу службу до послідньої краплі крови так, як се було раніше за Петра Великого, без жалування, а тілько з єдних льгот. Нехай цариця скасує і 95 копіьочний оклад, і гусар, а відродить колишню козаччину і ствердить жалованною грамотою. Сей пункт про відродження козаччини ми маємо і у проханню Сл. Сватової Лучки, Міловатки, Редьковки, Сенькова, Пристіні, Гороховатки. Мешканкці слобод Печеніги, Малиновка, Мохнач, Генеєвка, Шелудківка не казали про відродження козачини, але прохали ствердження усіх льгот у промислах та торгах і на володіння землею по заімках, бо те все було у грамоті цариці Єлизавети. Значить і військові обивателі сих слобід бажали взагалі вернутися до колишніх льгот, котрі були за часів цариці Єлизавети. Мешканці сл. Печеніги у особливому проханню писали про се й додавали, щоб гусарська служба все ж таки залишилася у них. Таке ж прохання подали й військові обивателі Сл. Бишкинь, Лиман, Ондріївки, Балаклеї, Змійова, Заводів, Степановки, Левківки, Савинець, Цареборисова, Райгородки, Тора. Мешканці сл. Ямполя казали, що їм легче було жити раніше за царя Петра. Військові обивателі купянського комисарства прохали про сіль й росказали цікаву історію про те, од чого збільшилася ціна її. Накали од військових обивателів Сумської провинції обговорюють звичайні прохання свого стана, а окрім того бажають вернути усякі вільготи у промислах взагалі і особливо у викурюванню горілки військовими обивателями Суджанського та Миропольского комисарства, а також містечка Пени, бо вони раніше їми користувалися, а у 1753 р. це право було у них скасовано. У наказах Острогожської провинції маємо звичайні прохання про поліпшення становища військових обивателів, щоб не міряти земель і не вводити четвертного землеволодіння, щоб дозволити викурювати горілку у слободах—Ольшанці, Бірючій, Ливенці, Слоновці, Корочі, Ливнах, Уриві й Єндовищах, щоб вільно було провозити на продаж горілку, щоб заборонити торговлю окрім ярмарок чужегороднім купцям і т. иньше.

Подивимося тепер, що казали представники військових обивателів у самій комисії. Там виступало двоє з п'яти—представник Харьковської провінції Капинос і Сумської Никифоров. Капинос відповідав дворянському представникові Боярському про переходи козаків з одного місця на друге. Вони переходили, казав він, не з тим, щоб укриватися від військової служби, а від утисків козачої старшини, котра захопила у свою власність козачі землі, хоч не мала права ні сама їх купувати, ні давати на се дозвіл другим. Капинос як і Дзюба пропонував прилучити сі грунти до громадських земель військових обивателів.

Теж висловлював, але ще ясніще, й Никифоров. Оповівши про те, як козакам були пожаловані безлюдні землі у загальню та персональну власність за їх служби, він додавав, що багацько поміщиків Сумського полка набули собі куплею та усяким шахрайством та обманом козачі землі, а козаків повернули у підданство. Так було зроблено, наприклад, у містечку Пені, мешканці котрого тільки по указу 1741, після їх скарги в сенат, були знову повернуті у козаків. І се робиться, додавав Никифоров, навіть і тепер. Щоб се зло скасувати, Никифоров пропонував: 1) заборонити на дальше віддавати у підданство поміщикам казенні військові слободи і купувати землі обивателів; 2) виключити з підданства тих козаків та підпомошників, котрі живуть нині на своїх власних землях, прилучити їх до громад військових обивателів і обложити окладом, гідних же брати у гусари; такий же оклад положити на дітей тих разночинців, котрі вживають прав, однакових з правами військових обивателів; 3) дозволити військовим обивателям продавати й віддавати у заставу один одному свої землі по старому звичаю. Окрім сього Никифоров підтримував право вільного викурювання горілки для Суджанського та Миропольского повітів. Харьківській представник Капинос ще пропонував словесний суд у гражданських ділах до 50 карбованців і се було б справді користно для населення, бо тодішні суди, з їх тяганиною, крючками та папіровим діловодством справді, були тяжкі для тих, кому траплялося у них судитися. А кому тоді не треба було судитися, коли закони так мало захищали людей і їх власність. Словесний суд, колиб навіть явився не дуже правим та милостивим, а усе таки був би принаймні скорим.

Бажання усіх станів взагалі. Щож сказати взагалі про зміст наказів, які бажання вони виявляють нам що до тодішних станів?

Хоч дворянські вибори робилися у кожній провинції осібно, але у наказах слободсько-українського шляхетства або краще сказати козацької старшини є багацько загального

такого, що виявляло бажання усього шляхетського стану. Одначе ріжні сторони тодішнього життя знайшли далеко не однаковий вираз у наказах: найбільше яскраво виявилися у них соціяльно-економічні бажання, меньше духовні і, можно сказати, цілком немає політичних. На першому місці стоїть питання про земельну справу, котре усіма висловлювалося виключно з боку інтересів шляхетного стану. У з'вязку з ним стояли питання про дарування прав російського дворянства й про те, щоб повернути підданих у кріпаків. Усі хтіли мати дворянські привілеї й тільки приводили для сього неоднакові докази. Дворяне проводили свої дворянські бажання, хоча до сього треба додати, що й два иньших стани (городяне та військові обивателі) теж казали тільки про себе—так вони зрозуміли свое завдання; кожний стан викладав про свої потреби, висловлював свої бажання, не вважаючи на иньші стани й не знаючи можливо навіть про те, що вони написали. Накази та висловлювання предоставників у самій комісії з'являло з себе немовби суд, де було дві сторони—прокурор та адвокат; і той, хто захищав себе, повинен був висловити все, що можливо було сказати у свою оборону. Але коли дворянство було першим найбільш осьвіченим станом у державі, воно повинно було більше, ніж иньші стани, пеклуватися про загальне народне благо, про благо усіх станів, про обчеське благо, особливо, коли деякі стани (піддані та духовенство) зовсім не мали участи у виборах. Булоб справедливо, щоб про них на їх користь що-небудь сказали ті, хто стояв на самому верхньому ступні, а вони між тим підняли питання про кріпацтво своїх підданих й про заборону йому переходити від одного поміщика до другого. Такі питання, котрі мали значиння для усього народа, вони рішали тільки для свого стану. Тільки дворяне Сумської провінції підняли питання і про осьвіту і для себе пропонували університет, а для разночинців низшу школу. Дворянство иньших провінцій зовсім не підняло сього питання. Ніхто з дворян не згадав про значіння тієї автономії, при котрій вони жили до послідних часів і котра давала їм владу у своїм краю. Накази слободсько-українського дворянства найбільш схожі з наказами дворянства лівобережної України, але сі все таки куди виразнійші від них у своїх бажаннях, особливо у культурно просьвітному і політичному. Дворянські накази такіж сірі та бліди, як і ті часи безвремення, в які вони складалися.

Бажання городських мешканців теж не були яскраві головним чином через те, що їх не підтримував широкий стан поспільства: населення слободсько-українських городів складалося, як ми знаемо, більш усього з військових обивате-

лів. Досить виразними треба признати тільки бажання, котрі висловлювал про українську торговлю представник Харькова Іл. Черкес, але й то тільки у сих його частинах, де він казав про загальні інтереси української торговлі; коли ж він почав говорити про місцеві інтереси Слобожанщини, його не підтримали представники инших частин України. В инших своїх питаннях представники городів підтримували бажання військових обивателів, себ то колишних слободських козаків— більшости її населення не тільки по містах, але й по селах. Тут цікаву і в загалі правдиву відповідь давали представники сього стану на погляди й змагання дворянства. Хочай вони стояли на грунті своїх інтересів, а все ж таки вони захищали справедливість і інтереси широких народних мас, а не тієї невеличкої купки, яку з'являло з себе тодішне слободсько-українське дворянство—ті півтораста або скажемо 600 чоловіка, котрі тримали у своїх руках і землю й волю народа, власть у країні, бо таку власть дуже швидко вони получили, яко дворянство слободсько-української губернії, з рук цариці Катерини II. Через се вони й боялися промовити навіть слово про відродження автономії—а се слово голосно, як ми бачили, сказали військові обивателі де яких слобід Ізюмскої провінції. І за се сміливе та правдиве слово нам треба висловити їм нині щиру подяку й пошанувати їх память, яко щирих заступників народних інтересів.

7-й розділ.

Промисли, ремесла та торговля.

Економичний побут переселенців. Землеробство. Садівництво. Скотарство. Бжільництво. Викурювання горілки. Млинарство. Дегтярство. Здобування селітри. Ремесла. Торговля. Слободсько-українські ярмарки. Велкі ярмарки. Середні ярмарки. Малі ярмарки. Ярмарковий товаро-обмін.

Економичний побут переселенців. Звернемо тепер увагу на економичний побут населення Слобожанщини, на його промисли, ремесла та торговлю, на його матер'яльну культуру. Економичний побут переселенців слобожан залежав од двох причин: тієї матеріальної культури, яку здобули українці в Задніпрянщині, де вони провели цілі століття свого культурного життя, і од тих обставин життя, в яких вони опинилися в Слобожанщині, тоб-то від природи сієї країни й історичних обставин життя.

У правобережній та лівобережній Україні великі міста користувалися майдебурським правом, котре давало значні привилеї міщанству. З за Дніпра переселенці принесли з собою знаття та досвід у ріжних промислах, ремеслах та торговлі, бажання й потребу займатися ними й на нових оселях. Усі отсі звичаї українських переселенців, як ми бачили, определилися виразним словом у московських актах—„старочеркасская обыкность", старинний український звичай. Се виразне слово обіймало усю українську матеріальну культуру й матеріальний побут. Се6 то значить, що московський центральний уряд признав українську культуру і економичний побут відмінними від тодішньої великоросійської культури та економичного побуту. Та й справді таки вони були зовсім одмінні, бо хоча стара древне-руська основа їх і була схожа, а всеж таки не однакова, а ще більше їх оддалили одну од другої ріжні обставини життя в ріжних державах.

Козаки у першій половині XVII ст. займалися хліборобством та иншими промислами й ремеслами. Про се нам свідчить Боплан, кажучи так: „серед українців є багато усяких майстрів—теслі, стельмахи, ковалі, кожумьяки, римарі, шевці, кравці та инші. Вони дуже добре виробляють салітру, якої здобувається багато у всій країні; з неї вони роблять гарний порох; жінки у них прядуть пряжу, з котрї виробляють полотна і тканини для свого ужитку. Усі вони уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, пекти хліб, готувати мнясо, варити пиво, мед, брагу, курити горілку і таке инше. Усі вони дотепні до усього того, тільки одні більш до одного, другі до другого рукомесла. Трапляються меж ними і більш освічені, ніж остатні; взагалі усі вони досить освічені, хоч займаються тільки тім, що необхідно у життю особливо деревенському". Любов до сих промислів та рукомесел слобожане принесли з собою і в Слобожанщину; вони брали з собою навіть свої струменти й ріжні причандали, а нові місця в Слобожанщині показалися теж здатними і для хліборобства, і для всіх тіх промислів, у котрих вони кохалися в Задніпрянщині. І ось вони на нових місцях, на дикому полі, займають собі землі для оранкі, сінокосні, лісові, заводять хутори, пасіки і посадки, розводять гурти товару, будують млини, винниці, торгують горілкою та усяким крамом по ярмарках, чумакують рибою та сіллю.

Землеробство. Головним промислом слобожан було землеробство. Їм займалися не тільки мешканці сел, деревень, хуторів та слобід, а й міст та містечок. Першим ділом слобожан на нових місцях було охазяїнуватися і завести поле. Се ми бачимо, наприклад, у Чугуєвських переселенців 1638 року—

вони і поселення собі вибрали на дикому полі, де було хоч і небезпешно від татарських нападів, але за те там був великий простір у землях і земля була родюча. Не дивлючись ні на які перешкоди, українці зараз же прийнялися за оранку та сіянку земель. Про се писав воевода Щетінін, котрий ворогував з ними. Він писав у Москву, що гетьман з козаками збудували собі у Чугуєві хати і орють свої землі; більш усього вони засіяли ярини; урожай усіх хлібів видався дуже добрий; у торговельні дні гарно продавали хліб—пшенишну муку по 20 гривень (60 коп.) за четверть, а борошно по копі (50 коп.). А великоросійські служилі люди, писав Щетінін, не взираючи на укази, не охоче бралися за землеробство; стрільці поясняли се тим, що у них не було коней. Прихильність до землеробства українців залежала від того, що вони і в Задніпрянщині були щирими землеробами - грунт землі та климат Чугуєвського повіту був схожий з грунтом та климатом Задніпрянської України, але і там, як і тут, приходилося бути й козаком й землеробом, виходити на посів або сінокос з рушницею. Під огороди Чугуєвці дістали землі біля своїх дворів, а на поле їм одвели землю трохи згодом по 60 четей рядовому козакові (по 20 четей у кожному полі—себ то 20 на озимину, 20 на ярину і 20 на пар). Але окрім сього у них були ще й сінокоси, лісні усякі угоди, млини, пасіки, риболовлі та звіроловлі. Все то потрібовувало великого земельного простору—і його мали Чугуєвці, бо з Білгородського повіту був виділений тепер Чугуєвський.

Козаки першого слободського полка Острогожського теж дістали землі і почали зараз же займатися хліборобством та всякими сільсько-господарськими промислами. Дістали вони землі на огороди та токи біля дворів, а також землю на поле за містом і сінокоси по обидва боки рр. Сосни, Лубянки і Мерина, риболовлі ж на р. Чорній Калитві од верховини до Дону з упалими річками, бобровими гонами і звіриними промислами і навіть по р. Дону;—се дуже великий земельний простір. Виходить, значить, що разом з хліборобством слобожане займалися й иншими промислами, разом з землями для хліборобства вони дістали й сінокосні землі, ліси, річки з рибними ловлями та звіриними гонами і усякі инші угоди. До Острогожська переселенці прийшли доволі заможними хазяїнами, як се видко з числа приведеної ними туди худоби. І українці, котрі заснували Харьків, теж перш усього почали займатися хліборобством. „Коли ми, казали вони воєводі, землі свої з'оремо, хати побудуємо і хлібом обзаведемося, тоді й кріпость по новому будоватимемо, а тепер ми ще люди бідні—свого хліба не маємо". Другий Харьківський воевода Офросимов не дурно казав про

перших Харківських переселенців, що се всякий зброд — „мужики деревенскіе“, він хтів сказати сим, що серед харківських козаків було більш усього посполітих людей, котрі у себе з Задніпрянщині займалися хліборобством.

З наказу Харьковському воєводі Семенові Дурново ми дізнаємося, що Харківці займалися сільським господарством. З початку свого поселення Харківці почали заводити собі хутори й пасіки, де проживали й займалися сільськім господарством. У 1658 році Харківський воєвода Офросимов скаржився на Харківців, що вони усі живуть по лісах, по хуторах та по пасіках своїх, а місто ледве не вилюдніло.

Про менші міста, слободи, села, деревні і хутори нічого й казати — їх мешканці зараз діставали землі й земельні угоди і починали займатися хліборобством. Усім слобожанам давалися землі по жалованних граматах, а ті піддані, що селилися на старшинських слободах, мали землю од своїх панів для сільського господарства. Слобожане в своїй більшости були землеробами; землеробством займалися не тільки селяне, але й городяне і не тільки мешканці сотенних міст, але й таких полкових, як Суми, Охтирка, Ізюм, Острогожськ, навіть Харків.

Цікаву звістку про землеробство слобожан взагалі дав нам академик Зуєв, котрий проїздив по слобoдській Україні в 1780—1782 р.: „земля дуже родюча і її більш усього обробляють, так що куди не поїдеш, усюди вона вкрита хлібним колосом, а потім або баштанами, або садами і кожний з мешканців в городах є і обиватель, і пахарь, і купець, і садовничий, і службу одправляє“. Коли оттак взагалі займалися усим заразом ще в кінці XVIII століття, теж саме повинно було бути і в другій половині XVII століття і в першій половині XVIII століття. І хоча се було занадто трудно, але так було усюди. Головнійшим промислом харківців навіть у кінці XVIII століття було землеробство. Харькову, як і иншим містам, була одведена земля округою по урочищах; земля ся біля самого городу була піскувата, а далі йшов родючий чорнозем. Із сієї окружної землі одмежована була власне для города вигонна земля (її було 1792 дес.), а решта для городських землеробів (її було 22.544 дес. в тим числі — орної більш 16 тисяч десят., сінокосу 2500 дес., лісу більш 4 тис. дес.). Коло 70% усього харківського населення займалося хліборобством — 3137 чол. з 4524 душ; у середньому приходилося на душу муж. пола по 70 десятин (22544 : 3137). В самому кінці XVIII століття (в 1794 р.) число хліборобів у Харькові значно зменьшилося, але й тоді їх було 18% усього населення. Зуєв писав про харківців: „мешканці у городі більш усього військові обивателі підданні і иньші усякого стану; усіх біля

6 тисяч чоловік, промисел їхній — хліборобство, сади та баштани. В тіх лісах, котрі були навкруги Харькова, було багато полян та сінокосів; тому населення біля Харькова займалося хліборобством і садівництвом. У самому місті Харьківці мали сади й огороди, а за городом поля. Садівництвом промишляли; у садах були звичайні садові дерева та кущі. В огородах садили огірки, редьку, буряки, моркву, капусту, ріпу, часник, горох, салат, сельдерей, окріп, пастернак, картоплю; на баштанах—кавуни, дині та гарбузи. Академик Гюльденштедт оповідає, що українські слобожане разводили волошську ріпу, брюкву і охоче садили картоплю. По инших містах, а особливо слободах, селах, деревнях, та хуторах хліборобство мало ще більше значиння у економичному побуту населення.

І в панських слободах піддані мали доволі землі, особливо в степових просторих місцях південної Слобожанщини. Ось, наприклад, які звістки ми маємо про три українськи слободи кн. Куракина у Валуйськькій окрузі Острогожського полка в кінці XVIII століття. До сих трьох слобід належало землі у окрузі до 500 верст. Мешканці слобід жили не дуже то за можно, а хуторяне навпаки дуже багато—вони навмисне й селилися по хуторах, щоб жити осібно од слобожан. Заможніші з них мали багаті хлібні запаси: жита до 100 четвертей, пшениці теж до 100, вівса до 300, гречки 50, ячменю 150, середні мали половину сього, а бідні $^1/_3$ і то не всіх хлібів. Хліб був вельми дешевий: четверть жита продавалася по 50—60 коп., а найдорогше по 80 коп., пшениці по 1 карб. 50 коп. — 2 карб., мішок вівса мірою в два четверика по 5—8 коп., коли в инших місцях він продавався по 40 коп. і віз сіна, котрий коштував 6 карб. —по 50 коп. І така дешевина була через те, що нікому було там купувати ні хліба, ні сіна, бо кожен мав своє. Все, що получалося од хліборобства, йшло на їжу та на винниці—на викурювання горілки.

Садівництво. У садівництві здавна кохалися слобожане. Козаки Мерехвянської сотні з давних давен порозводили собі яблуневі садки при своїх пасіках. „Українці, каже автор топографичного опису Харьківського намістництва, любили розводити садки плодючих дерев та кущів. По лісах була сила яблуньових та грушових дерев, навіть цілі садки з пасіками". Своїми садами величалися Люботин, Коротич, Нова Водолага й иньші. У Охтирському Троїцькому манастиреві було 4 садів, з котрих один виноградний. Змійовський козацкий манастирь мав 20 садів у 20 десятин, у тім числі виноградний у 4 десятини. У Святогорському манастиреві був невеличкий, але дуже гарний сад з яблунь та груш, та виноградний з

400 лоз. У Сумському Успенському манастирі було 7 садів— з них Діонісьев та Сосипатрів займали по 12 дес., новий— 6 дес., Котов і Комишин—3 дес., 5 садів укупі —33 дес. У Чугуєві в XVII ст. (на 5 десятинах) були царські виноградники— там вироблялося вино, котре йшло у Москву на потребу царя, але потім вони запустіли й виноградарство взагалі не розвинулося на Слобожанщині також, яко і шовководство, про розвій котрого дуже пеклувався уряд у самому кінці XVIII і початку XIX століття. Шовковиця була посажена у Новій Водолазі, Валках, Краснокутську, Харькові. Для тютюнної фабрики у Охтирці була заведена тютюнна плантація, де засівалося до 50 дес. землі і получалося в урожай до 7000 пудів тютюну.

Скотарство. Скотарство у старі часи на слободськой Україні було широко розвинуто. Мы бачили, що багацько рогатої худоби привели з собою ще слобожане-переселенці, наприклад, в Острогожськ, в Охтирку й иньші міста. Вони привели з собою коней, волів, корів, овець, кіз і свиней. І Острогощане, і Охтирчане привели въ середньому по 8—9 голів на семейство (з 4 чоловіка). Більш усього було овець, далі йдуть свині. З Чугуєва в 1641 році повтікали де-які українські поселенці за Литовскій рубеж й після них залишилася худоба; після сотника Розсохи залишилося 4 великих робочіх вола та 4 меньших, 4 корови та телиця, 4 телят, 16 великих та малих свиней; отих свиней нічим було годувати і їх через то продали за $4^1/_2$ карбованці, значить, за кожну взято в середньому по 28 коп. Про широкий розвій скотарства свідчать документи про татарські напади на Україну. В 1680 році татари забрали з Слобожанщини 11299 голів товару. У 1691 році було узято 358 коней, 2272 волів і корів, 2272 овець і кіз. В своїх невеликіх, але за те частих наїздах татари одганяли гурти товару: так було, коли вони підходили під слоб. Двурічну, Валуйку, Савинці, Перекоп. Часом козаки розбивали татар, одбивали од них пограбовані гурти товару, але не завжди їм щастило. Великий розвій вівчарства привів до широкого розвою торговлі в Слобожанщині шерстью. Шерсть з овець, по свідоцтву академика Гюльденштедта, знімали тільки един раз (весною), бо й зімою виганяли їх на пашу; через те вона була тверда та жорстка, за те вівці були хороші, бо ягнята довго ссали своїх маток. У початку XIX століття скотарство стало упадати і тільки зберегло своє значіння в Ізюмському, Куп'янському, Вовчанському та Змійовському повітах. Шльонських та шпанських овець було не багато. Невигодно для українського вівчарства було те, що Слобожанщина граничила

з Новоросійським краєм, де було безмірно більше степових земель, ніж у Слобожанщині. У багатьох поміщиків були кінські заводи, для них вельми користні.

Бджільництво. У бджільництві особливо кохалися слобожане, як і усі українці. При заснуванні Сум оповідається про бортні дерева, котрі хтіли дістати собі на оброк сумчане замісць путивльських боярських дітей. У 60-х роках XVII століття воевода Сухотін у селі Бабаях склав пасіку, захопивши пасіки якихсь зрадників. Під повозбудованою Суджою було у 1665 р. 9 пасік, на р. Пслі—10 пасік; є спомини про пасіки у лісах. У Чугуеві були царські пасіки. Пасіки мали 60, 100, 150 вуликів і цінувалися, здається, не дешево. Охтирський полковник Перекрестов пограбував у козака пчіл на 104 карб., се на наші гроші ціла маетність. Держали вулики з бджолами й поміщики: у 1722 році в маетності ген. Дашкова було 70 вуликів, у Шидловського—30, Крапоткина—150, Дунина—60. У мерехвянської сотні з самого початку її заселення були пасішні місця, де були збудовані липові тесані хати і иньші пасішні потреби. Липецький сотник поселив при своїй пасіці слобідку. На землях Салтовської сотні була у XVIII столітті пасіка сотника Картавого з садом і сінокосною лукою, з вирощеним лісом у 1/2 версти довжини й ширини над річкою Рубіжною; друга пасіка теж із садом та вирощеним лісом 1/2 версти довжини й ширини, третя пасіка з хутором. Бджілництвом займалися більш заможні хазяїни. І мед, і віск легко було збувати і на місці, і в сумежні країни, і навіть за кордон.

Викурювання горілки. Але найважнійшим промислом слобожан за землеробством було викурювання горілки; ся вільгота була зтвержена їм усіма жалованними грамотами, яко чисто українська вільгота, бо великоросійське населення її зовсім не мало. Викурювали тоді горілку з борошна, котре не йшло на продаж загряницю, а вживалося цілком на викурювання горілки, опріч того, яке йшло на їжу. Про те, як широко був розвинутий сей промисел, видко, наприклад, з того, що у 60-х роках XVII століття у мешканців Харькова був 501 винний казан, 4 броварських і 73 шинкових двори. Царь Олексій Михайлович простив їм недоімку з винниць, броварень та шинків за чотирі роки і на будучину ослобонив од усіх зборів. Винниці також, яко і пасіки та млини, були першими хазяйственими оселями країни. Охоче займалися цім промислом у панських маетностях. У кінці XVII століття сей промисел іще поширився. Академик Зуев писав, що головний промисел у місті Харькові були винниці та шинкарство; винниці та

шинки належали до національних українських промислив. Винниці та броварні слобожане держали безоброчно по жалованним грамотам і сю вільготу ствердила навіть Катерина II. У 1765 році сим промислом у Харькові займалося 26 чоловіка, серед них ми бачимо козацьких сотників, підпрапорних, попа, канцеляристів. Вони мали 93 казани. Але здається, що окрім сих заводчиків, були ще й дрібні, котрі єднались до купи, щоб створити одно підприємство. Середній дохід від казана володільці визначали у 10 карбованців, але здається, що він у дійсности був більший. Право вільного викурювання та продажу горілки мали всі ті з військових обивателів, котрі платили 95 коп. окладу, і таких, як ми бачили, була більшисть. Броварень у Харькові було 4, солодовень теж 4; варилося пиво й солод і для свого хазяйства, а здебільшого на продаж по вільній ціні. Цегелень з наймитами робітниками було теж 4; а окрім того мали цегельні ще пьять поміщиків: П. А. Щербінін, генер. Норов, полковник М. Куликовскій, Дунина і Дунин; цеглу з них продавали по 5 карб. за 1000.

Млинарство. У з'вязку з землеробством велике значіння мав у економичному життю та хазяйстві народа млинарский промисел. Усякого хліба збіралося багацько – треба було молоти його на млинах. І через те будування млинів на річках почалося з початку заселення; так, наприклад, при заселенню Сум було збудовано по р. Пслі, на р. Сумці та на Малій Сумці і на Олешинці 10 млинів, з котрих через п'ять вільготних років воєвода сподівався мати великий оброк. При заселенню Суджі було збудовано два млини на р. Суджі, Олешинці, Вдові, Стригослі. Будували млини й пани державці та манастирі. При млинах селили слободки. Під час татарського нападу 1691 року були сплюндровані й млини. Млини коштували доволі дорого; той, наприклад, козак, у котрого одняв млина на Ворсклі Охтирський полковник Перекрестов, оцінував його у 200 карб. При млинах були ступи, де товкли просо та терли сукна. Пани—державці мали млини у своїх хазяйствах: по перепису 1722 року у Харьківському полку у Дашкова було два млина, у Абази – 2, Шидловського – 6, Крапоткина – 8, Дунина – 6, Жикничера – 2, Стахонова—1. У кінці XVIII ст. у Харьківському комисарстві було—107 млинів, у Ольшанському —53, у Мерехвянському—39, у Охтирській провинції—209, у Сумській – 160, у Ізюмській - 53, у Острогожській – 24.

Дегтярство. У лісних місцях мало велике значіння здобування смоли та дьогтю. Поселенці Сум охоче займалися сим промислом, хоч їм у сьому ділі дуже шкодили великоросій-

ські мешканці Путивльського повіту. Але українців підтримузав воєвода, котрий мав надію получити з них оброку на царську казну не менш як 200 діжок дьогтю (значить вони мусили здобути 1000 діжок). Бачимо ми смольчужні заводи потім і у поміщиків: так, наприклад, у селі Березовім князя Якова Крапоткина се діло велося дуже широко і він готувався одправити у 1728 році у Орел 500 бочок смольчуга.

Здобування салітри. Доволі широко розвинуто було салитроваренне. Сей промисел принесли з собою переселенці з Задніпрянщини, де він був широко розвинутий, бо салітра йшла на порох. Населення у слободській Україні теж мусило вести безупинну боротьбу з татарами і для сього йому потрібен був порох, а значить і салітра. У Слободскій України, також як і у Задніпрянщині, було багацько салітряних могил—буртів, з котрих і здобувалася салітра. Коли сей дикий степ був ще безлюдний, на ньому в осени навмисне випалювали суху траву і через це у грунті збіралося багацько попілу, котрий перетворювався в салітряні бурти. У 1648 році Степан Тевяшов виварював салітру в степу біля Чугуєва на р. Бурлуці. З Петра Великого виварка салітри переходить у руки козацької старшини й дворян, котрі будують заводи і постачають салітру у казну (Захаржевський, Данилевский, Квітка, Ковалевський, Капнист, Шидловський, кн. Крапоткин); згодом купля салітри зробилася казенною монополією. У 1661 році казак з Боромлі Прунін знайшов на річці Боромлі залізну руду, з котрої виплавили залізо. Туди було одправлено рудознавця майстра, котрий заявив, що усієї руди він виміряв на 500 сажнів длинини і 250 сажн. ширини; йому дали робітників і зведіли виплавляти з сієї руди залізо.

Ремесла. Що до ремесників, то вони головним чином працювали для місцевих потреб, але деякі з ремесл мали й ширше разповсюдження. Ремесничих—кустарних хазяйств на Слобожанщині у кінці XVIII століття було 6776, а усіх ремесників 33 834 душ чоловіків і жінок. Виходить, що кустарно-ремеснича праця була тоді досить широко розвинута. Найбільш росповсюженими ремелами були: ткацтво, чоботарство, чинбарство (коженичество), кравецтво, ковальство та гончарство; ткачів було 693 хазяйства з 5190 чол., чоботарів та чинбарів—817 хазяйств з 4377 чол., кравців та кушнирів—573 хазяйства з 3082 чол., ковалів—184 хазяйства з 979 чол., гончарів 159 хазяйств з 596 чол. Окрім сього були ще гонтарі та тертичники, котрі обробляли дерево, римарі, шаповали, сідельники, скляри, бондарі, стельмахи. Матер'яли для ремесл були місцеві, а не

привозні. Всі, навіть самі бідні люди як по містах, так і по селах, посили шкуратяни чобити, через те усюди навіть по селах були чинбарі та чоботарі. Вичиняли шкури кінські, волові, козлячі, овечі, а для жіноцтва вироблялп червоні сап'яни, з котрих шили черевички. Чоботи шили українським ладом, а по містах — німецьким із шкур, котрі привозили з великоросійскіх городів. У Харькові більш усього було усяких ремесників—напершому місці стояли чинбарі та чоботарі, далі римарі, котрі виробляли шкури та ремні, кушнірі, котрі вичиняли звирячі шкури. З великих овечих шили кожухи, а з мілкошерстных та кучерявих смушки йшли на шапки. Дуже широко у Харькові було розвинуто коцарське рукомесло; коци—се по російські „ковры". Сим ремеслом займалися коцарки; вони самі робили шерстяну пряжу, красили її у ріжні кольори фарбами, які саміж таки готували з мінералів то рослин, ткали коци й підстригали їх. Чоловіки шили українські свитки. Купували вони для сього сукно в Валуйках та по инших місцях і шили свитки просторого українського ладу, а також широкі українські штани. Шаповали виробляли з овечої шерсти повст та киреї... В усіх отсих ремеслах оброблялися здобутки зоологічні. Що до здобутків царства рослинного, то їх обробляли меньше. Столярів було не багато, а склярів доволі, бо усюди були вікна зі склом; стельмахів, що виробляли вози та сани, було чимало, як і бондарів; ткачі та ткачихи ткали пряжу, але більш на власну потребу. Ремесла, де вироблялися здобутки мінеральні, були такі: ковальство, та слюсарство; славилися всюди на Україні лемеші та чересла харьківської роботи. Гончарі вироблювали глиняний посуд—простий і полив'яний, а також кахлі для груб—зелені або білі з ріжними фигурами. Гончарів було багацько й по слободах та селах й хуторах, бо наш народ любив тримати свої хати у чистоті, щоб вони не закопчувалися од сажи; більш заможні робили кахельні груби. Окрім тубільців проживали у Харькові ремесники з чужих місць—столяри, теслі, каменьщики, цегельники, серебряники. Ремесники у Харькові селилися по де-яких вулицях і про се свідчать назви чотирьох харьковскіх вулиць—Римарської, Кузнечної, Чеботарської та Кацарської. Чугуев славився на всю Україну своїми чинбарями або кушнірами, котрі вироблювали овечі шкурки; кожухи шили там колмицьким шитвом мабуть через те, що сим займалися колмики—чугуєвскі поселенці; ткали там також гарусні череса, робили сідла та підпруги. Охтирка славилася своїми плахотницями, котрі виробляли плахти — самі пряли шерсть, красили її фабрами, які самі ж таки готували. Богодухів славився чинбарством та чеботарством, тут

було чоботарів більш, ніж у остатніх городах Харківського намістництва. Нова-Водолага славилася гончарями, котрі виробляли гарні кахлі та тарілки. Всі отсі ремесла були українського походження. У старі часи вони задоволняли усіх, бо усі жили українським життям, не виключаючи навіть козацької старшини. Але в кінці XVIII століття, після скасування колишніх станів, на Україні нові стани вже значно відріжнялися один од другого; дворянство та городянство обрусіло; у них з'явилися нові потреби і їм хотілося яко мога більше відріжнятися од простих українців і в одежі, і в домівці, і в усіх обставинах свого побуту. Їх не задовольняли тепер вже свої ремесники, вони почали звертатися до великоросійських та чужоземних, котрих виписували, як це зробив, наприклад, В. Н. Каразін, у початку XIX століття, у Харків—се були: каменьщики, штукатури, теслі, столярі, різчики, каретники, модні кравці й шевці. Коци та плахти почали виходити з моди в інтелегенції і залишилися тільки на якись час у простих людей.

Торговля. Торговля в слободській України почалася разом з заселенням. Сюди переселялися з правобережної та лівобережної України, як ми знаємо, не тільки козаки та посполіті, але й міщане, котрі займалися й торговлею, особливо ярмарковою. Не тільки великі міста, а й містечки мали право устрою ярмарок й вільного ярмаркового торгу. Великі ж міста мали навіть майдебурське право, котре міцно підтримувало торговельні вільготи українських міщан, але торговлею займалося там і козацтво (чумацький торг рибою). Одначе торговці були справжніми купцями, бо повинні були нести й військову службу. Так все се утворилося і в Слобожанщині під назвою старочеркаського се б то українського звичаю. Жалованні царські грамоти давали вільготи у торговлі не купецькому стану, котрого взагалі тоді не було, а усім козакам, не одмежуючи козаків городової служби, себ то міщан, од козаків полкової служби -- котрі проживали по слободах. Значить купецький торговий стан не відріжнявся од иньших і торговлею займалися міщане й козаки, й козацька старшина, і навіть посполіти люди. З самого початку заселення слобожанам були дані торговельні льготи. Так ще од царя Михаїла Чугуєвські українці дістали право ходити на Дін для промислів та торговлі і їх ходило туди чимало. До них приїздили литовські та великоросійскі купці й вели з ними безмитну торговлю; вони не мали права тільки привозити горілки та тютюну. Українскі осадчі од царя Олексія Михайловича получили грамоти, котрі давали переселенцям право на безмитну торговлю. Харківці у 1659 році, значить через чотирі роки після поселення, подали цареві

прохання, щоб у Харьківі, де було так багато народу, дозволено було збірати на Пречисту ярмарку і везти безмитну торговлю тутешнім і приїзжим людям усякими товарами, а окрім того мати по четвергам що тижня базарний торг. Прохання йшло од казаків і всіх мешканців міста Харьківа, сотників, рядових козак.в і отамана Тимохвія Лаврінова. Царь згодився і видав Харьківцям на се свою грамоту. Там були стверджені і звичайні торги по четвергах і ярмарковий з'їзд на Пречисту, себ то 15 серпня (августа). Ся ярмарка потім получила велике значіння не тільки для Харькова, але і для всієї Слобожанщини і навіть для всієї України; вона істнує до наших днів, себ то значить 258 років, а може й трошки більш, бо у 1659 році вона, здається мені, була тільки стверджена, а почалася тоді, як заселився Харьків. У 1666 році царь дозволив торговати без мита харьківцям і приїзжим з українних і степових городів усякими товарами, окрім тютюну та горілки. А хто привезе з українських міст тютюн або горілку, тих людей велено було одсилати назад, але їх не грабувати і тільки заборонити їм наперед привозити з собою й заборонені товари. Торгувати проміж себе українцям горілкою та тютюном не було заборони. Коли збудувався Дивногорський манастирь, зараз дозволено було привозити туди усяку всячину на продаж і без мита продавати в торгові дні. В грамоті на ймення Коломацькаго отамана (1680 року) читаємо: „да у тім же новозбудованному містечку Коломаку торгувати їм самим, а з ними в Коломаку і по ярмарках приїзжим людям усім безмитно“. Ярмарки почали расповсюжуватися по всіх містах, містечках та слободах. Торгові льготи стверджені були царськими жалуванними грамотами усім слободским полкам—найважнішою льготою був вільний продаж горілки. По жалованній грамоті Харьківському полку 1684 р. козакам вільно було торгувати без мита всякими товарами; мито збіралося тільки з приїзжих українців і з усіх великоросійських людей, навіть тубільців; зборщиками повинні були бути самі козаки. Льготу у торговлі сами українці відносили до своєї „старочеркасской обыкности“. За отсю безмитну торговлю брала велика заздрість великоросійських людей, котрі її не мали і через се йшли у Острогожському полку суперечки, особливо через те, що в Острогожську оселилося чимало великоросійського купецтва. Острогожські козаки широко розвинули торговлю в Острогожському. Льготи всім слобожанам, котрі розселилися по містах, містечках, слободах, а не однім тільки купцям, зробили торговлю немов загальним промислом усіх слобожан й росповсюдили її й помаленьких містечках та слободах.

У південній частині Воронежського краю виникли ті багаті та торговельні слободи, де навіть і тепер уся торговля в руках українців. І се є, здається, особливість Острогожського полка. Ми знаємо, яку велику шкоду робили країні татарські напади. Не дивно, що торговля поширилася в XVIII столітті, коли життя в слободській Україні зробилося спокійнішим. Не дивно, що вона особливо розвинулася у північній частині Слобожанщини — у Сумському полку, де жити було безпечніше од татарських нападів, бо його захищали собою Охтирський полк, Гетьманщина та Білгородський край. З початку Суми мали більше значіння, ніж Харків у XVIII столітті; у часи реформи князя Шаховського на короткий час вони зробилися адміністраційним центром слободської України. На розвій там ярмаркового торгу мало великий вплив те, що вони були ближче ніж Харків до Білгорода, Курска, Москви та инших великоросійських торгових центрів. Великоросійські купці почали їздити на Сумські ярмарки і тому вони набули й велике значіння для широкої округи. Харків був другим вельми поважним торговим ярмарковим центром слободської України. Велике значіння мало те, що на Харків, якм и знаємо, ніколи не робили нападів ні татари, ні инші вороги. У третій четверті XVIII ст. Харків зробився адміністраційним центром усієї Слободської України, а з другого боку тоді почав заселятися Новоросійський край і у 1783 році був завойований Крим; через се Суми повинні були у ярмарковій торговлі уступити своє перше місце Харкову, котрий був ближче до Новоросійського краю, ніж Суми, і зробився погряничним складочним містом товарів.

Слободсько-українські ярмарки. Звернемо тепер увагу на слободсько-українські ярмарки по відомостям 60—80 років XVIII століття. Хоч сі відомости належать до часів слободсько-української губернії, але ними можливо користуватися і для Слобожанщини, бо у ярмарковій торговлі не могло зробитися за такий короткий час великих перемін. У 1779 році у 4-х провінціях слободсько-української губ. була 271 ярмарка. Се число ярмарок при щасливих обставинах збільшувалося, при несчасливих зменшувалося. А були й такі слободи, де ярмарки тільки числилися або краще сказати де їх хтіли завести по якімсь приказам, але їх зовсім не було, бо туди ніхто не їздив. Так було, наприклад, у Цареборисові; так було з двома новими ярмарками у Сватовій Лучці. На відкриття ярмарок треба було, як ми се знаємо про Харків, получити дозвіл од уряду; прохання йшло од самого населення. Ярмарки були і в полкових містах, і в військових містечках чи слободах, і в панських

селах. Иноді в невеличкому містечку було більш ярмарок ніж у великому. Усі слободсько-українські ярмарки ділилися на три частини: великі, середульші й малі. На великі ярмарки приїздило багацько купців з великоросійських городів, а також з загряниці; вони більш усього купували товари гуртом, а не в дрібницю, а иноді в вимін на свої. Сюди належало 4 Харьківських і 2 Сумських ярмарки. На середульших ярмарках велася більш усього торговля в дрібницю, але туди привозили усе таки чимало усяких товарів, як місцевого національного, також і чужого виробу; продавалося на них багацько худоби, шерсті. На малих ярмарках торгували на швидкую: і селяне, і продавці поспішали з них на иньші ярмарки.

Великі ярмарки. Звернемося тепер до великих Харьківських та Сумських ярмарок. У Харькові Хрещенська ярмарка тяглася од 6-го січня (января) на 20 днів, Троїцька од Духова дня на 15 днів, Успенська з першої Пречистої на 20 днів, Покровська з другої Пречистої на 17 днів. Сумська Сборна починалася на другім тижні Великого посту й тяглася од 20 до 30 днів, друга Сумська починалася у Пилипівку 21 падолиста (ноября) й тяглася днів 25. На Харьковські та Сумські ярмарки привозилися розмаїти загряничні товари. З загряниці: Шльонська (Силезії), Гданська (Данцига) і Лейпцига через Васильківську таможню, Київ, Ніжень, Ромни, Ніженські греки, Полтавське купецьке товариство і Калужські купці привозили сукна, золоту та срібляну парчу, матерії, шовк, — оксамит, єдваб, бумажні, льняні, пенькові тканини, галантерею, фарфор, залізні вироби, хустки шовкові англійські, туринські та німецькі панчохи, табакерки, скрипки, струни, коси, французські та німецькі рушниці; з Петербурга через Москву привозилися тонкі англійські сукна. Усі отсі товари продавалися у дрібницю місцевим людям, а гуртом купцям, котрі розвозили їх по Гетьманщині та Слобожанщині на малі та середні ярмарки, а також продавали в Озовську та Новоросійську губ. й у кріпость св. Димитрія,—теперешній Ростов. Тіж самі Ніженські, Калужські та польскі купці, котрі привозили сі товари, везли їх в липні місяці (іюлі) на Коренну ярмарку у Курск.

З Ростова, Таганрога, Херсона, Кинбурна та Станиславова привозилося до 40 хур (а иноді й більше) бакалії — фиників, фиг, ізюму, волошських, та грецьких горіхів, рожків, мигдалю, оливи, маслин, чорносливу, турецького тютюну, грецького мила. Сі товари на ярмарках продавалися у дрібницю місцевим купцям, котрі одвозили їх у Курск, Білгород, Єлець та Москву. З Москви Московські та Білгородскі купці привозили багацько усякого краму—книжок гражданських та духовних, срібного, мідяного,

олов'яного і камінного посуду, великоросійських сукон, шовкової тафти, стрічок, хусток і инших виробів Московськіх фабрик, чобіт та черевиків німецького фасону, чорного і зеленого чаю, сахару, кофе, голанського і французського тютюну, усяких шкур, хомутів, сідел, уздечок, саней, московськоі роботи, дробу й свиньцю Усе отсе купувалося городянами та селянами, а також купцями, котрі торгували на середніх та малих ярмарках, частину ж вивозили навіть у Ростов, Озовську та Новоросійську губ. й лівобережну Україну. З Суздалю й підмосковських городів привозили тамошні купці од 100 до 200 возів холста й продавали на ярмарці, а більшу частину вивозили у Донські станиці, Озовську та Новоросійську губ. і Гетьманщину. З Тули великоросійські купці, котрі проживали у Харькові та Сумах, привозили усякий залізний та ременний товар—збрую, рушниці, пістолі, шаблі, казани, дзвони. Павловські купці привозили замки, ножі, Болоховські—юхту, хомути, рукавиці, Орловські—ремінь та бичівку, Білгородські—шерстяні та нитяні панчохи і просте мило (возів 15). І отсе все частиною продавалося на ярмарках, частиною ж розвозилося місцевими купцями у Ростов, Озовську та Новоросійську губ. й лівобережну Україну. Купці і місцеві Харьковські військові обивателі з Волги, Царицина, Саратова, Дону -з Черкаска і Донських станиць привозили осетрину, білужину, севрюжину, сомину, тарань, чабак, оселедці, стерлядь, сьомгу, білорибицю, кавьяр. Солоної і в'яленої риби привозилося більш 200 возів на Троїцьку, Успенську та Покровську ярмарки у Харьків, а звідтіль росходилося по лівобережній Україні й далі; свіжа і свіжопросольна риба привозилася на Хрещенську ярмарку, а іще більше на масницю, а з Харькова розвозилася по усяких містечках і селах Харьківщини і лівобережної України. З Ростова, Таганрога, Станиславова, Кінбурна привозили виноградні вина—мускатель, сантуринське, шкопельське і альонське, котрі привозилися туди з Царьграда, з Молдавії через Київ і Васильківську таможню—венгерські вина; з Риги через Петербург—французські, шпанські та португальські, з Петербурга через Москву—шампаньське, бургонське вино та англійське пиво.

Такі товари привозилися на Харьківські та Сумські ярмарки з російських та загряничніх городів. Окрім того околишні поміщики приводили на продаж коней; у Харьків на Троїцьку ярмарку приганяли коней навіть з Донських станиць. На Троїцькій та Успенській ярмарках торгували добре рогатою худобою та вівцями, котрих приганяли з околиць; купували їх великоросійські промисловці для одправки у Москву та Петербург. Збіралося на ярмарки й багацько околишніх селян, котрі привозили на продаж борошно, птицю, мнясо, сало, масло, овечу

шерсть, глиняний посуд, мед, олію, горілку, городину й садовину, усякий харч, колеса, гонт, невироблені шкури, кожухи, шапки українські, сукна місцевої роботи, чоботи й черевички, свити з білого та сірого сукна, шиті на донський манір, котрі одвозилися навіть у лівобережну Україну і Донські станиці. Але особливо Харьківські ярмарки славилися коцами і фарбовими попонами з яловичої або овечої шерсти; їх купували приїзжі купці і одвозили в лівобережну Україну, а звідтиля у Польщу. Окрім того торгували ще овечою шерстю та смушками, котрі великоросійські купці одвозили у Москву на тамошні фабрики; торгували також салом, котре одвозилося в Петербурський та Архангельский порти. Горілку купували барилами та куфами (бочками) для шинків і власної потреби, а володільці винниць посилали її на продаж у Черкаськ, Донські станиці, Ростов, Крим, Полтаву, Озовську та Новоросійську губ. З загряничних польских країв привозили хурами на ярмарки березовий та смоловий дьоготь й продавали його по середніх та малих ярмарках.

Середні ярмарки. Звернемо тепер увагу на середні ярмарки— їх було десять: 4 у Охтирці, 4 у Ізюмі і 2 у Сумах, (Троїцька та Успенська). У Охтирку товари привозилися з Харькова, Сум, з лівобережної України—Полтави, Ромна, Гадяча, Ніженя, з великоросійськпх городів—Курска, Білгорода, Калуги, а в Ізюм—з Харькова. Товари продовалися місцевим обивателям і купцям, а сі розвозили їх по малих ярмарках. У Суми привозилися тіж товари, що й на дві великі ярмарки, але в невеличкому числі. Головними товарами були: сукна, шовкові матерії, посуд, шкло й кришталь. На літні ярмарки пригонялося багацько рогатої худоби й овець, котрі купувалися не тільки мешканцями країни, але й прасолами, котрі одправляли їх на продаж у Москву та Петербург. На всі отсі десять ярмарок приїздила велика сила селян, котрі привозили на продаж свої продукти. Як ми бачимо, на отсі ярмарки великоросійских, а особливо чужоземних товарів привозилося дуже мало та і то попадали вони туди вже через прасолів. Більш усього на них продавалося тих товарів, котрі й вироблені були місцевими промисловцями та ремесниками й визначалися для місцевої потреби. Таким побитом, сі ярмарки обслуговували свої невеличкі райони й мали здебільшого місцеве значиння. Тяглися вони не більш, як по тижню.

Малі ярмарки. Звернемося на послідок до малих ярмарок. Їх було більше 200, більша частина їх була у військових слободах, меньша—у панських. На декотрі з сих ярмарок дрібні

торговці, котрі торгували у Харькові, Сумах, Охтирці та Ізюмі, привозили трохи й крамного товару, сукна, шовковіх тканин, парчі, китайки, полотна; далі йдуть шкуратяні вироби, виноградне вино, посуд, папір, ладан, перець, риба (особливо проста), кавьяр, кримська та донська сіль, рогожі, бичівки, сибірські хутра (міха) і таке иньше. На літні ярмарки приганяли рогату худобу, коней та овець. Але головним чином торгували тими сільскими товарами, котрі привозили на великі та середні ярмарки. Протягалися сі ярмарки на 2, 3 дні, але були серед них і такі, котрі протягалися на тиждень (як, наприклад, Юнакіевські, Межиріцькі, Боромлянскі) і навіть на 2 (одна Білопольска). Декотрі з них наближалися до середульших, бо товари на них привозилися не тільки з слободсько-українських міст, але і з російських і з лівобережної України, з Білгорода й Білгородського повіту, Сівська, Хотмишска, Путивля, Обояні, Рильска, Воронежа, Курска, Полтави, Опошні, Ромна, Гадяча, Донськіх станиць, Крима, Астрахані. З великоросійских городів привозилися товари у ті слободи, котрі лежали на північній частині Харьківщини (наприклад, у Суджу), з лівобережної України—у ті, котрі були на західньому погряниччю (як Котельва). Найбільш славними ярмарками були Білопольські, Суджанські, Котелевські і Боромлянські; самими убогими, куди зовсім не привозили краму з великих городів, а продавали тільки місцеві товари —Таранівські та Соколовські.

Цікаву звістку про ярмарковий та базарний торг у Липцях і мінову торговлю на ньому дає академик Зуев, котрий був там у 1781 році: „у неділю рано в'їхали ми з великоросійського села в малоросійське. Усі були на базарі. Вулиці заставлені були возами з хлібом, огородиною і кримською сіллю; у будинках і по крамницях містилися цебри та сулії з горілкою та медом; усе було похоже на ярмарку, але ярмаркового нічего не було. Тільки горілку та сіль купували тут на готові гроші - все останне на промін і навіть з переводом на третю людину. Так, наприклад, як хто купує горщик ціна йому звісна і якого б він розміру не був, щоб купити його треба всипати в нього двічі жита, з сим горщиком можливо купити й молока, бо продавець молока нальє в нього молоко один раз, горщик візьме собі, а молоко оддасть покупателеві; за молоко він виміняє й рибу і що йому потрібно, а як се буде дорогше, добавить, скільки скажуть, аж поки не дійде до того, що йому потрібно і тоді вернеться додому".

Ярмарковий товарообмін. Оттак, як ми бачимо, товари на великі слободсько-українські ярмарки привозилися з москов-

ського промислового району, з пристанів Балтийського моря, з Поволж'я і з західньої Європи. Ми вже знаємо, що питання про торговельні шляхі—сухопутні та морські—в Катеринославській комисії підняв представник міста Харькова Черкес. Для України безмірно велике значіння мали стародавні сухопутні шляхи, котрі безпосередно єднали її з західньою Європою; ось через що усі українські представники так гостро виступили проти монополії Петербурського порта, котра б зробила велику перешкоду усій українській торговлі взагалі і перш усього знищила б українську ярмаркову торговлю. Українські купці призвичаілися до сієї сухопутньої торговлі і про се яскраву заяву зробив у комисії Черкес, висловивши там, що купець вважає за краще сухопутню далеку дорогу небезпечности морського плавання. Слободська Україна була посередником у торговлі між Великоросією й Новоросією і Донщиною, а також Лівобережною Україною, ярмарки котрої були зв'язані з слободсько-українськими. Усі отсі країни, як ми бачили, й купували й продавали товари, мінялися ними, тільки так, що одні більш купували, а другі більш продавали. На великий жаль, одначе, ми не маємо звісток про розмір торговлі і про се можливо висловити тільки думку, але підтримати її якими статистичними числами не можемо. Гадаємо, що в мануфактурних та металичних виробах великоросійскі товари вже почали брати перевагу над такими ж товарами західної Європи, але сі ще вели з ними боротьбу, хоч великоросійські мали велику перевагу, бо були дешевші, а дешевші були через те, що провоз їх був дешевший і не треба було за них платити мита, як за загряничні товари. Загряничні, наприклад, сукна були кращі од великоросійських, але й дорогші, і через те їх купували тільки багаті люде—поміщики, а великоросійські сукна та тканини, та тульскі металичні вироби роскуповувалися й військовими обивателями й підданими; з загряничних же товарів у населення йшли тільки привозні коси і навіть дуже у великому числі, так точнісінько як тепер ідуть сільсько-господарські машини. Таким побитом, на слободсько-українських ярмарках великоросійська промисловість робила великі здобуття. Але простий народ тримався поки що своєї власної старовини що до їжі, одежі, посуду й не тільки сам задовольнявся своїми українськими виробами, але ще росповсюджував їх проміж українського населення инших країн і навіть серед великоросіян і чужоземців А нове слободсько-українське дворянство хтіло відріжнитися од народа й охоче купувало на ярмарках усякі загряничні та московські товари, зробити свій домашній побут на манір побуту російського дворянства; за дворянством слідкували й инші заможні стани—чиновники, офицери, купці,

міщане, духовенство, особливо таких городів, як Харків та Суми; прадідівський уклад життя залишився тільки серед казенних обивателів та підданих, але й туди почала проходити мануфактура, бо була дешева. Торговцями та прасолами на слободсько-українських ярмарках були великоросійські купці як приїзжі, так і місцеві—Харківські та Сумські; були одначе й греки, поляки, татари; широку торговлю, але більш усього товарами власних виробів вели й українці. Сі товари у цілокупності мали велику ціну. Щоб зрозуміти се, треба тільки згадати про овечу шерсть та про горілку, не кажучи про багацько инших продуктів нашої багатої України. Але вони й не гадали навіть про те, щоб вести боротьбу з великоросійським купецтвом що до товарів, котрі привозилися з Великоросії—їх привозили виключно або купці з сих країн, або ті великоросійські купці, котрі проживали по слободсько-українських городах.

Розмовляючи про великі ярмарки, треба зупинитися на питанні про те, чи були вони користні для нашої України, бо автор „Топографичного опису Харьков. нам“ каже, що Сумські ярмарки знищували торговлю всіх инших сусідніх з ними міст і звичайний постійний торг у самих Сумах. Навряд чи се було так, бо коли у Сумській провинції ні один з городів її, окрім Сум, не мав торгового значіння, так се через те, що всі отсі городи—Лебедин, Білополле, Недригайлов й Межирич—нічим не відріжнялися від слобод—од якої небудь Вільшани або Пін. А що до Сум, так ярмарки не шкодили їм, а навіть приводили до постійної торговлі. Сумські ярмарки потім трохи згодом упали, але через те, що їх місце заняли Харківські, а Харківські перемогли їх через те, що торгові центри посувалися все далі й далі на південь: спочатку на межі північної Росії та України стояли Білгород та Курск, потім Суми, а іще пізніше, коли заселилася Новоросія, Харків. Не вадили постійній торговлі й середульші та малі ярмарки бо вони були користні для місцевого населення, спомогаючи проміну продукції сільського господарства та кустарних промислів. Вони не вадили великим ярмаркам, бо ті мали своїх продавців і покупців, свій товар. І справді більш усього ярмарок було у Харківській та Сумській провинціях, а між тим у Харкові та Сумах були і великі ярмарки. Боротьбу могли вести між собою середульші ярмарки, а іще більше малі, особливо, коли ярмаркові місця були недалеко одно від другого. Але на нові ярмарки треба було получити дозвіл, а окрім того треба було, щоб люди почали їздити на таку ярмарку, бо без сього не було б і ярмаркового торгу. Автор „Топографичного опису“ оттак каже про

ваду малих ярмарок: „велике число ярмарок по казьонних та панських слободах зменьшило торговлю городів, де вона повинна була бути, убило їх душу, бо город без торговлі—се бездушний болван, ідол; торговля перейшла до тих, у кого були води, ліси, степи, й котрі повинні займатися землеробством та скотарством. А через се навпаки, городяне мусили звернутися до землеробства та скотарства. Ярмарки вадять навіть постійній торговлі Харькова, не кажуче вже про повітові міста; їх м'щане, залишивши свої будинки, цілісінький рік мандрують по ярмарках або навіть переселяються у слободи“. Автор „Топографичного опису“ не зрозумів тієї особливости української торговлі, про котру ми вже казали раніше, се б то про те, що таких городів з купецтвом, які були у Великоросії, в Слободській Україні не було. Слободсько-українські городи, як ми бачили, були заселені більш усього козацтвом і не мали торгового значіння, у них неможливо було взяти те, чого у них не було—се б то торговлі. Ярмарки не вадили також і тим торгам, котрі бували що тиждень у якісь дні. На них торговля велася іще простіше, як оповідає про це академик Зуєв.

Скільки привозили на слободсько-українські ярмарки усякого товару? Полотна з Суздаля привозилося 100—200 хур. Як положити на кожну хуру по 40 пудів, тоді вийде од 4 до 8 тисяч пудів, бакалії 40 хур, себ то 1600 пудів; риби 200 хур, себ то 8 тисяч пудів. Се не дуже великі числа, але вони у XIX столітті значно збільшилися.

Що до цін на усякі товари, ми їх усіх не маємо, але деякі визначимо. Аршин сукна коштував од 4½ карб. до 70 коп.; штоф од 2 до 3 карб. грезет—од 1 каб. 20 коп. до 1 карб. 60 к., тафта французська—1 карб. 20 коп., московських фабрик—50—60 коп., бархат венеціанський—4 карб. 50 коп.: голанське полотно—од 40 до 70 карб. за штуку в 80 арш.; срібло в речах—21 коп. золотник, а з позолотою—25 коп. мідь в речах—50—70 коп. хунт, олов'яний посуд—9—10 карб. пуд., стрічки московских фабрик 8—9—коп. аршин, московський холст—од 3 до 18 коп. аршин; городянські сани московської роботи—од 12 до 25 карб., финики од 15 до 20 карб. пуд. горіхи грецькі од 2½ до 3 карб. за пуд., волоські—од 1 до 1 карб. 29 коп. тисяча; мигдальні—од 7 до 10 карб. за пуд. ріжки—од 1½ до 2 карб. пуд, маслина—од 2½ до 3 карб. пуд. олива—од 7 до 9 карб. пуд, турецький тютюн—од 10 до 12 карб. пуд; солона осетрина—од 1 карб. 40 коп. до 1½ карб. за пуд., свіжа—3—3 карб. 20 коп.; кавьяр (ікра) присолена—од 2½ до 3 карб. за пуд, свіжа зерниста—од 6½ до 7 карб. за пуд; пляшка шампанського—од 1 карб. 80 коп. до

$2^1/_2$ карб.; хунт чаю — 1 — 2 карб., пуд сахару — $10^1/_2$ — 11 карб., кофе 9 — 10 карб. за пуд. Рахунок грошей тоді був на асігнації і треба мати на увазі, що тоді карбованець коштував де кілька карбованців на наші гроші (до часів теперешньої війни та дорожнети). І щоб зрозуміти отсі ціни, треба порівняти про між себе тодішні ціни на ріжні товари; тоді, наприклад, вийде, що чай, сахар і особливо чужоземна мануфактура цінувалися, як їх рівняти з рибою або кавьяром дорого, бо аршин англійського сукна коштував стільки ж, скільки й пуд свіжої осетрини або просоленого кавьяра, чай тільки трохи дешевше, ніж у наші довоєнні часи, а хунт сахару 25 коп., — се стільки, скільки у наші часи до війни, але гроші були тоді дорогші, ніж тепер. [1]).

Окрім ярмарочної торговлі були ше й торжки—базари й постійна торговля. У Харькові, наприклад, такі базари бували по понедільках та п'ятницях з давних давен. Постійна велика торговля у Харькові велася в Гостинному ряду по лавках та рундуках: там продавали галантерею, шовкові, шерстяні, бумажні, полотняні тканини, фарфор, мідні, залізні товари, чужоземні вина, кавьяр і рибу; три послідні товари навіть вивозили з Харькова; торгували і всяким дрібьязком — городиною, істівним, одежою. Національного українського купецтва у Харькові було мало, а проживали там по пашпортах великоросійські купці й торгували в своїх лавках усякими товарами; було серед купецтва трохи греків, волохів, німців, котрі більш усього торгували вином, бакалією. Міщане продавали горілку, мед, пиво, рибу, сіль. Харківські купці одправляли в Москву і Петербург сало, масло, віск, мед, скупуючи їх безпосередно у селян або по базарах та по ярмарках у Харькові, в Ростові, в Катеринську провинцію — залізо, ікру і солону рибу; купували сами кавьяр і рибу з Царицина та з Донських станиць, залізо — з Москви та залізних заводів; купуючи сахар, кофе, виноградні вина, вони перепродували сі товари як у самому Харькові великоросійським купцям, так і по инших місцях. Усього торгового обороту сими товарами з кредітом було до 165 тисяч карб.; сукнами та мануфактурою оборота було до 250 тисяч карб.; сахаром, чаєм, кофем обороту було до 50 тисяч карб.; залізом, кінською збруєю, дерев'яним посудом до 40 тисяч,

---

[1]) А ось ціни ріжних товарів на харківскіх базарах у 1732 році:

Четверть борошна 70 к., четверть пшеничної муки—1 кар. 7 к., четверть пшениці 1 кар. 6 к., четверть гречки 56 к., четверть муки гречаної 82 к., четверть пшона 1 кар. 30 к., четверть солоду ячного 85 к.. четверть вівса 25 к.. четверть гороху 77 к., четверть ячменя 34 к.. воз сіна 44 к., пуд лою 60 к., пуд тютюну 59 к.. кабан 1 кар., пуд сала свинячого 55 к., пуд соли 26 к., цебер меду сірого 2 кар. 21 к., гарнец меду сиченого 4 к., гарнець пива 2 к., кварта конопляного масла 8 к., цебер доброго вина 1 кар. 51 к., цебер простого вина 80 к., пуд коровячого масла 78 к.

виноградними винами і др.—до 30 тисяч; рибою та кавьяром до 165 тисяч; рогатою худобою — до 90 тисяч; горілкою — до на 15 тисяч; салом, шкурами —до 20 тисяч. Усього обороту було з кредітом до 825 тисяч карбованців, але тут здається були піновані і ярмаркові товари.

8-й розділ.

Земельна власність.

Займанщина земель, яко основа земельної власности. Окружні козачі полкові та сотенні землі. Права на дрібну земельну власність козаків хазяїнів. Роспорядження про старозаїмочні землі Російського уряду. Початок панського дворянського землеволодіння. Манастирське землеволодіння.

Займанщина земель, яко основа земельної власности. Основою економичного життя населення України була його земельна власність. На землі сиділа і од землі годувалася більша частина людности. Хтож мав право на землю у слободської Україні, хто роздавав сю землю? Скільки було землі і як вона поділялася між слобожанами, між тодішніми станами? Чи справедливий був поділ? Чи багато було осібних землевласників, і скільки землі належало до їх володіння? Які права мав на землю Російській уряд? Чим було так зване старозаїмочне землеволодіння, котре виявляє з себе найбільшу і найцікавійшу особливість земельної власности у Слобожанщині? Яке було це землеволодіння — чи громадське („общинное“) чи приватне („личное“)? Не легко одповідати на сі питання, бо вони ще не розв'язані у наукових працях, але минути їх не можливо і я висловлюю на них свій погляд на підставі історичних джерел та де-яких розвідок.

Право земельної власности у слободській Україні було зв'язано з її заселенням. Земля ся була, як ми знаемо, диким полем, за котре йшла боротьба з татарами: вона тільки тоді увійшла у склад Московської держави, коли було заселено поселенцями: головна ж частина поселенців се ж були українці, котрі вийшли з чужої Польскої держави. І ось з одного боку московські царі віддавали землі слобожанам, щоб привабити їх до переселення на дике поле і накладали на них обов'язок обороняти сю країну і московські окраїнни

городи, а з другого самі переселенці почали дивитися на сі землі, яко на свою земельну власність на підставі трудового начала, котре нам відомо у звичаєвому праві народу українського й великоросійського, бо переселенці захищали землі від татар і, піднімаючи віковічну цілину, поливали її своїм трудовим потом. Тому, слобожане-українці не задовольнялися тим помістним правом, на підставі котрого діставали землі великоросийські служилі люди: українці дивилися на земельну власність так, як дивилися земляки їх у Гетьманщині, тоб-то хотіли, щоб і тут земельна власність належала до полкових округ, щоб були окружні полкові землі, як загальний земельний козачий фонд. От, на приклад, як говорили на Гетьманщині козаки села Покошиць: „коли українці своєю кровію ослобонили Україну од ярма лядського і од держави польських королів і перейшли у підданство царя Олексія, у ті часи вся земля у них була спільна й громадська, поділена потім під полки, а в полках під сотні, а в сотнях під містечка, села й деревні, а там під двори, будинки й хутори; тому усі земельні володіння українців зробилися їх власністю через заїмки. А заїмки сі вони обмежовували, або оборували, або обносили копицями, окопували ровами; на заїмках будували будівлі, заводили гаї й сади, заселяли слободи, хутори, деревні на своє ймення й на свою користь; у підхожих для млинів місьцях будували млини“. У сих споминах старожилів виясняється правдива історія земельної власности у лівобережній Україні. Земля, з котрою перейшов український народ під владу Московської держави, була власністю усього війська, котре здобуло волю, або краще сказати власністю усього населення, бо у боротьбі за волю і землю приймали участь не тільки козаки із старшиною, а й міщане й посполіти люди. І не дивно, значить, що й уся земля зробилася спільною та громадською, а потім незабаром поділилася на полкові округи, а ті на сотенні, і т. д., кожний мав право заїмки земель і забирав їх у свою власність, обмежовуючи усякими способами. У слобожан справа з землею стояла трохи инакше: слобожане теж переходили у підданство Москві, значить мали право на своє земельне забезпечення, але вони приходили з України ватагами та поодинокими людьми і не могли передати Московській державі своїх земель, як се зробив Богдан Хмельницький. Але й вони здобули для Московської держави заселене ними дике поле, котре через се теж мусило зробитися їх власністю. У основу їх земельного володіння, як і у Гетьманщині, було положено не захоплювання земель, а їх *заїмка, яко земельне право*. Замісць великоросійского *помістного* землеволодіння у Слободських полках ми бачимо *заїмочне* і з нього

користувалася більшість населення: кажемо більшість через те, що рядом із старозаімочним з самого початку, а особливо пізнійше, було й иньше землеволодіння. Але загальною основою земельної власністи у більшости вільного населення—козацтва —була таки заімка вільних земель. Се був головний спосіб походження земельної власністи у Слободській Україні. Таким способом набували свої грунти не тільки рядові та їх підпомошники, а й козацька старшина, бо сей спосіб був стверджений царськими жалованнними грамотами, отже мав правову законну підставу.

Окружні козачи полкові та сотенні землі. Коли засновувався новий город у Слободській Україні, він получав окружну землю. Так коли заселився Чугуєв, велено було писцу Ладиженському описати, виміряти ближні і дальні землі, сінні покоси, риболовлі, ліси, бортні уходи, перевісища і усякі угоди і одмежувати їх від Білгородського повіту. При сьому мусили бути й ті білгородці, котрі мали де-які з Чугуєвськіх земель на оброці, бо їм замісць сих оброчних земель треба було дати нові. Орних земель Чугуєвські козаки получили по 60 четвертей на чоловіка (30 десятин), а старшина більше: окрім сього їм одведено було ще лісів, сінокосів і усяких угодів. Бо Чугуєвський повіт, одмежений від Білгородського, займав значну частину теперешньої Харьківської губернії. Сюди увіходили окрім Донця річки Уди, Лопань і Харьків. Там власне й були оброчні землі Білгородців, де вони били звіря, ловили рибу, мали бортні дерева і т. д. Отсі промисли, потрібували страшенно широкого земельного простора сотен тисяч десятин. Із-за сих земель й вийшла у Чугуєвських українців з Білгородцями суперечка. Грамоти на сі землі Білгородці не мали, а тепер хотіли їх получити для своїх промислів чугуєвці українці. І такі промисли вони вже позаводили: пасіки чугуєвців знаходилися у 20—30 верстах од Чугуєва і туди навидувалися розбишаки, котрі крали коней, видирали бджіл і убивали хуторян. На Сіверському Донцю вони побудували млини, котрі ставали у перешкоді судоходству. Були й звіролови й инші промисловці, і значить усі отсі землі були немов додатком до орного поля поселенців. Коли ми згадаємо далі про заселення Острогожська, то й там побачимо, що булі одведені землі до оранки по четвертях і окрім того сінокоси і деякі угоди усім тим козакам, котрі складали з себе Острогожський полк. У 1673 році Мих. Преклонський з Чугуєвським воєводою Ашбаловим і Змійовским Ковядевим і Харьківським Сібільовим проводили межу земель Харьківського полка від Чугуєвских земель. Сю межеву випись представили у 1716 році старшини

Харьківського полка—обозний Ковалевський, єсаул Рубан з товаришами комисару Сербину, щоб вони огледіли й описали старі межі й урочища їх полкової землі од инших городів, містечок, сел, деревень, поміщичих та вотчинних кріпостних земель і де стовби потрухли, поставили нові й подновили межі, а де межі немає, обмежувалиб по урочищах, по уложенію та писцовому наказу. Коли заселялося нове місто, й робилося сотенним центром, мусили бути обмежовані його сотенні землі; так, наприклад, були обмежовані осібно землі Золочевської сотні у 1679 році, теж повинно було бути з слободами та селами. При межуванню за селянами стверджувалася їх земля, котру вони заняли та роз'орали. „І своїми старими пасіками, і хуторами і старими роз'ораними землями читаємо ми у межевій виписі села Липець, українцям володіти по прежніх своїх заїмках". Межи одводилися по указівках окольних сторожилів, ймення котрих заносилися у межеві виписи. Так, наприклад, при межеванню земель Харьківського полка були старожили містечка Мурахви, Високополья, Перекопа; були й сторонні люди. Залишилися необмеженими землі козаків Харьківського полка, котрими вони володіли за валами та кріпостями ріжних міст і містечок. Се були орні землі та сінокоси, луги, хутори, пасіки у лісах і риболовлі по р. Орчику, Берестовій, Берестовоньці і Орелі. Землі сі вони колись дістали по кріпостних актах і по старих заїмках. Тепер же треба було обмежувати їх од сусідніх полків. Дуже цікаву звістку дає сей межевий випис і про великі полкові ліси. „А у чорні великі полкові ліси, читаємо ми там, щоб рубати ліс на будівлі та на дрова, старшині полковій і усім полчанам полкової та городової служби в'їзжати усім взагалі, кождому у свойому городі, по своїх старих кріпостних актах". Ся звістка задля нас надзвичайно важна, бо з неї ми дізнаємося перш усього, що були і у Слобожанщині, також як і у Гетьманщині так звані в'ізжі полкові козацькі ліси для громадської потреби; в друге, що сі ліси були приписані до сотенних городів, і їми володіли по старинних кріпостних актах, значить, по окружних межевих виписах; в трете, що ними користувалися усі козаки—не тільки полкової служби, але й городової, себ то міщане — населення міст, а також разом із козацтвом і полкова, а значить і сотенна старшина, і в четверте — що сі громадські ліси не були поділені на паї, а з них користувалися взагалі. При заселенню Харькова, йому теж одведена була земля з сінокосами і угоди у межах і в окрузі, як се видко з супліки Харьківців 1667 року, де оповідається, що в окружній межі Харькова посслилися силоміць біглі великоросійські люди. І здається, що сю саму землю ми бачимо і у кінці XVIII ст.,

яко мійську окружну дачу (її було 22544 дес. окрім вигона). Ся земельна дача Харькова була спільна з пригородньою слободою Івановкою і декількома хуторами по р. Харькову, Немишлі й Студенку. Сі хутори осажені були козаками для скотарства. Межі сієї окружної землі підходили до земель приватних власників — козацьких старшин й духовенсьтва. Де котрі з них, очевисто, поосажували свої оселі на окружній полковій землі.

Схожу звістку про наділ землі ми маємо і що до Охтирки. У 1657 року у Білгород воєводі кн. Ромодановському була прислана з Розрядного приказу царська грамота, щоб він вислав з Білгорода на Охтирське городище свого товариша Акинфова і звелів йому разом з воєводами і приказними людьми сумежних городів Олешні, Колонтаєва й Охтирки обмежувати землі нових Охтирських поселенців від їх сусідів, бо вони о тім подали проханнє через свого отамана Дмитра Івановича з товаришами (се був той самий отаман, про якого ми раніше подавали звістку у розділі про козацьку автономію). І ось Акинфов з иншими повинен був нарізати земель, сінокосів та усяких угодів на 1300 чоловік не убого, не злиденне і обмежити сі їх землі межами і на межах поставити стовби, і на стовбах і на деревах насікти зарубки і ями покопати і у них насипати вугілля, усякі признаки учинити, і відділити їм лісу до р. Ворскли на 500 сажнів і по р. Ворсклі на 5 верст (се вийде до 520 дес.), з тим, щоб вони проклали у ньому тільки одну дорогу, а просік не робили. Одмежовано було одначе Охтирчанам окрім лісу ще диброви й болота, бо у лісі біля Ворскли дерева на будівлю не було. Землі у сих межах було 55000 дес., значить, на кожну душу приходилося по $42^4/_{13}$ дес. (55000:1300). І се зовсім можливо, бо тут був мабуть лишок для нових переселенців і громадські в'їзжі ліси. Ізюмському полку прийшлося вести земельні суперечки, обмежувати свої землі од земель Донських козаків; у 1712 році землі Ізюмского полка були обмежені од козачих Донськіх. У 1658 р. Московські приказні по царському указу одмежували землі нового города Сум — його атаману Гарасиму Кондратьеву з товаришами і видали їм межевий випис: вверх і униз по р. Пслу і по боках по десяти верст, себ то значить округа у 100 верст, приблизно у 10000 десятин. Далі у межевому випису показані межі з Путивльським повітом по урочищах і гранях, і сказано, щоб землями, лісами, сінокосами і усякими угодами в сих межах володіли Сумчане.

Теж саме ми бачимо і в инших містах та містечках. У 1676 р. прийшли з задніпрянщини українські переселенці — Поддубний та инші й оселили слободу біля Вольного; по їх проханню

була одмежована орна земля і сінні покоси і усякі угоди на дикому полю проміж Охтирки, Богодухова і Сінного у слободськой Україні на козачих землях. Вільготи у відбутках їм дали на 3 роки, а також промислові вільготи, землі і усякі угоди їм одведені були усім укупі („вопче“) у помістье по $37^1/_2$ десятин кожному. Окрім того вони дістали сінокос од слободи униз по р. Ворсклі по ліву руч спільно з Вольновськими козаками, ліс на будівлю і на дрова—теж укупі з Вольновцями, риболовлі у р. Ворсклі—рядом з Вольновцями. Українські поселенці Лебедина і Лебединського повіта або сотні дістали землі по межевих книгах Абакума Ієвлева (котрого року, не знаємо), а поновлені були сі межі у 1681 р. Після межевання Ієвлева у сих Лебединських земельних дачах було осажено містечко Межирич, та й по р. Пслу Лебединці поосажували села—Селище, Пристайлово, Червлене, Березки і Бишкинь. А землями і лісами і сінокосами і усякими угодами володіли мешканці сих сел „вообще всѣмъ городомъ черезъ межу“, а осібно сі села та деревні землями і усякими угодами не були наділені. Виходить, що й тут, як і у Харькові, Лебединською городською земельною дачою володіли й мешканці усіх сел, котрі виселилися з Лебедина й поосажували ті села. Вони там для себе порозчищували сінокоси і декотрі окопали їх для себе, а другі, у кого таких окопаних лук не було, косили „вопче“, себто гуртом. Гадяцькому полковнику Мих. Васильеву окрім його власного ліса дано було право в'їздити у великий Лебединський ліс разом з Лебединцями. Салтовські поселенці у 1660 р. получили по одинаковому числу четвертей, а у 1705 р. грамоту на старі земли і нові заїмки.

Права на дрібну земельну власність козаків-хазяїнів. У основі земельної власности і її походження лежала вільна заїмка—законне право займати усякі угоди. Про се оповідав представник слободсько-української старшини у Катерининській Комисії Кондратьев. Не так давно, казав він, теперешня слободська Україна була безлюдною й дикою пустинею. Царь Олексій призвав із Задніпрянщини вільних українців для заселення сієї пустині і дав їм дозвіл займати землі й угоди по їх власній воіл. Простор був безмірний і ніякої міри землям сих переселенців не було положено. Через се кожний заняв собі стільки землі і угод, скільки йому було потрібно. Оттак сей нарід, оселившися слободами і з'еднавши гражданський устрій з військовим, назвався слобожанами Слободських полків; замість жалування за военну службу він дістав право на безмитну торговлю. Полковники і старшини, по жалованних

грамотах, теж могли робити заїмки і раніше усіх заняли собі, скільки їм було потрібно. Так оповідав про історію походження земельної власности у слободської України представник дворянства у 1767 році, а він міг її знати, бо вона творилася й за його память, при його батькові, дідові та прадідові; і увесь рід Кондратьевих добре знав, як набувалися землі у старі часи на Слобожанщині. А ось свідоцтво про це вже Харьківських військових обивателів, котрі вписалися у міщанство. Вони оповідають про заселення слободської України теж саме, що й Кондратьев, кажучи, що їх діди та прадіди були визвані московськими царями й оселилися городами, містечками та селами на Україні на безлюдних землях і за сей вихід з-за Дніпра переселенців і їх нащадків пожалували усякими вільготами: дозволяли їм займати усякі землі і угоди, безоброчно та безмитно промишляли та торгувати. І ось прадіди їх, а потім і вони самі, оселившися на вільних землях, заняли собі кожний вільні паї, отруби орних, лісних і сінокосних земель, млини, хутори і инші угоди; деякі набули собі землі іще покупкою й володіли ними усі часи, навіть і після скасування Слободських полків, коли Слободські полки повернули у гусарські, а їх самих у військових обивателів. Т. Селиванов, котрий приймав участь у розмежеванні старозаїмочних земель, написав про них записку в 40 роках XIX ст. І ось він каже, що у дрібних володільців старозаїмочних земель а такими були усі військові обивателі і декотрі з инших станів—сливе зовсім не було кріпостних актів на їх землі, окрім тільки духовних та купчих. Єдні казали, що документи їх загублені або знищені у пожарі, другі, що їх одібрало начальство, треті, що хоч документів і не було, а володіння їх од дідів та прадідів було безперечне. На підставі грамот автор брошюри висловлює думку, що заїмка означала вільну займанщину або придбання земельного отруба; вже самі неправильні фігури сих займанщин нагадують, що там була вільна заїмка сього отруба. Де землю набули по кріпостних актах або від громад, там загони, ниви мають форму квадрата. Треба тільки глянути на плян Харьківської земельної дачі, щоб побачити, що тут не було ні наділа, ні розділа землі: кожний по своїй волі та змозі займав те, що йому подобалося і що можливо було здобути. На підставі привилеїв, жалованних грамот багацько військових обивателів у старі часи своїми займанщинами орудували як своєю земельною власністю,—продавали їх, заставляли, передавали по духовних, віддавали у віно за дочками. Деякі з військових обивателів, вступивши у військову або гражданську службу, здобули дворянство—і усе таки у них залишилися їх прадідівські

старозаїмочні землі без жадних кріпостних актів. Иньші поробилися купцями, міщанами або цеховими—і все таки володіли своїми прадідівськими землями та лісами по старозаїмкам. Виходить по думці Т. Селіванова, що старозаїмочне землеволодіння було взагалі не обчеське, а участкове. Такого ж погляду держиться і О. Л. Шіманов, котрий присьвятив сьому питанню особливу розвідку. Він каже, що старозаїмочне землеволодіння було участковою земельною власністю, а старозаїмщики такими земельними власниками, як і козаки Гетьманщини.

Що в основі земельної власности у Слобожанщині лежала вільна займанщина земель, се підтріимуеться справді й жалованними грамотами й иншими джерелами У грамоті 1682 р. Харьківському полковникові Донцеві дозволено було заселяти Ізюмський полк українцями Харьківського, Охтирського та Сумського полків з тим, щоб вони будували й заселяли городи й роз'орували свої землі. У грамоті 1668 р. Донцям було стверджено, щоб полковники Слободських полків, козача старшина, козаки й міщане, де хто живе у якому місці, землями, пасіками, сінокосами і усякими угоди, котрі вони заняли собі по своїм заїмкам, володіли як і перше по своїх українських звичаях і щоб воеводи до українців не мішалися і їх земель по міряли. У грамоті 1705 р. Сумському полковникові Кондратьеву згадуеться про заселення Сум, Суджи, Міроповья, Білополья, Краснополья українськими задніпрянськими переселенцями і про те, що за їх козачу службу, замісць грошового та хлібного жалування, указано було полкову службу одбувати по українському звичаю при усяких вільготах і дозволено заїмки займати, пасіки і усякі грунти заводити.

Приведемо тепер на зразок де-кілька указівок з тодішнього життя на старозаїмочне походження земель у ріжних полках. Ми знаемо, що полковники мали владу одводити землю не тільки своїм полчанам, а й собі самим. І ось доказ сього. У 1689 році Сумський полковник Ондр. Гарасимович Кондратьев проміняв свою займанщину у Миропольскому повіті (пасішне місце з ліском, та сінні покоси для хутора), яку він заняв по свойому україньскому звичаю, на пай помістної землі Суджанського сотника Матвія Олексіева. Лебединський сотник Супрун заняв ліс і з пасікою і сінокосні луки, озеро і усякі угоди, а йому їх одмежував московський приказний. Але найцікавійше, поважне і рішуче свідоцтво про старозаїмочне походження земельної власности у Слободських полках взагалі, стверджене царською грамотою, ми знаходимо у надрукованій мною грамоті Петра і Івана Олексієвичів про стару займайнщину козака Безрученка, котру козаки Мирополья хотіли повернути до своїх окружних земель г. Миро-

полья. Сей козак зайняв землю, котра була обмежована йому, і туди призвав, по українському звичаю, вільних українців. При унуках цієї землї з'явилося більш, ніж було по межевому випису і ось сей лишок і хотіли Миропольські козаки прилучити до своєї городскої землї. Але унуки Безрученка одповідали на се, що такі лишки по закону отдаються поміщикам, а слобожане Сумського, Охтирського і Харьківського полків володіють землями і усякими угоди по своїх заїмках, хто скільки заняв, не тільки невеликий грунт, а й на тисячі четвертей і більш; і такими заїмочними землями по свойому українському звичаю володіють не тільки вони самі, а й їх жінки і діти, і унучата, і родичі. По царській грамоті велено було усю землю Ів. Безрученка як кріпостну, так і заїмочну, залишити його наслідникам: орної землї 112 четвертей, сінокосу на 250 копиць, лісу 36 десятин да у другому місці 5 дес. да у третьому 10 дес., бо дід його Ів. Безрученка з тієї землї ніс полкову козачу службу і ті землї дадені були йому Івану в старі часи по государеву указу і по одписках та обмежеванню бояр і воєвод, а заїмочні землї і усякі угоди заняв він по свойому українському звичаю, як і инші його товариші-козаки і суперечок і прохання про сі землї з 1671 по 1691 рік на нього Івана у Москві од Миропольських козаків не було. А по царському указу старшині і козакам Сумського, Охтирського і Харьківського полків землями і угоди велено володіти по їх українському звичаю по заїмках, хто що заняв, і на такі заїмочні землї їм давалися жалованні грамоти, і таких заїмочних земель ні у кого не можно було однімати, бо й по писцовому наказу навіть у поміщиків не одбираються ті заїмочний землї, котрі з'являються по за їх межами та гранями. Найважнійше для нас у сьому документові те, що заїмочний початок земельної власности царі признають звичайним для трьох старих полків слободської України; про четвертий полк—Ізюмський - нічого не сказано мабуть через те, що він тоді був з еднаний з Харьківскім, а Острогожский полк був поселений на Білгородскій линії серед великоросійских осель, де були помі тні землї. Дуже цікава вказівка в супліці на те, що займанщини були величезного розміру—по 1000 й більше четвертей. Цікаво й те, що займанщини переходят до нащадків, а до того ще нарівні з кріпостною землею. Значить, заїмка давала таку ж тверду владу на землю, як і кріпостний акт. Путивльскі великоросійські поміщики у 1708 р. суперечилися за землї з Білопольськими українцями і з сієї суперечки ми дізнаемося про в'їзжі ліси Білопольських козаків і про те, що землями вони володіли „вопче по войсковому роздѣлу, кто чего дістоип“. Ми розуміемо се свідоцтво так, що земля почиталася війсковою власністю і поділялася війском

на паї, поміж військових чинів, по їх достоїнству -себ то старшині більше, простим козакам меньше. Земля Білопольских козаків Сумського полка, котру вони заняли для себе і володіли з старих часів, стверхжена була за ними, разом з лишком її.

Але найбільш поважне для нас свідоцтво про займанщину дає нам „Єкстракт о Слободських полках" 1734 р., котрий являє з себе оффіціяльний документ і містить у собі певні звістки на підставі полкових відомостей. Ось що оповідає він нам про початок землеволодіння: козакам і підпомошникам у Харьківському полку жалованних земель, виміряних у четверті, нікому ніколи не давалося, а з початку заселення містечок і сел поселенці займали дикий степ і розчищали ліс і з тих часів до теперешніх по свойому звичаю володіли й володіють по своїх заїмках через межу. А коли де-які з козаків та підпомошників розійшлися невідомо куди у ріжні слободи, їх подвірьями, землею та угодами володіють їх діти та брати та свояки і новоприхожі поселенці, котрі служать замісць їх козацьку та підпомошницьку службу; і сім новоприхожим землі дає козацька старшина; підсусідки ж немають ні власних грунтів, ні угод, а проживають у сусідах, у хатах старшин, козаків або підпомошників, при пасіках їх, при скотарських, овчарських хуторах, винокурнях та млинах, годуючися з своїх заробітків". Про Ізюмський полк там обговорено теж саме: „у Ізюмському полку як козакам, підпомошникам, так і всім мешканьцям кожному осібно земель у дачу не давалося і вони їх не мали, а володіли з початку, володіють і нині усякими угодами по жалованних грамотах громадами („в общество"), хто що собі з'оре по своїй заїмці через межу. А як козаки і їх підпомошники і иньші полкові мешканьці проживали на сих своїх полкових обческих жалованних землях і перейшли у иньші слободи, їх подвірья і землі велено віддавати, по указу Апраксіна, реєстровим козакам, як старожилам, також і внов осєленим по распоряджению полкових і сотенних старшин, а иньшими володіють їх брати, родичі та свояки й покупкою. І таких безлюдних та вимморочних подвірьїв, земель та дикого поля є ще доволі. Що до підсусідків, то вони не мали й не мають ніяких земель та угод, бо вони по свойому убожеству проживають у чужих дворах й годуються од роботи, а як хто з них обзаведеться майном, той вступає в козачу полкову службу і тоді оре землю і володіє усякими угодами укупі з усіма козаками". У Охтирському полку було також землеволодіння. Там теж як хто з казаків та підпомошників виходив у иньші місця й після них залишалися хата і подвірья та орне поле —один або два загона поля—то в сі їх пустки, з відома козацької старшини, родичі сих „сходців" або ново-прихожі ко-

заки приходили й володіли ними і за се одбували усі козацькі одбуткі; а де-які хати й тепер стоять пустками і ніхто ними не володіє. У Острогожському полку де-які козаки з безлісних місць були переведені на р. Айдар і Богучар і їх підгородні землі залишилися вільними, а декотрі з них свої землі продали кн. Меньшікову. Хтож виходив з слобод у иньші місця, тих подвірья трималися під охороною, а орні землі обробляли обивателі, щоб вони не за пустіли та щоб і подвірья і землі можливо було передати новоприхожим козакам. Усі отсі свідоцтва підтримують нашу думку, що у всіх полках були полкові землі, як загальний козачий земельний фонд, але кожний козак орав для себе особливі ниви та загони, котрими й користувався; і сими землями забезпечена була козача служба, котру несли козаки без жалування. Через те як хто небудь з них виходив із слободи у инше місце, його двір та земля залишалися або родичам, або й чужому, але з тим, щоби той узяв на себе його військові обов'язки—полкову службу. Що полковую козачою землею козаки володіли по розділу, значить окремими загонами поля, шматочками лісу, сінокосу, як своєю земельною власністю, се ясно видко з уступного листа козаків сотенного містечка Золочова свойому сотникові Ондрію Голуховичу на двір і землі Золочевського козака Пилипа Сосновського. Ось зміст сього дуже ціковаго документа. „У 1714 р. у Золочівській ратуші Золочівські діди—Золочівський голова з товаришами по совіту і любові своїй до свого сотника Ондрія Голуховича оддаємо йому, його жінці навіки подвірья Золочівського мешканця Сосновського, котрий вийшов з Золочіва на слободу од полкової служби—двір, і до двора дві хати, винницю, ліс до двора на урочищі Жуковщині, дві луки сінокосні і що належить до сього двора орного й неорного поля. О. Голухович, по купчій, у котрий се усе було прописано, продав хорунжому Харьківськаго полка Роману Григорьевичу Квітці“. Оттак „по своїй любови“ до старшини Золочевські діди зменьшували свої козачі землі й збільшували старшинську земельну власність. І всеж таки бувало, як ми бачили, й так, що охотників заняти хати, пустки та вільні земельні загони не находилося, бо, як ми знаємо, козача служба була дуже тяжка, а землі скрізь було дуже багато й можна було оселитися на старшинських землях. Були такі землі і у Ізюмському, і у Острогожському полках. Де-котрі, виходячи з слободи, свої ниви продавали.

Як, бачимо, слободсько-українське заїмочне землеволодіння схоже було з великоросійським помістним у тім, що і в ньому земля забезпечувала військову службу, але воно значно відрі-

жнялося од нього і сю ріжницю добре розумів й проводив на ділі Московський Розряд: помістне володіння було володінням, а не повною земельною власністью, не вітчиною; воно було улаштовано навіть у подробицях особливими правилами; старозаїмочне володиння—се була козацька земельна власність, до роспоряджения котрою центральний московський уряд не доторкався і її нічим не обмежував окрім тільки козачої військової служби. Коли вийшла суперечка за землі Лебединських козаків, у Розрядному приказі не знайдено було указу про наділ четвертями слободських полковників, козаків і міщан, бо воєводи давали землю на пашні українцям взагалі, а не кожному особо. Старозаїмочні землі переходили од одного коліна до другого і у кінці XVIII ст., як побачимо далі, ними володіли унуки та правнуки тіх козаків, котрі їх получали з початку заселення по жалованних грамотах і по межевих виписах. Що ж до великоросійских помістних земель, то московський уряд не дозволяв великоросійским служилим людям навіть селитися на полкових козачих українських землях, бо те й друге землеволодіння у основі своїй і у походженню свойому були не однакові. І так дивилися на них і Розрядний і Помістний приказн: великоросійскі служилі люди були для них обивателями власної Держави, а українці—переселенцями з чужої сторони, котрим треба було дати усякі вільготи і перш усього вільну займанщину земель, яка була їх українським звичаєм, щоб вони охоче переселялися на дике поле за Московську границю. Були оселі великоросійських служилих людей і у Слобожанщині, але їх наділяли землями по великоросійському помістному, а не по українському земельному праву займанщини. І коли випадково великоросійські поміщики або служилі люди оселялися на полкових українських землях, Московський центральний уряд їх звідтиля виселяв. Так було, наприклад, у суперечці за землі Білопольских українців з Путивльскими поміщиками (1682—1685 р.), коли велено було великоросійського поміщика В. Вишневського з товаришами з його деревні Павловки вислати і навіть будівлі на їх подвірьях знищити, а кріпаків перевести на їх великоросійські землі. У Ізюмському полку теж Военна колегія виселила з козачих земель великоросійських однодворців. Козачи землі не дозволялося продавати людям инших станів, котрі не одбували військової служби. І ось ми справді читаємо супліку на те, що у 1690 році Мирапольський козак Подсепенко продав свою землю, з якої одбував козачу службу, попам Безрученкам, бо се було заборонено і попи мали право володіти тільки церковними землями Але продавати козацькі землі старшині не було заборони. І ось куплею та займанщиною козацька старшина, як ми бачимо, й утворила

собі широку земельну власність з громадських козачих земель. Сумський полк. Ондр. Кондратьев видав у 1690 році універсал, у котрому ствердив за Ів. Чернявським гайок, котрий він заняв собі по українському звичаю з відома полковника

Распорядження про старозаїмочні землі російського уряду. Тепер подивимося, які були видані укази про заїмочне право Слобожанщини Російським урядом у XVIII ст. Це заїмочне право, стверджене жалованними грамотами, істнувало на Україні до 1735 року, (тоді воно було скасовано реформатором слободської України Кн. Шаховським, котрий одначе признав колишні козацькі заїмки законним способом здобування земельної власности). Такі заїмочні землі дозволялося передавати дітям, унукам, родичам, хоч би на них ніяких письменних актів і не було. Се було стверджено указом Цариці 16-го лютого (февраля) 1735 року. Але при кожній полковій канцелярії були установлені кріпостні контори, у котрих треба було об'явити, записати усі купчі, уступні та мінові записі, полковничі універсали й иньші документи на села, деревні, хутори, млини, двори, землі, ліси, сади й усякі угоди, коли вони не були явлені та записані в великоросійських та провінціальних канцеляріях у кріпостних книгах. Можно було записати їх в сих нових конторах безпошлинно, але не пізнійше як через $1^1/_2$ року, а після того записувати вже за гроші. Сі укази, особливо перший, скасували право займанщини на будучину, але й вони не посміли скасувати тієї заімочної власности, котра тоді істнувала, бо себ значило ограбувати увесь український трудящий народ, відібрати у нього землю чи право на землю, котре він здобув, проливаючи кров, у боротьбі проти татар і поливаючи роспахану землю своїм потом. Що до скасування займанщини на будучину, то й тут цариця Анна зламала те, що обіцяли та своїм словом стверджували московські царі і її дядько царь Петро Великий. Як проводилося у життя се роспорядження цариці Анни, ми не знаємо. Здається, що воно у всякому разі не доведено було до кінця, бо й сама реформа Кн. Шаховського взагалі була знесена при цариці Єлизаветі. Одначе при Катерині II заімка була зовсім скасована. У 1766 р. видана була комисарська інструкція, в котрій є кілька пунктів що до заімочних земель. Усі обчеські грамоти на землі військових містечок велено було одібрати (щоб вони немов не втратилися) і зберегати у Комисарствах, а в містечка дати їх копії; з окремих же грамот і кріпостних актів на йменія земельних власників і виданих полковими й сотенними канцеляріями указів і усяких документів,

котрі належать власне до них а не до обчеств, дати тільки копії, а орігінал залишити у себе. Усі обивателі повинні були жити у своїх поселеннях, де вони доси жили, а переходи заборонялися, бо од них чинилася велика шкода: спустошивши землю на одному місці, переходили на друге й на трете і сим привлащали собі і ті й другі землі, називаючи їх заїмками і нікому иньшому поселятися там не дозволяючи. Окрім сього справедливо, щоб кожний мав обческої землї стільки, скільки йому потрібно, не беручи зайвої, більш потреби, у обіду иньшим. А як такі случаї трапляться, тоді суперечку повинні розбірати сьвідки й дізнаватися, хто раніше володів і кому більш потрібна ся земля. Але се торкається тільки земель, котрими володіли обчества, що ж до особистих заїмочних земель, то вони, по жалованних грамотах, залишаються за тими, хто ними здавна володів. Обческі лани й сінокоси треба було розділити проміж обивателями, з їх загального призволення у звʻязку з їх одбутками, щоб не було кривди одному перед другим: хто платить по роскладці більше у казну, той повинен більше мати й землі. Але сюди не належать ті, хто володів власною землею по кріпостях або по заїмках. Право вʻїзжати у обческі ліси було заборонено; от же треба було описати усі ліси і зробити їх заповідними, а залишити тільки малу частину, щоб можливо було рубати дрова обивателям. А хто з обивателів на пустопорожній землі або у вирубаному лісі на своїй займанщині виростить ліс своєю, а не громадською працею, той має й володіти ним. Сією комисарською інструкцією була зроблена, як ми бачимо, велика земельна реформа: право вільного перехода з одного місця на друге, а разом з ним і право нових заїмок було скасоване; старе право вільного вʻїзду в громадські ліси теж було знищено, але все ж таки старі заїмочні землі залишилися за їх властителями, навіть залишилося заїмочне користування старозаїмочними землями та сінокосами і тільки було зміненоу тім, що поставлено було у залежність від казенних відбутків та від потреби обивателя. Що до обовʼязку представляти документи у комисарство, то се привело не до цілости, а до згуби їх, і потім, коли зʼявилася велика потреба в документах, щоб доказати обчествам свої права на окружні старозаїмочні землі, прийшлося розшукувати їх усюди по архивах. У тому ж 1766 році видана була центральним урядом інструкція межевим канцеляріям і конторам, на підставі котрої повинно було робитися й генеральне межевання земель у слободській Україні. По XIX розділу її треба було межувати землі військовим обивателям не кожному осібно, а усім мешканцям заразом. Але з них виключалися ті, хто записався у купці або міщане по городах, бо сі люди

жили не з землі, а з торговлі та промислів. Значить спеціального межування дрібних старозаїмочних земельних участків зроблено не було, бо зробити того не було ніякої спромоги у тодішніх адміністраторів. Центральний уряд хоч і розумів, що землеволодіння у Слобожанщині не схоже з однодворческим четвертним, але приклав до розмежування однакові правила.

У 1769 році була одчинена у з'вязку з земельною реформою у Слободсько-українській губ. межова контора і в указі про се заявлялося всенародно: „у слободсько-українській губ. є чимало пустопорожніх державних земель. Пересеseverальнці присвоїли собі з них по старому звичаю стільки займанщин, що не могли навіть розробляти їх, а окрім того ще й поширяли сі свої заїмки, стісняючи козаків в одбуванню козачої служби. Через се уряд видав комисарську інструкцію, де було велено зробити розмежування, щоб кожний знав свій наділ або заїмку, лишок повернув і мав свою земельну дачу по правильних кріпостних актах і указах так, як і великоросіяне. А щоб межування йшло скорійше, дана була рада земельним власникам, що хто хоче залишити за собою свої займанщини, мусить по добрій своїй волі, без суперечок розвестися у землях з своїми сусідами. А коли всеж таки великі суперечкі заводили навіть ті, у котрих були лишки земель, то для таких одчиняється у Харькові межова контора, котра буде межувати землі по полюбовній згоді сусідів; хто полюбовно з сусідами розведеться у землях, за тим залишиться його земельний лишок, а хто заведе суперечку про землі, про котрі до 1763 року скарг не було, у того будуть його землі виміряти і увесь лишок одберуть; теж саме буде робитися і з тими, хто у строк не роспочне полюбовного розводу землі. У слободсько-українській губ. володіння землею не таке, як у Великоросії, бо більша частина земельних власників мають землі не по законних кріпостних актах, без визначення міри, а тільки по своїх заїмках, котрі вони потім ще більше поширили. І ось коли громада, маючи лишки, не розведеться по добрій волі до прибуття землемірів, тоді на долю кожного мусить залишитися земля без лишку, тількі у пропорції по 15 десятин на кожну людину мужського пола.

І ми маємо справді зразки такого полюбовного розділу (наприклад, Мерехвянського обчества 1777 року, Краснополья 1781 року). Як проходило генеральне межування, про се нам свідчить генеральне межування г. Охтирки. Воно було зроблено у 1769 році, значить тоді, як у Харькові була вже одчинена межева контора. Землі Охтирських мешканців були обмежовані осібно у кожного, а земля військових

обивателів обмежована взагалі. Її було 21252 дес. на 4986 ревизських душ, положених у подушний оклад по послідньої ревизії; виходило у середньому тільки по 4 дес. на душу замісць колишніх 40 дес! Серед Охтирського населення, котре володіло сією земельною дачею, 5/6 було військових обивателів і тільки 1/6 (декілька десятків осіб) належала до иньших станів; се були премьер-майори, підпрапорні, прапорщики, вахмистри, протопопи, попи, канцеляристи, колишні сотники і судді. Вони мали невеличкі шматочки землі—у середньому 20—30 дес. і тількі дві пустоші мали од 100 до 200 десятин (одна належала до Охтирського Троїцького манастиря). Купців, міщан та цехових серед них ми ще не бачимо—мабуть через те, що тоді не було їх у Охтирці, як і по иньших городах Слободсько-української губернії, доки там не ввели нових губернських установ у 1775 роції, бо тільки тоді з'явилися сі нові стани купецтва та міщанства. Були ще виділені піддані, котрі проживали по хуторах осібних земельних власників. Вигонної землі місту Охтирці було одмежовано 2790 дес. у 1771 роції.

Коли з'явилися нові стани—купецтва, міщанства та цехових у слободсько-українських городах—тоді стало гостро питання й про їх право на окружну землю. У 1782 році харьківські військові обивателі, котрі вступили у міщане—Гавришенко, Ортюх та иньші, 13 чоловіка—подали Харьківському намістникові Черткову прохання, щоб за ними залишилися їх земельні дачі Харьківської окружної землі. Вони оповідали про те, як діди та батькі їх заїмкою здобули собі власні участки орної землі, сінокосу та лісу, а деякі набули їх покупкою. Далі писали про те, як сі землі залишилися за ними і після скасування Слободських козачих полків, а у 1781 році, коли вони записалися у міщанство, їх упевнили, що сих земель од них не одберуть. Тепер же вони дізналися, що хто записався у купці або міщане, той не матиме права користуватися землями, бо їм нарізані вигонні городські землі, щоб вони займалися хліборобством. Для них же сі вигонні землі не годяться, а вони прохають повернути їх з міщан поколишньому у військових обивателів. Чертков зробив розпорядження, щоб намістницьке правління залишило сих міщан у міщанстві і щоб залишилися за ними їх старозаімочні землі; він додав навіть, щоб також робили з міщанами й повітових міст, бо, нарізуючи вигонні землі, уряд хотів тільки приблизити землю до городських мешканців З комисарськоі відомости про слободу Хухру видко [1]),

[1]) На великий жаль документи, котрі заховані у Архиві Харьк. управл. гос. имущ., і доси не надруковані, а вони мають велике наукове значіння: надруковано у Гурова і Бродского 4 неповних відомости. Маю надію, що комисарські відомости розгляне у Архиві той, хто писатиме специальну развідку на тему. „Земельна власність у слободській Україні".

що там було у 1783 році 886 ревизських душ і 7365 дес. землі. Всією тією землею володіли одні військові обивателі; при кожному призвищу військових обивателів показано, скільки йому власне належало усякої землі—орної, сінокосної, лісної й неудобної і при усіх зроблена примітка, що це була старозаїмочна земля. Окрім сієї землі було ще 345 десятин обчеського громадського нерозділеного дровяного лісу, котрий залишили по загальній постанові для того, щоб гатити гатки і для иньших громадських потреб; про сей ліс теж було сказано, що він старозаїмочний. Усього у слободі Хухрі звійськових обивателів з'явилося 773 земельних власника, за котрими показано було 7299 дес. землі (решта 66 здається належали до церкви), тоб-то на кожну ревизську душу приходилося по 9,4 дес., окрім обчеського ліса, котрого приходилося ще по 0,44 дес. на душу. Далі показано у відомостях 116 чоловік безземельних військових обивателів, про котрих сказано, що хоч у них (власне у їх батків та дідів) і була старозаїмочна земля, але в давніх роках вони з'убожіли на козацькій службі і уступили її мешканцям своєї ж слободи і через те тепер у них землі немає, а заробляють вони хліб роботою у тих обивателів, котрі мають землі. У свойому поясненні про ліси обивателі сл. Хухри заявляли, що лісами вони володіють на підставі жалованної грамоти 1657 року по старих заїмках і по куплі один у другого (до 1736 р., коли купля була заборонена). У тих лісах дерево—дуб, береза, осика, вільха—частиною тільки годиться на будівлю, а більш усього хворосту; лісників у сих лісах ніколи не було й тепер немає, а кожний хозяін береже свій власний пай (участок) й користується ним тільки для своєї потреби—на будівлю хат, на паливо, на огорожу, а зайвого не беруть, зберегаючи ліс для себе й для своїх нащадків. Окрім же сих приватних обивательських лісів є ще нерозділений громадський ліс, котрим відає й котрий оберегає Хухрянська земська ратуша; з нього, з відома обчества і земської ратуші, дається тільки хворост убогим слобожанам для огорожі подвірьїв, а більш його ніхто не рубає. В часи розмежевання Хухрянської землі в окрузі, по старій заїмці, без волі обчества, без полюбовного розводу і без жадної заміни у 1770 році землеміром одмежовано було поміщиці Смаковській і сину її од першого чоловіка Перекрестову Осипову 2333 десятин землі орної, ліса, риболовель і усяких угод. Про сю землю ведеться суперечка між обчеством і поміщицею у Охтирському повітовому суді. Пасік по лісах не було, а їх держали хозяіни у своїх дворах, а літом вивозили на свої власні лани. У одного військового обивателя був водяний млин на річці Хухрі. Усі обивателі сл. Хухри займалися хліборобством, а деякі скотар-

ством і викуруванням горілки. Продаючи свої прибутки, вносили у казну подушне й инші громадські грошеві внески. У обивателів сл. Хухри було 9 винниць, у кожній по 3 казана. Дрова рубали рідко з власних лісів, а більш усього купували у сусідніх поміщичих селах. Ні ярмарок, ні базарів у Хухрі не було. Начальником у слободі був по вибору громади староста.

Схожі звістки про старозаїмочні землі військових обивателів були і в иньших комисарськіх відомостях, наприклад, міста Лебедина з слободами й селами, також сл. Межирич. Теж саме мабуть було і у всіх комисарських відомостях, хоч про се нам ще треба довідатися. Виходить, що комисарські відомости дають нам поважні і певні звістки про найцікавійші для нас питання що до старозаїмочного землеволодіння: вони показують: 1) що основою слободсько-українського козачого землеволодіння була займанщина земель, 2) що земельні паї займалися у власність кожним мешканцем, 3) що для загального користування виділялася тільки невеличка частина земель, більш усього ліси, 4) що старозаїмочні землі переходили в наслідство, 5) що деяки з володільців—козаків, розпродавші свої участки своїм або чужим людям, поробилися безземельними підсусідками та робітниками, 6) що з козачих земель одмежена була значна частина їх осібним земельним власникам—козацькій старшині та иньшим, 7) ще взагалі старі козацькі займанщини істнували з початку заселення краю до скасування автономії, пережили автономію і були обмежені за військовими обивателями усіх міст та слобід по генеральному межуванню, але тільки в окружних дачах, а не кожному дрібному власникові особисто, як се робилося з землями середніх власників. І се мало свої поважні наслідки. У XIX ст. старозаїмочні землі через се почали переділятися і перетворилися у обчеську власність (бувши у всі часи приватною), а окрім того казна обложила їх без жадного на се права податком, проти чого обчества мусили виступити на суді у звісних старозаїмочних процесах.

Харьківській віце-губернатор без дозволу навіть центрального уряду у 1814 році зробив величезну аграрну реформу—рівний переділ старозаїмочних земель між усіма поселянами по числу душ у кожному семействі і заборонив продавати або переводити землю у чужі руки. А зроблено се було для того, щоб дати спромогу збірати казенні збори. Податки накладалися на все обчество і для сього треба було, щоб обчеська земля не зменшувалася і щоб не було серед поселян безземельних або малоземельних. Потім і сенатор Горголій, і Харьківська казенна палата все більше та більше ширили серед поселян отсей переділ земель. Се робилося в 20—40 роках XIX столітя. Дальші переділи йшли вже по ревизіях.

Початок панського дворянського землеволодіння. Ми дали повну історію козачого дрібного землеволодіння на Слобожанщині. Тепер нам треба звернути увагу на походження та історію поміщичої—старшинської, дворянської—а також манастирської земельної власности.

У 2-му та 5-му розділі ми вже торкалися питання про панські старшинські слободи з їх підданими посполітими, але більш оповідали про населення сих слобід; тепер нам треба дати звістки про початок та зріст самих земельних маєтностей. Земля була військовою власністю, але право на заїмки, по царських жалованних грамотах, мали не тільки козаки, а й козацька старшина; значить, старшинське землеволодіння мусило з'явитися одночасно з козацьким. Полковники мали право роздавати землі старшині і сим правом вони й користувалися Діставала листи на землю старшина і від московського уряду, як. на помістя та вотчини. Здобували землі й куплею і усякими не зовсім законними, а иноді й зовсім незаконними способами. Ми маємо відомости 1749 року про окружні козачі землі. Вони нагадують нам звісне і дуже поважне для історії Гетьманщини „Генеральне слідство о маєтностях“ 1729 року. У сих відомостях оповідається про те, які старшиньскі слободи і коли осажені були на окружних козачих землях. Ось, наприклад, відомости про слободи, села, деревні та хутори приватних власників, котри були засновані ними в сотенній Мерехвіанської козачій окрузі. Слобода Артемовка ген. прокурора і майора лейбгвардії кн. Н. Ю. Трубецкого. Вона була осажена сто років тому назад (значить ніби в 1649 р., вдійсности пізнійше) в дачах мерехвянської сотні на полковій землі в двох верстах од Мерехви Харьківським полковником Ів. Сірком і тоді в ній було 2 подвірья підданних. Землі при сій слобідці було 30 четвертей (45 десятин) та лісу версти на три (се вже вийде десятин 900). Сірко віддав сю слобідку й млин при р. Мерехві з усіма угодами у віно за дочкою зятю свойому тодішньому сотнику Ів. Артеменку, котрий довго володів нею, а потім продав бригадиру слободських полків Хв. Осипову, котрий провів межу сієї купленної землі по урочищах. Осипов володів Артемивкою років з 10, а потім продав її полк. Шидловському; той знов продав її полковому суды Данилевському, котрий проміняв її мерехвянському сотникові Щербині на село Бурлук в Ізюмському полку; удова Щербини продала у 1739 році слободу кн. Трубецькому (тепер там було вже більше ста дворів підданних). З годом управителі князя силоміць заволоділи сотенною козачею землею на четири версти (себто більш ніж 1500 дес.), чим зробили великі утиски козакам.

Село Рокітне у семи верстах од Мерехви було осажено на полкових землях б. Харьківським полковником Гр. Донцем років з 50 тому назад (значить у 1699 році) і володів він тим селом і занятими вільними козацькими землями—орним полем, сінокосом і дібровою на пів версти біля села; після смерти його володіли удова і син Іван, а у 1716 році продали вони Липецькому сотнику Черняку, по проханню котрого одведені були йому Харьківською полковою канцеляріею з вільних козацьких земель ще сінокоси і усякі угоди через сотників і старожилих Мерехвянської сотні; по смерти ж його володіли до 1746 р. син і удова, котра вийшла заміж за подполк. Мат. Куліковського; а Куліковській без усяких кріпостей заняв млинову гатку на сінокосних луках козака Мерехвіянської сотні і при тому млину поселив слобідку і скотарській хутір, захопивши силоміць козачої мерехвіянської землі по р. Джгуну і позарічного орного і неорного поля, сінокосів і инших угод в ширину версти на 4 й більше, а вдовжину на 10 верст і тім зробив утиски мерехвіянським козакам у землях. Ізюмського полковника—деревня Аксютовка. Козаки та підпомошники сієї деревні продали йому років 20 тому назад свої подвірья з орними полями, сінокосами в дачах її на версту (більше ста десятин), а окрім того він сам заволодів силоміць козачою землею на 1/2 версти та подвірьями і сим зробив утиски козакам і підпомошникам; другі підпомошники уступили йому свої подвірья, але купчих на них не дали й проживали в них, володіючи усякими земельними угодами і укриваючися від козачої служби за полковником; себ то виходило так, що вони записані були його підданими, щоб не одбувати козачої служби; Слобідка Гуляй-Поле у 15 вер. од Мерехви поселена була років з 30 тому (у 1719 р.) назад на полковій землі Харьківським полковником Гр. Квіткою там, де були займанщини-хутори, пасіки, сінокоси, поля козаків Островерховки, котрі ними володіли по старих заїмках з вільних земель біля урочища Гуляй-Поля версти на чотири; там же були заїмки, заняті з вільних земель другими козаками з старих часів з початку заселення мерехвіянської сотні; і сі землі Квітка купив і осадив там слобідку Гуляй-Поле, а тепер володіє син його Харьківський полковник Іван версти на 4. Деревня Гут або Гніповка кн. Крапоткина була поселена на полкових землях, а з початку тут заняв гатку на млин козак мерехвіянської сотні і заснував хутір, котрим володіли і його діти років з 10, а потім продали козакові Гнипу з братом, і вже сі володіли хутором до 1736 року, а у сім році Ів. Гнип таємно од брата продав хутір разом із батьківською займанщиною—подвірьям у Мерехві з левадою, огородом, сінокосом, 10 нивами, яблуневим садом у лісі і

пасічним місцем кн. Крапоткину, котрий поселив там у 1737 році слобідку Гнипівку і збудував при тій слобідці гуту і до сіеі гути невідомо з чого заволодів бором на 1 версту з полкової землі. А козак Ів. Гнип після сього продажу не захотів уже відбувати козачої служби і перейшов у слободу Уразову кн. М. М. Голіцина, залишивши брата свого у великих недостатках; брат не міг одбувати козачої служби і через се зменьшився і козачій комплект. Слобідка Гузенка ген. Девитца була осажена Мерехвянськім сотником Бульским років з 20 тому назад (у 1729 р.) в урочищі при Гузівськіму млині, котрий був занятий в старі часи з вільних полкових козачих земель козаком Гузем, а той продав його Харьківському полковникові Ів. Донцю Захаръевському, а той Харьківському городничому Голуховичу, син котрого продав її сотнику Бульському. Бульський при сьому млині на козачій полковій землі Мерехвянської сотні осадив сю слобідку і володів нею 6 років, а опісля продав майору Полубояринову, а той Девитцу, котрий захопив сінокосні луки деяких козаків та орну землю на 1 версту та байрак козака Рубана та ще навкруги його ниви та сінокоси та ліс на $1^1/_2$ верстп, чим зробив великі утиски в землях козакам. Село Борки абшитованого майора Юр. Куликовського у 6 верстах од Мерехви було осажене полк. Гр. Донцем років 50 тому назад (у 1699 р.) на полковій землі в Мерехвянських дачах і до нього належало окружної землі сажнів на 20. Син Гр. Донця продав його Харьківському полковникові Прок. Куликовському, котрий володів ним років з 20 до смерти, а потім воно перейшло до сина Юр. Куликовського, котрий силоміць ще захопив з козачої полкової округи землі верст на 6, а то й більш. Хутір Водолажця Крамара в версті од Мерехви. Ще в давні часи козак Білокур заняв собі там млинову греблю і володів нею років з 20, а після смерти його вона перейшла до його трьох дочок, котрі усі укупі володіли нею років з 10, а потім продали удові сотника Щербини, а та Бульському, а той Крамарю, котрий завів там хутір і заволодів ще 2 нивами з козацьких земель. Слобідка Кременне—Комарівка. Років 70 тому назад вона була осажена полк. Гр. Донцем для поширення казенних здобутків і його служб на купленних ним у казака Гудзя і инших землях у великих і непроходимих лісах, нетрях і пасіках поблизу Кримського пограничча. Перш сими землями володіли козаки полтавського малоросійського полка, розчистивши ліси своім коштом у 6 верстах од Мерехви. В тій слобідці він збудував млин, двір та винницю і володів нею до смерти, а після його смерти вона перейшла до сина його Хв. Донця, а після його смерти до рідного брата Івана, котрий населив там більш 30 дворів

вільних підданих і продав полковнику Л. Шидловському за 800 карб. І на ті грунти по куплі й заїмці свого батька він дав купчу, де були означені землі по урочищах, і по тій купчій сим грунтом володіли батько і син Шидловські, а потім син Шидловський продав полк. Бульському за 500 карб. Кн. Як. Крапоткин 25 років тому назад силоміць повідіймав у великому лісі пасічні місця з липовими тесаними хатами й инпшими пасічними потребами, розведеними яблоневими садками у ріжних козаків мерехвіянської сотні, хоч ті позаймали ту землю собі у давні часи, років з 100 тому назад (мабуть трохи меньше) і володіли ними років з 70. Будівлі він сплюндрував, хати переніс у свою Буду, а яблоневими садами і лісом володів силоміць сам, а тепер володіє його удова кн. Пр. Крапоткина.

Се скорочена мною відомость тільки про одну, мерехвіянську сотню, які на її землях явилися слободи, села, деревні та хутори приватних власників. Такіж відомости ми маємо й про иньші сотні Харьківського полка—Мартовецьку, Валківську, Вовчанську, Салтовську, Золочівську, Соколовську і Перекопську. Булоб цікаво роздивитися, як і в сих сотнях складалася земельна власність старшин,алей ітам робилося теж саме, що у мерехвіянської сотні—були тільки иньші пани, а здобували вони собі землі у сотенних козацьких округах точнісінько так, як і у мерехвіянській сотні. Теж робилося і по инших сотнях Харьківського полка і навіть по усіх иньших полках. У Мерехвянській сотні на козацьких землях з'явидося 17 усяких панських осель, котрі заняли значну частину полкової козацької землі; значить, старшинська земельна власність виділилася з загальних козачих окружних полкових земель. Коли полкові козачі землі забірали пани—старшини, козаки мусили звідтіля виселятися. Так зробили Золочівці після того, як їх землю позаймали Голухович та кн. Крапоткин. Сі панські слободи виникли головним чином з старих козачих займанщин, котрими козаки володіли часом як дрібні власник. Але були й такі случаї, що заїмку робила козацька старшина, бо й вона мала право на займанщини у купі з козацтвом. Заїмочними землями мали право распоряджуватися власники по своїй волі—продавати, міняти, передавати у нащадок і таке инше. І ми справді бачимо, що маєтности часто переходили од одного власника до другого. Переходючи вони звичайно збільшувалися, бо нові власники, особливо великі вельможні пани, захоплювали собі землі з полкової округи, хоч тим і робили утиски козацьким громадам; иноді вони примушували продавати їм землі за дешеву ціну. Иноді продавали землі й такі люди, котри не мали на них ніякого права. Хутори та греблі для млинів ширилися та переверталися в деревні,

слобідки, деревні та слобідки—в села та слободи. Приватні власники володіли землями по урочищах і захоплювали нові шматки мірою на версту, або й на 10 верст або й більше. Значить, їх землі не були як слід обмежені од полкових. Бачимо й таке, що піддані, себто посполіти користуються землями для хліборобства укупі з козаками з загальних козачих окружних земель в межах окружної дачи. Серед приватних земельних власників бачимо більш усього козацьких старшин, але разом з ними йдуть великі магнати великоросійського походження—як, наприклад, кн. Трубецький або кн. Крапоткин. Коли слободка Сірка Артемівка попала уруки кн. Трубецького, число підданих виросло з 20 до 100 і захоплено було навіть не самим князем, а його управителем та підданими козачих земель на 4 версти. Були тут й инші великоросійські земельні власники, як Бульский; були й прості великоросійські поселенці; були й попи, були й манастирі. Ми бачили ранійше, скільки було панських слобід у Слобожанщині і земельних приватних власників, як складалося з них слободсько-українське дворянство. Ми знаемо, що були тут і великі магнати з великоросійского та чужоземного дворянства, котрі мали величезне число підданих. А звісно, що велике число підданих свідчить нам і про велику земельну власність. Значить серед приватних земельних власників слободської України була купка таких, котрі мали не сотні і не тисячи, а десятки тисяч десятин землі. Таким, наприклад, був рід Кондратьевих, котрий дав кілька полковників Сумському полкові, а полковничі уряди дали йому землю. По актах генерального межевання роду Кондратьевих належало 119083 десятин землі, причім Кондратьеви ще з давних часів почали для певности володіння укріпляти свої землі царськими вотчиними грамотами, переводючи землі з помістья у вотчину в рід свій на вічні часи, бо така грамота справді покривала й захищала земельне володіння, яке б воно не було. Змагатися проти такої грамоти було неможливо, хоча й би раніще земля була набута й не зовсім законно; особливо потрібно було се робити Кондратьевим у Сумському полку, де вони купували помістья у великоросійскіх поміщиків і однодворців.

Другим власником великих маетностей з козацької старшини був рід Перекрестових—особливо полковник Ів. Ів. Перекрестов. Але його маетности були узяті в казну, в особливу комісію і після того їх почали продавати та роздарювати. Зберіг невелику частину Перекрестовських маетностей зять його Гречаний; друга частина була повернута синові його Данилу Ясенове і частина Мартинівки опинилася у руках кн. Меншикова. Ів. Ів. Перекрестов, як ми знаемо вже, набував собі маетности

усякими способами. У село Лутище, наприклад, він перевів силоміць 20 дворів козаків з полкового села Подарей Охтирського полка, себ то, виходить, повернув вільних козаків у підданих. Взагалі треба сказати, що земель до панських слобід належало дуже багато: до двох слобідок гр. Гендрикова у валковській сотні захоплено було землі на 15 верст; до слоб. Непокритої, в котрій було 100 дворів, належало на 25 верст в окрузі, до дер. Цаповської (кн. Крапоткина)—округа на 7 в. длинини і 5 ширини. До панського дворянського землеволодіння належало ще манастирське—манастирі теж набули собі великі маєтности і земельні угоди.

Манастирське землеволодіння. Так у Харькові був зснований у 1726 р. Покровский монастир, котрий давав кошти на Харьківськїй Коллегіум. Для сього приписані були до нього пустині, а окрім того він набув жертвами багато маєтностей. Жертвували більш усього ради Коллегіума. Коли манастирь був закритий, він мав 3076 дес. землі, 600 пiдданних, 50 млинових кол, 3 винниці, скотарські дворі, сади. У Валковському повіті до нього належала дер. Рубанівка—жертва удови Валковського сотника Рубанова, сл. Песочки і Замоськїй Кут—жертва кн. Голіцина, у Харьковському—хутори Клочко, Липецький, Немешлянський Шаповаловський, Данилівський Череватий, пустоші—Уставникова і Куленчовська, Гринцов Рог і дер. Гуки, котра була куплена еп. Епифанієм, у Змійовському пов. хутір Вопяковський. А ось як охазяїнувався і здобував собі землі Куряжський манастирь біля Харькова. На місці манастиря була колись пасіка Олексія Куряжського серед густого ліса, котрий тоді йшов од Харькова аж до Куряжа. У нього се місце купив за 150 грошей Тенетевський, а у сього купив за 200 злотих, давши ще в придачу млин з землею під Данилівкою, Харьковский полковник Гр. Донец з другими старшинами Харьківського полка—титарем Логином Хведоровичем і иньшими. Вибравши ігумена, вони дали на манастирське хазяйство бджіл, 100 овець, плуг волів і куплені землі. Окрім того полковник, по своїй полковничій владі, одвів новому монастиреві вільний ліс вверх по р. Куряжу, а в ширину на 1 версту і подарував свій власний грунт, котрий він купив у дітей боярських. Титарь Логвин, Харьківский мешканець, робив вклади і в церкви міста Харькова. Робив земельні вклади в манастирь увесь рід Донців; Кост. Донець дав манастиреві чотири озера коло річкі Чепеля, Хв. Донець—кілька шматків землі, укупі з братом Іваном—млин з землею по р. Удах, по духовній свого батька; Ізюмський полковник Мих. Кост. Донець отдав Чепельску

дачу з лісом і сінокосами. Один Харьківський мешканець подарував Куряжському манастирю на будівлю церкви хутір з угодами на Люботинській землі. Гр. Донець у 1678 році передав Куряжському манастирю займанщину двох мельників, котрі за часів полковника Хв. Репки поубивали Білгородських служилих людей, і доручив Логвину Хведоровичу на його власний кошт збудувати там водяного млина. У 1687 році манастирь получив царську жалованну грамоту на свої землі, щоб забезпечити себе од тих Харьківськіх мешканців, котрі в манастирських урочищах позаймали собі займанщини; велено було навіть зробити чертеж усім манастирським землям. З другої царської грамоти 1686 року видно, що манастирь прохав оддати йому вновь поселені сельце Сіноліцовку та Пісочин, дер. Гаврилівку і Коротич, де жили вільні переселенці з за Дніпра. Грамота потребувала, щоб про сі села та їх населення були зложені переписні книги. З грамоти не видко, чи получив манастирь сі 4 сельця, але у 1732 році він володів в селі Пісочині слобідкою й хутором, в Сінолицовці хутором, селом Полевим, де було 267 підданих, і при ньому хутором Куряжським. Одна жінка у Харькові продала манастиреві свій хутір із ставком і свою стару земельну займанщину за 500 злотих. Про Святогорський манастир ми оповідали уже раніше, тепер же тільки додамо, що з початку Святогорський манастирь володів величезним числом угод—більш усього риболовлями по р. Донцю—по обох берегах Донця од гирла р. Оскола до гирла рр. Жеребця і Бахмута, себ то на 50 верст у довжину. Тут вище манастиря був перевоз через Донець на Тор, з якого ченьці мали значний дохід. Але у 1664 р., коли оснувалося місто Маяки, його передали мешканьцям сього міста. Манастирські землі та угоди позаймали Царсборисовці та Маячане. У кінці XVIII ст. до Святогорського манастиря належало 27000 десятин землі і 2000 душ підданих. Охтирський Троїцький манастирь мав у 1785 році у ріжних місцях 1574 десятин землі. У 1762 році манастирь мав 180 підданих, мельників при своїх млинах, землі й угоди у ріжних місцях, хуторці та млини. Дивногорський манастирь у кінці XVII ст. мав чимало земель та угод—риболовель при гирлі рр. Богучара і Дона, котрі здавалися у оброк острогощанам. У початку XVIII ст. Дивногорський манастирь мав вже добре хазяйство: у Острогожську подвірья і часовню (укупі з жіночим манастирем), у слоб. Селявиній—землі й 100 хат підданих. Сіннянській сотник Григорьев віддав усе своє майно на заснования Сіннянського манастиря і був першим його ігуменом; усієї землі манастирь мав на 2 версти длини і на версту ширини і 100 підданих; син Охтирського

полковника Миколи Матвієва подарував манастиреві вигон. По відомостях 1787 р. всієї землі під манастирем і в сл. Братениці було 3661 дес. да в дер. Чернеччині 452 дес., окрім того манастир володів слоб. Малою Писарівкою. Сумський полковник Гарасим Кондратьев заснував Сумський Успенській манастир. Манастир мав 6 садів більш ніж на 48 дес., у дер. Чернеччині млин з 10 колами, чимало земель, котрі набув більш усього куплею. Наприклад, у 2 Сумчан був куплений хутір з ліском, сінокосом і займанщина на новій греблі за 40 таляреи — се була їх батьківщина. Але були й земельні жертви. У 1686 році манастир получив царську грамоту на свої землі. По відомостях генерального межевання Сумському манастиреви належали: дер. Чернеччина з 648 дес. землі і 75 підданих, хутір Чернеччина з 213 дес. і 82 підданних, пустош Тихоновщина з 13 дес., деревня Чернеччина в Краснопільскому повіті. Озерянська пустинь мала у 1773 р. 5 садів, 7 дес. орної землі, 6 дес. лугу і 3 дес. ліса. Змієвській Миколаевській козацький манастир мав пожалованні і куплені землі; у 1681 році йому була одведена заїмочна земля—орна, сінокосна і риболовлі по р. Гомольші; ствержена також і земля по купчій. Маемо опис його хазяйства 1702 року. По відомостях 1784 року манастир мав броварню і гончарську майстерню, де вироблялися кахлі та гончарний посуд. Було також у нього 17 садів, з котрих 1 виноградний. Піддані варили пиво в броварні та робили кахлі. Манастир володів слобідкою Гомольшою, в котрій жило 194 душі муж. п. і було 5987 дес. лісу. Краснокуцькій Петропавловській манастир був заснований переселенцем з за Дніпра полковником Штепою, котрий збудував його на своїй власній займанщині. Коли сей манастирь був скасований, у нього було 1543 дес. землі—більш усього лісу. Аркадіївська пустинь набула собі 150 дес. лісу, 236 дес. орної й сінокосної землі і мала 3 сада. Гороховатська пустинь, по відомостях генерального межування, мала 88 дес. лісу, 728 дес. орної землі, 1157 дес. сінокосу і сади. Частину земель манастир набув жертвами. Оттак, як ми бачимо, слободсько-українські манастирі здобули собі багацько земель і усяких угод. Здобули собі вони їх ріжними способами—більш усього, здаєтся, благодійними жертвами од усяких добродіїв, потім куплею, пожалуванням царів та свого козацького уряду, а иноді, траплялося, й примусом. Полковники й козацька старшина не тільки помагали манастирям у їх земельних нуждах, а навіть, як ми бачили, самі засновували манастирі. Таким побитом, початок манастирської власности був такий же, як і панської старшинської. І манастири, особливо у XVIII столітью, поробилися такими ж сельскими господарями, як і поміщики—старшини. Вони теж мали підданих,

котрі на них робили всяку роботу і на таких же умовинах взагалі, як і поміщикам. Вони мали такі ж промисли при землеробстві, як і старшини—і млини, і риболовлі, і садки родючого дерева, і пасіки, і броварні; особливо вони кохалися у садках, иноді з виноградом, та риболовлях. У слободській Україні було більш 2 десятків манастирів (21) і, як ми бачили, де-які з них мали великі земельні угоди; чимало земель було навіть у невеликих манастирів—пустинь, де було зовсім мало ченьців. Правда, ченьці не повинні були б зовсім мати маетностей і у всякому разі мусилиб сами своїми трудами обробляти землю, а вони, як бачимо, набули маетностей далеко більш, ніж їм було потрібно і мали посполітих підданих, котрі на них працювали. Вони збірали великі кошти, багатіли, купували нові маетности і у кінці XVIII ст. своїми земельними багацьтвами визвали заздрість у Катерини II, котра й одібрала їх землі у казну. Так прахом й пішли усі їх заходи про землі та усякі добра, а укупі з сим знищені були й ті садки, котрі вони порозводили, і усе їх манастирське иноді добре поставлене хозяйство.

9-Й РОЗДІЛ.

Слобожанский побут.

Український побут козацкої старшини. Обставини життя Слободських полковників. Обставини життя козацтва, селянства та міщанства. Звичаї, обряди і риси характера слобожан.

Український побут козачої старшини. Ми бачили, що з початку заселення слободської України ріжні стани тодішнього суспільства (козаки, міщане, посполіти) не були обмежені в своїх правах і перехід з одного стану до другого був завжди можливим. Не відріжнялися вони значно один від другого й по своїй праці, заможности, по своїх потребах, по своїх звичаях, а значить і по свойому побуту, бо землеробством займалися ледве неусі слобожане; промисли та торговля теж не були обмежені. І весь їх побут взагалі був чисто український. Дворянства ще тоді не було, а козацька старшина, хоч і хотіла одмежуватися од иньших станів, але сього не можно було зробити раптом і се робилося спроквола, разом з тим як утворювався особливий старшинський стан. З початку ж, як

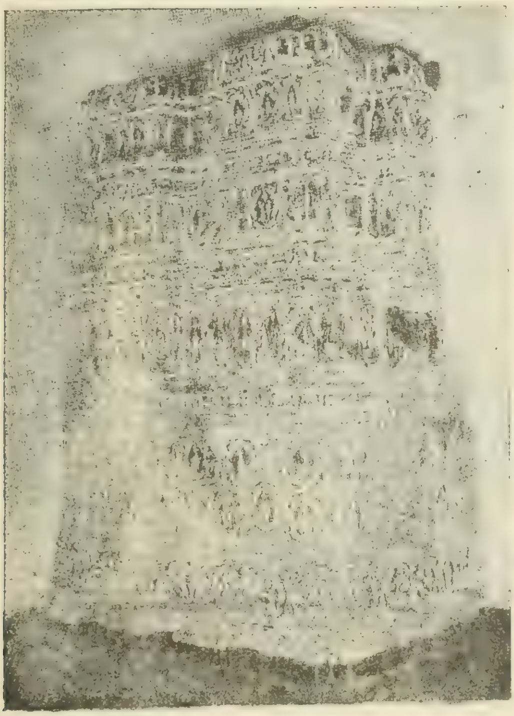
побачимо далі, побут старшини був теж український. Гр. Донець був колись простим козаком, а зробився полковником і після того пішов новим шляхом, показавши сей шлях і своїм нащадкам—здобувати старшинство і спадкове полковництво. Кожний полковник керував цілою країною, входив в стосунки з великоросійським урядом, отже повинен був добре знати російську мову, бо усі зносини, а навіть місцеве діловодство велися на сій мові; мусив їздити й до Москви і до Білгорода, мусив мати діло з великоросійским начальством і приказними людьми, поводитися з ними і у Слобожанщині і у баталіях; траплялося старшині й видавати своїх дочок заміж за російських дворян.

Усе те спонукало старшину переймати поводження й культурні потреби та звичаї російського дворянства. З часів Петра російська мова й культура почали робити великий вплив на життя і побут української старшини. Велике значіння мали теж ярмарки, де робили собі мирні здобуття великоросійські товари серед усього українського населення, а особливо серед більш заможних його станів — старшини, купецтва, багатаго міщанства, духовенства (городянского). Так потроху змінявся український слобожанський побут під впливом російського, особливо у висших верствах суспільства—серед панства по селах і у городах, починаючи від Харківа і кінчаючи повітовими.

Але зпочатку майже усі жили українським побутом і ріжниця в обставинах життя залежала од заможности і була не більша, ніж тепер, скажемо, між заможними і бідними крестьянами, схожими у основі свого побуту. Так було і в Московській державі до Петровської доби, коли і царь і бояре і нарід ріжнилися не побутом—він у них в основі своїй був схожий—а тільки роскішью та багацтвом сього побуту. Так було і з народним, національним побутом Слобожанщини. Переселенці цілком перенесли у Слобожанщину свій національний український побут і виявили його у всіх сторінках свого національного життя, підтримували його й почали жити таким побутом в Слобожанщині, яким жили в Задніпрянщині, бо ніхто їх не примушував до иньшого побуту, бо вони усі укупі осягли нову велику країну, дуже схожу з їх Правобічною Україною, бо вони відділяли себе од великоросіян також, як і великоросіяне признавали за ними право на їх українські звичаї, себ то на їх національну самосвідомість. Коли „черкаскую обыкность“ слобожане удержали і в соціяльному життю, і в промислах, ремеслах, і торговлі, і в земельній власности, і в церковних справах, і літературі, і в мові, і у всьому складі свого національного розвитку, не могли вони занехаяти своїх прадідівських звічаїв у приватному побуті, котрий

в його етнографичних рисах зберігся й до наших часів, не дивлючися на вплив російської культури й нових обставин життя.

Обставини життя Слободських полковників. Подивимося тепер, який був побут Слободської старшини. Про це можливо довідатися з дуже цікавих реєстрів рухомого й нерухомого майна Слободських полковників:—Хв. Донця, Ів. Шидловського, Л. Шидловського і Ів. Ів. Перекрестова котре було у них

Кахельна піч

секвестроване. Перші три полковники проживали у Харькові, а четвертий у Охтирці. Усі вони були багатими людьми. У Хв. Шидловського було багацько маєтностей, усяких заводів (між иньшими гутяний); окрім сього він був і купцем, бо вів широку торговлю. Як же жив сей великий пан, як то кажуть, пан на всю губу? У Харькові у нього було подвірья з будівлею. Усі будинки були деревьяні і там містилося 4 світлиці з лазнею, 4 кімнатки людські (для челяді) з коморями й поварнею. Будинок, у котрому проживав сам полк. Л. Шидловський, мав тільки одну світлицю й 2 кімнатки; се помешкання, як ми

бачимо, було дуже тісне для полковницького будинка, але тоді й усі панські будинки не були дуже просторі. Треба одначе додати, що Хв. Шидловський вже не задовольнявся своїми дерев'яними хоромами у Харькові і почав будувати кам'яний будинок у 8 світлиць, але встич тільки збудувати нижню частину його з 8 кам'яними льохами і у трьох з них склав печі. Вікна у всіх світлицях були скляні. У дворі були дві стайні з сараєм; під сараєм—деревьяний льох; були ще комора та льодовня з сушнею; при будинкові був сад. У селі Рожественському у нього був двір, огорожений палями з 3—4-ма баштами—немов маленька кріпость. У дворі стояв будинок з 9 світлицями й кімнатками. В одній кімнаті коло вікон були залізні решотки. У 5-ти світлицях були печі з зелених кахель, стіни були обложені цеглою й вибілені.

У сих хоромах було 7 липових столярних столів, один з них круглий, три столярних поставця, 3 столярних кроваті, стайня для коней, а при ній світлиця з вікнами і з білою пічкою. Були ще дерев'яні хороми у 3 світлиці з кімнатками і кухнею і хата для челяді з сіньми, сад яблоневий, вишневий і виноградний; кузня з ковальськими снастями, лазня, солодовня з хатою й сушнею для сушки солоду, брусяна броварня з трома чанами й иньшим деревьяним посудом. Винниця соснова брусяна з 12 чанами та діжками. При ній рублена комора. На р. Донцеві біля двору—водяний млин за 3 коморами, з 8 жорнами і з 3 ступами, однією сукновальнею. Трохи віддалі від двора винниця з усяким дерев'яним посудом, з 2 хатами. За Донцем на озері для гути збудовано було 2 коморі, щоб вироблювати та складати шкло. За тієюж річкою були старі гути з хатами та майстернями, які були здані у оренду українському гутяному майстру Ант. Гутнику. Підданих українців було 18 дворів і 11 дворів великоросійских сходців. На річці Удах біля шкуратяних заводів жили виноградарі, котрі пеклувалися про виноград. Хліба було у хазяйстві немолоченого 600 кіп жита і 10000 кіп сіна: пшеницю й усю ярину поїла сарана. Молоченого хліба було—жита 10 осьмачок, пшениці 7; посіяно озімого жита 61 четверть з осьминою. Свиней було 150, птиці—гусей 85, індиків 63, качок 60, руських курей 100. У другій маєтності Шидловського, селі Івановському була дерев'яна церква Предтечі, котра була огорожена, немов кріпость, стоянами з соснини з баштою. Там теж був будинок Шидловського, але згорів, на місці його збудовано було 2 світлиці. Підданих було там 144 двора, а російских сходців 6 дворів. Під селом—млин на річці Гнилиці об единому каменю, але за безвіддям не молов. Скотини—28 волів, 14 корів, 90 овець. Хліба в копах: жита 800, пшениці 600, ячменя

Будинок половини XVIII в. у селі Старому.
(Сумського повіту).

Село Кручик В. Н. Каразина у Богодуховскім повіті.

200, вівса 100, гречки 360, проса 100, гороху 45, льону 14, плоскіні і коноплі 33, сіна 100, посіяного озімого жита 76 четвертей.

У третій маетности Шидловського—Двурічному Куті була теж дерев'яна церква, будинок о 2-х світлицях з кімнатами, хата при воротах, стайня, коморя, три сараї; скотини й птиці було мало. Був хліб у копицях. Підданих було 64 двора. Були ще у Шидловського млини і пруди для риболовель. У селі Балаклейці Ізюмського полка була дерев'яна церква, двір, три хати з чистою кімнатою, стайня, льох, сарай, хліб у копицях (яровий увесь поїла саранча). Худоби було: волів 20, корів 37, овець руских і українских 336, овець і баранів колмицьких 680, кіз 20, свиней 6. Була й птиця. Підданих

Село Бабаї (Харьківського повіта).

було 81 двір, великоросійскихъ людей 4 двора. У селі Новомлинському була нова церква, панський двір з 2 світлицями з кімнатами, хліб, рогата худоба, птиця. Підданих 25 дворів, великоросійських 4 двора. Водяний млин зі ступами. У селі Колодяжному церква і усі хати вигоріли. Поставлено новіх 141 хата. Окрім сього у Хв. Шидловського було ще 5 маетностей у Курщині, де вже проживали, здається, не піддані, а кріпаки. Окрім свого великого сільского господарства, Шидловский вів ще дуже велику торговлю. Се був, значить, як кажуть, пан на всю губу. Таке, як бачимо, було ойго господарство. Господарство та побут українців середнього та й простого стану одріжнялися тільки куди меньшим своїм розміром.

Що до внутрішнього убрання хат слободських полковників, то воно було доволі багате. Стіни світлиць вкриті були тріпом усяких кольорів, шкурами, килимами. Килимів було багацько—українських, польських турецьких, перських. Мабуть кращими, дорогими покривалася мебель, дешевими підлога. Столи покривалися зеленим сукном, а також скатертями—швабськими, українськими з заполочі, иноді червоними турецькими шовковими; лавки оббивалися зеленим сукном або вкривалися квітчастими налавошнаками і срібними або золотими шнурками. Коштовної красивої мебели було дуже мало, були тільки обиті кожею й позолочені стульці з точеними золоченими ніжками з усім, що до них належало—шовковим убором з червоною шовковою бахрамою, шовковими завісами, положками, шовковими укривалами, подушками, перинами з кружевом, матрацами. У світлиці було багацько образів в багатих шатах, як тепер по деревнях у селян, були образи написані на кипарисі і жесті. У Хв. Шидловського знайшлося 47 образів, ковчег з мощами і у Ів. Шидловського патрет Петра з Полтавською баталією, патрет Меншикова і родословець Шереметьевих. Картини Перекрестова були намальовані здебільшого на холсті, деякі на шовку. Пани полковники любили послухати й музики: у Перекрестових і Шидловських були органи, великі й малі, позолочені з часами на верху. У Перекрестових були годинники з боем, стінні мідяні, німецькі, також німецькі верцадла (зеркала); і у Хв. Шидловського було їх трое у рямах. У Хв. Донця були дзеркала в серебряних, позолочених сканних рямах з червоним та блакітним камінием. У Хв. Шидловського виявилася й невеличка бібліотечка. Там було 14 церковних книжок,—більша частина київського друку і една рукописна—Мінея і 10 гражданських книжок: една на латинській мові (переклад з німецького) і 9 на польській; у Харьківському будинкові Хв. Шидловського було тільки едно Евангеліе; на окладі його на одному боці були евангелісти, на другому—репьі з жемчугом, по середині образ Пречистої; застіжкі—срібляніх, оправа з червоного оксамиту. Було багато рушників—турецьких, вишитих золотом, сріблом і шовком, і українськіх з заполочью. Було багато усякого посуда, частина його призначалася, щоб украшати покої-скриньки шльонської роботи, сріблянний посуд: пляшки, кубки, ложкі, чарки, чашки, четвертини, криштальові, шкляні, мідяні та олов'яні речі—шандали, глечики, лампади; на сріблянному посуду були бронзові чоловічки. У всіх полковників було дуже багато зброї і кінського убрансьтва; у полк. Л. Шидловського була шабля „черкаская", цебто українська з ножнами шагреневої шкури, в сріблянній позолоченій оправі з бирюзою й иньшим самоцвіт-

ним камінням, срібляна полковнича булава або пернач—жезл з головкою, котра була схожа з пірьем глухих або прорізних стріл, звідсіль і назвисько пернач; самий жезл по середині був обложений білою шагреневою шкурою, а на кінці сріблом, місцями позолоченим; обушок був мідяний, обкладений сріблом з черню, в нього вставлено було самоцвітне каміння. У Хв.

Козачій пояс.

Донця був бунчук: древко з головкою немов яблуком, з котрого виходив кінський хвіст; сей хвіст був привьязаний до яблука з китицею й шовковою бахромою; китичка була з червоного китайського шовка; древко бунчука було мідяне, прорізне, позолочене. Були у Слободських полковників карети, коляски і українські повозки. Траплялося ночувати в полі—і для сього були шатри або намети. Коней у Харькові Шидловський держав 200. Було багацько й товарів про запас, по пословиці—„запас біди не чинить“. А грошей було небагато тому, що вони були вложені у торговлю та промисли—на завод шкурятиний та на горілку.

Печатка бригадира Шидловського.

Українською взагалі була й одежа козачої старшини. Гр. Хв. Квітка, котрий добре знав і бачив сю одежу у батьківському будинку, оповідає про неї так: „се були широкі жовті штани, жупан, пояс; зверху ще надівалася

черкеска з одкидними рукавами, висока смушева шапка з суконним кольоровим верхом; за поясом на ланцюжку—ніж, у поході шабля. Черкеска була синього кольору і підбивалася галуном, шнурком або міхом. У великий парад полковники одягали зверху ще суконну керею (мантію) з пряжкою з самоцвітного каміння. Такаж одежа була і у трьох Слободських полковників. Черкески у них були ріжних кольорів: червоні, зелені, обшиті золотом і підбиті хутром.

Жіноча одежа старшинського стану була теж українська, і вони її носили до пізніх часів. Се був кунтуш зі штофу, парчі й иньших дебелих матерій. Спід нього було видко на грудях кірсетку й спідницю з запаскою. Дома ходили у кірсетці без рукавів, у спідниці з запаскою і у вишитій українській сорочці. Були й плахти з шовку та гарусу, котрі носилися на спідницях. Уся отся одежа переходила од матері до дочок, онучок та правнучок без усякої одміни фасону. Жіноцтво носило багате намисто, вінці, ожерелья.

Взагалі усе оце коштувало дуже дорого і у сьому була велика ріжниця між багатими людьми тіх і наших часів. Тоді панував ще патріархальний уклад життя; кожне господарство виробляло усе потрібне для себе, а увесь лишок йшов на майно, багате убранство та запаси. Тодішнім полковникам сдавалося, що се майно не зменшиться у своеї ціні, бо воно не залежить од перемін моди, що тією одежою, яка була у скринях, будуть користуватися не тільки їх дочки, але й унучки. Але вийшло инакше: „вони не прозрівали, каже О. Я. Єфименко, що наближаються иньші часи, коли унуки виймуть самоцвітне каминнє з їх зброї, щоб украсити їм застіжку своїх французських черевичок, переллють свій срібляний посуд, занедбають свої парчові кунтуші, або оддадуть їх, як жертву, у церкву на ризи, або якусь иньшу церковну прикрасу“. Наближався новий економичний побут, де мода получила величезне значіннє. І ось тепер нам треба великих заходів, часу й щастя, щоб розшукати якусь злиденну частину того, що колись у безмірному числі прилюдно виставлено було у панських будинках, або сховано було в скринях. Як би зібрати тільки ті речи, які реквизовані були у трьох Харьківських полковників, то з них вийшов би український побутовий музей, котрий міг би зрівнятися з музеями—Київським, Черниговським (В. В. Тарновського) та Катеринославським (А. Н. Поля). А усі речи сих полковників пішли прахом, хоч і не було у сьому їхньої вини. А скільки прахом пішло таких же речей у других, у котрих не реквизовали маетностей на царя! Тут вже не було вини російського правительства, а винуваті були ті землевласники, котрі не зберегли нічого з сього до наших часів, хочби на спомин

про те, як жили їх діди та прадіди, котрі здобули для сіх—унуків маєтности і отсе усе майно. Його розтринькали та позаміняли модним, не зробивши навіть того, що робили по селах селянки, ховаючи у своїх скринях плахти да запаски, котрі виходили з моди.

Знайшлися ж гроші, навіть дуже великі, коли у самому кінці XVIII ст. після скасування автономіи і у початку XIX ст. почали будувати нові будинки у ріжних нових чужоземних стілях да обставляти їх новою дуже коштовною обстановою. І до сього треба додати, що старі речі, які були у старшини, взагалі були куди красивійші, ніж ті фабрикати, котрі прийшли їм на зміну, бо то були старі вироби містецтва, або місцьового українського, або й чужоземного — західньо — європейского і східньо-полудньового. Українські вироби та ремесло уже розвинулися на національному грунті й знаходили собі, як ми знаємо, покупщиків навіть за межами слободської України. Ми маємо чимало пам'ятників українського містецьтва за часи Слобожанщини: церковної архитектури, гражданської, а також і малярства. Серед майна Харківських полковників було багато образів українського письма. А скільки було їх по церквах Слободськой України! Вже у наші часи Археологичнього з'їзда у Харкові у 1902 році незабутний проф. Є. К. Редін зібрав їх стільки, що з них утворено було у Харкові два музея—церковний відділ у Музею университетскому і пархіяльний церковно-Археологичний Музей. І яка сила там зібрана пам'ятників церковної старовини та містецьтва! А серед них немало таких, про котрі можноб написати наукові праці, а взагалі на підставі їх можно і неодмінно треба написати хоч коротку історію містецьтва старої Слобожанщини [1]). Серед тіх речей, які були у Харківськіх полковників, було немало чужоземних:—були *польскі* ножі да ножики, шклянки, сідла, карети, *німецькі* сідла, *шльонські* цебто *сілезські* полотна, коляски, посуд, *берлинські*—кортикі, *швабскі*—полотна, скатерти, салфетки, *шведські*—шклянки, *англійське*—сукно, *шот-*

[1]) Таку розвідку вже взяв на себе д. Таранушенко і вона вийде незабаром, як одна з книжок „Культурно-історичної бібліотеки", котра друковатиметься під моєю редакцією і першим випуском котрої являеться отся моя „Історія Слободської України". Слободсько українська старовина і пам'ятники містецьтва збереглися ще у деякіх панських помістьях—гр. Клейнмихель навіть видрукував під редакцією д. Лукомського книжку про дворянські оселі Харковської губ., де найбільше цінні дуже добре зроблені малюнки; є і пояснення до них редактора. Треба одначе додати до сього, що тільки невеличка частина пам'ятників будівництва і иньших має відносини до старих часів Слобожанщини, а найбільша з них торкається вже до нових обставин життя, яке утворилося після скасування автономії, коли Слободсько-Українська старшина вже перевернулася у російських дворян і почала будувати собі будинки на французькій манір і обставляти х такимиж моблями і иньшими речами.

ланські—рушниці, *галанські*—скатерті, рукомойники, пістолі, *грецькі*—шаблі, *турецькі* і *персідські*—коври, полотенця, шаблі, рушниці,. ножі, сідла, сапьян, шатри, *китайські*—шовки, завіси, ножі. Але отсі усі чужоземні вироби роспріділялися більш менш однаково—єдні не переважували других і не нищили місцьової української культури, котра панувала над ними. Так було у XVII і у початку XVIII ст. Здавалося, що українська національна культура моглаби уміцнитися, як би її підтримала українська інтелігенція, якаб не одірвалася од свого народу. Але вийшло навпаки. Своє рідне було зовсім занехаяно, забуто,—українські старшини перевернулися у російських дворян. І В. Н. Каразину прийшлося тільки згадувати про ті часи, коли дахі будинків поміщиків, у котрих було од 500 до 1000 підданих, були криті очеретом, коли в горницях стояли лавки, вкриті килимами та коцями, коли за столом услуговали дівчата у біліх сорочках. У йогож часи архитектор О. О. Палицин збудовав багацько церков і будинків по городах та селах Харьківщини на новий манір. Він заохочував тодішніх багатих поміщиків (Шидловських, Надаржинських) будовати нові будинки у своїх помістьях, украшати їх меблями, складити бібліотеки, заводити, як каже В. Н. Каразин, початки европейського побуту на Україні. І ось там, де сорок років тому назад, стояли старенькі хатки, криті соломою, з'явилися великі будинкі, з Парижським та Лондонським убрансьтвом. Проти вплива европейської культури нічого не можно казати, але потрібно було б не нищити власної української культури—треба було розвивати свою культуру на національному грунті, користуючися чужим.

Обставини життя козацтва, селянства та міщанства. Що до побуту середнього та низшого станів слобожан, то він був чисто українській і взагалі схожий з старшинським. Відрізнявся він тільки од нього своїм убожеством. Українська козача або селянська або міщанська хата одріжнялася од панського будинка тільки своїм розміром; матеріял же будівлі був однаковий—дерево, гонт, очерет, солома; і у заможних козаків можна було побачити навіть кахельни груби, які звичайно були у панських будинках і які ми бачили у Шидловського. У хатах козаків, міщан та посполітих були тіж образи, лавки, килими, коці, рушники, скрині з одежою і українським убранством—тільки усе отсе було куди біднійше та дешевше. Навіть у страві і напитках теж було багато схожого. Українські народні звичаї—весілля, танки, гри—збереглися у козацтва та селянства куди краще і довше ніж у старшин. Який же був побут слобожан взагалі і особливо у козацьтва та селянства?

Звістки про се дав нам автор Топографичного опису Харьківського нам. 1785 року. Слобожане, каже він, любили у всьому чистоту і перш усього у хатах. Хати були або рублені, з дерева, або мазанки з хворосту, обмазані в середині і з усіх боків глиною. У них були просторі сіни і призьба, долівка теж була глиняна. Дах робили з великим спуском і він спускався над призьбою. Груби клалися з цегли да кахель; у заможнійших кахлі були зелені, а у иньших побілені крейдою. Білили хату по суботах та перед великими празниками, у літку навіть з надвору. У рідкої хати було меньш трьох вікон шкляних, здебільшого круглого шкла. Пічки топилися потрошку увесь день й комина не зачиняли і тому чада по хатах не бувало. Комин робили з пруття обмазаного глиною. Топили пічки соломою, очеретом, кизяком, рідко коли дровами. Хата швидко нагрівалася, але так же швидко остигала і треба було її знову топити. У хаті біля стін стояли скамейкі, а вздовж тієї стінки, де була піч, робився піл, який заміняв кровать; у запічок ссипали для сушки зерно. У покутя біля образів стояв звичайно довгий та вузкій, чиста вимитий стіл, покритий у заможних килимом, а у бідних чистим рядном, і на ньому лежав хліб та сіль; у багатих замісць столів, укопаних у землю, на низьких ножках стояла скриня, або стіл окований залізом з ящиками, замкнутими на замок; скриня покривалася килимом або коцом, а зверху скатертью. Дах був очеретяний: з очерета, коли бракувало дерева, робили й стелю на тонких перекладинах, скріпляючи їх сволоком, котрий переходив через усю хатю. Робили дах також з соломи і гонту. Двір обносили плетневою огорожою. Акад. Зуєв теж оповідає нам, що і у Харьківі хати були невеличкі, дерев'яні або мазанки і по українському звичаю поділялися на дві частини – одна половина хати була для хазяїна з семейством, а друга з галерейкой для гостей, бо значна частина населення шинкувала. Заможні військові обивателі проживали у містах та великіх слободах. На празники одягали жупани з тонкого німецького сукна, обложені золотим або срібляним позументом; жіночі кунтуши були тілько длинійші, ніж пару боцькі. Жінки носили ще шовкові кірсетки без рукавів і спідниці обкладені позументом. Чоботки, черевички були шкуратяні або сапьянові — червоні або жовті з залізними підковками замісць закаблуків. На шиї жіноцтво носило намисто або коралі, перли і котра була богатша, та носила й більше низок намиста; туди нанизували також по одному або по кілька медаліонів або, як називали їх, талярів, а заможні панизували між коралі червінці, згорнувши їх у трубочку і коли треба було грошей, їх здіймали. На головах жінки носили шапочки—кораблики з чорною бар-

хатною облямівкою; верхня частина її була парчова або з товстого важкого штофу; під шапочку підкладалося і усе волосся. Але вже багато зачало носити замісць сіх караб-ликів платочки, а замісць сапьяних черевик башмаки. Дівчата надівали на голову стрічку, заплетали косу на маковці немов вінчик; косу украшали квітками. А котра надівала платок, та випускала з нього косу і заплетала в неї стрічку. Носили й плахти з запаской, підвязуючи їх поясом. Селяне і селянки зберегли в своїй одежі більш української старовини, ніж городяне. Їжа була краща, ніж у великоросіян. Рідко у кого не було паляниць та книшів; житній хліб майже у всіх був просіяний на ситі, а не на решеті; варили страву двічі на день—рано і ввечері; варили борщ з буряків та капусти, з пшонної затіркой, з сирівцем, з салом; по празникам у богатих бувала й баранина, свійска птиця, а иноді й дичина. На вечерю подавали звичайно гречані або пшенишні вареники з сиром, гречані галушки з салам, пшонну густу кашу з салом або маслом та окропом; літом готовили холодець; усякий мав свій город та баштан.

Селянське господарсьтво мало свої українські особистости, як рівняти його з великоросійським. Українське село не похоже було на великоросійське. На се звернули увагу ті, котрі проїздили тоді по Слобожанщині, як, наприклад, академик Зуєв, котрий, приїхавши в українську слободу Липці з Білгорода, зараз побачив, що тут жив нарід, зовсім одмінний од великоросійського і мовою, і одежою, і звичаями. Автор Топографичного опису Харьківського нам. 1788 р. (здается великоросіянин Загоровскій) дає нам таке цікавє порівняннє українського і великоросійського господарського побуту. Великоросійське село, каже він, з першого погляду немов багатше українського, воно звичайно при річці, має доволі ліса й поля, усі поля засіяні, на току доволі хліба, хати і усі иньші будівлі дерев'яні. Одначе худоби мало, тай та малоросла. Ліси знищені, бо на лапті обдирають кору з дерева, хата закопчується од дима і швидко пріє та згниває. Страчується багато ліса й через те, що забори й таке иньше роблять не з хворосту, як в Україні, а з доброго дерева. Садів та огородів нема. Одначе значна частина великоросійського населення Слобожанщини, живучи у сусідстві з українцями, зберегаючи своє власнє хліборобство, переняли од них багато чого у свойму господарстві.

Українське село на перший погляд немов бідніше од великоросійського: звичайно можливо побачити декілька давно неораних облогів; на току не багато хліба, повітки та коморі, усяка огорожа і ворота не дерев'яні, а хворостяні. Але з другого боку на лугах та по облогах сила трави, багацько рогатої

худоби, яка має велику ціну у господарстві; усі будівлі з хворосту, але захищають скотину і од звірей, і од непогоди. Білі, чисті і світлі хати, веселі садки, огороди з усякою огородиной виділяють українське село од усякого иньшого; на мешканцях його ми бачимо европейску ввічливість, а не азіатську дикість—ту не побачимо рабських звичаїв; низший стан населення бажає піднятися до середнього, середній—до висшого. Військовий обиватель своїм побутом наближається, о скільки може, до городянина, бо він не в зневазі, він не в убожстві; городянин, парахвіяльний піп, канцеляриста, міщанин не одхиляються од селянина, а з другого боку наближаються й до дворян—і просвітою, вихованнем, повожінням, їжою, одежою, помешканнем; усі три стани не рівняються, але подібні єдин до другого. Українське дворянство мало велику охоту до промислів да торговлі й широко займалося їми. Але до торговлі мали хить усі українці, хоч ся торговля була середня домова для свого пропитанья, а не для здобування багатсьтва; тому вона широко росповсюджена була по усієї країні. Треба також помітити ще й те, що було злим, не користним у тодішньому побуту Слобожанщини. Річки міліли, замулювалися мулом через те, що нищилися ліси да було багацько гаток для млинів. Населенне мусило напувати худобу загнившою водою й навіть само пити її. Риба у ріках та озерах залишилася тільки дрібна. Лісу залишилося ще доволі і частина його була заповідною. Ліс у Слобожанщині чергувався з полем. Обробляли ліс з початку засслення гонтарі; українці ж навчили навіть великоросійське населенне Білгородського краю будовати млини та вітряки. Лазень, на котрі йшло багацько дров у великоросіян, на Слобожанщині не було окрім тільки тих, що були в городах та у дворян. Для освітлення слобожане мали не лучину, на яку тратилася сила гарного дерева у Великоросії, а каганці, де горіло сало чи конопляне масло, а також свічки з кизяка та чорнобильнику, котрі не давали диму; на опал уживали окрім дров очерет та солому. З липи не драли кори на лапті, для чого, по заяві великоросійских селян, неначебто потрібно було на рік для одного чоловіка до 400 липових стволів (се мабуть занадто!), а робили з лип липові хати, котрі стояли більш ніж по 100 років; уживали старі дуплисті липи для бджіл. Любили українці розводити садки та обсажувати двори й городи вербами та тополями. Не взираючи на те, що винокуріння потребувало багато дров, і поміщики і військові обивателі зберегли свої власні ліси й на будучину, але обчеські в'їзжі і ліси підданих страшенно знищилися через винниці. В лісах і між ланів було багато вуликів. Бджільництво велося на німецький манір. Вулики

робилися легкі, однодонні, внизу широкі, в горі вузенькі з очком. На зіму пчіл ставили в дерев'яні льохі. Що до землеробства, то слобожане сіяли більше ярового, ніж озимого хліба, бо траплялися безсніжні мокрі зими, коли озім випрівала. Землі тут здебільшого були сухі, тверді і в'язкі, заросші товстим і цупким корінням. І тому пахали їх плугом, запрягаючи од 2-х до 4-х пар волів. Плуги мали теж і великоросійскі поміщики і одводворці, котрі жили поміж українцями або поблизу од них. Уживали тут і сохи, а також рала для мягких піскуватих земель, або для другої оранки під озім, а то й по нужді. У безлісних степах піднимали цілину або довго не орані перелоги і на таких високих новіх землях сіяли просо або ганус, а на иньших яру пшеницю, на третій рік—овес, потім жито, а потім залишали поле под перелогом на кілька років. Таким побитом, дикий степ, вкритий колись тирсою та дерезою, покривався солодкою травою; після жита родився добрий пирей горошок да дятлина—се був добрий сінокос. І так що року підіймалася цілина або засівалися облоги і тому у всіх полях на Україні були облоги, де не було посіву. Хліб або складали в копицях на полі, або одвозили в деревню. Великоросійських овинов (сушня) слобожане не знали, а молотили снопи на токах, а заможні складали його в клуні. Середній урожай був озимого жита сам 7, озимої пшениці—сам 5, ярини—вівса—9, ячменя 7, пшениці 4, проса 10, гречкі 7, ганусу 10, маку—20. За помол мельникам платили $^{1}/_{10}$ зерна. Зерно зберегали в сухіх ямах з соломою. На продаж хліб ішов для своєї країни і невеличка частина ярового за її межі. Значна частина населення займалася вінокуренням—у кінці XVIII ст. було 976 винниць—а також ремеслами, якіх було не мало й по селах. Були й такі що, не маючи своєї землі, ходили на заробітки у степи. Чимало було й таких, що займалися садівництвом та огородиною: збірали у лісах дікі груші та яблокі або розводили сади та огороди та баштани яко промисел. Зараз за хліборобством треба поставити скотарство, яке у слобожан було широко розвинуто й поставлено, яко промисел—будували сараї й загони для худоби, заготовляли для неї сіно і иньший корм, ходили за скотиною, лічили її, годували і поїли. І од сього промисла мали велику користь. Велику шкоду робили у житті населення суворі зіми, з заверюхами, од чого гинуло багато худоби, безсніжні зіми, одлиги зимою, котрі шкодили садам та посівам, горячі вітри—суховії, од якіх усе засихало і вьяло у степу. У оселях біля болот бували лихоманки. На рогату худобу нападала пошість, вилічувати котру не уміли. Медведі нищили пасіки та худобу, а ще більше зла робили вовки; вадили лисиці і зайці. Мошкара набивалася у рот скотині, а сарана

поїдала увесь хліб і рослину. Оттакий був господарський побут слобожан українців.

Звичаї та риси характеру слобожан. Звернемо тепер увагу на звичаї, обряди і натуру слобожан. Празників у слобожан було багато і деяки зних святкувалися кільки днів, напр. Тройця. Було чимало й місцьових празників, наприклад, Паликопи (Пантелеймона). І чоловіки, і жінки ходили на вулицях з музикой—скрипками та цимбалами. Заходили й до шинку, пили там горілку маленькою чаркою і танцювали або українській або польскій танок.

Козачий танок.

На храм являлася сила народа з сусідніх сел. Слобожане дуже любили музику й танки: окрім скрипки, без котрої не можна було відбути весілля, були й инши струменти, наприклад: бас, флейта, цимбали (гусли), кобза або бандура і ліра; на двох послідніх вигравали кобзарі та лірники. Гр. Сав. Сковорода грав на флейті, скрипці, бандурі і гуслях. Пастухи грали на сопілках. Танцювали метелицю, горлицю й козачка. Горілку любили і уживали її з малих літ, але більш для бесіди ніж для пьянства: пьятеро чоловіка могли в кумпанії просидіти півдня і випити якусь півосьмушку горілки; пили по троху, а більш балакали поміж себе, а коли й випивали більш як треба, то рідко лаялися і билися. Гостей збірали по праздниках та на крестини, обідали, а під вечір розі-

ходилися. Але весілля справляли гучно і витрачували на них багацько грошей. У селян було більше усяких обрядів, ніж у городян. Цікаві звістки про вісілля у слобожан і гетьманців дає Калиновський. Починалося діло з того, що посилалися свахи до батьків молодої вони брали з собою, яко посланці, хліб та посохи. При згоді молодої, вона давала старостам рушники, котрі у багатих були вишиті шовком або золотом. Старости поверталися до родини молодого, перев'язавши себе рушниками. З того дня молодий міг навіщати засватану дівчину. У суботу перед вінчанням, (воно звичайно бувало у неділю вранці), молода робила бенькет і вечерю подружкам з піснями й тан-

Кобза (по середині), ліра (на праву руч), цимбали (на ліву руч).

ками. Після вінця молоді йшли до батьків жениха на трапезу. Батько й мати жениха сиділи на кожусі, вивернутому уверх шерстью, і держали у руках хліб, котрим благословляли молодого, одпускаючи його на коні до молодої. Там батько й мати молодої виходили їм на зустріч у вивороченому кожусі на кочерзі або на вилах з горщиком з водою або вівсом. На коня сідав родич молодої і немов утікав од бояр, котрі його догоняли теж на конях і приводили на двір, де він брав немов викуп за молоду. Викуп брав теж малолітній брат молодої за свою сестру. Сідали за стіл, молода у сірому або білому кунтуші, обута в червоні черевики з підківками, в плахті, запасці, в вишитій сорочці з стрічками

у волоссю, в намисті; молодий—у жупані та черкесці, у суконних штанях, у високій червоній шапці. Роздавалися подарунки, потім виходили на двір танцювати до обіда під музику. Грала звичайно троїста музика—скрипка, бас і флейта. На столі стояв коровай, перед образами, шабля з запаленими сьвічками. Подавали багато усякої страви: локшину з свининою і куркою, борщ, жарене, капусту. Дружко роздавав коровай. Після обіда знов танцювали, а потім вечеряли. Потім їхали у двір молодого, де запалювали куль соломи і через сей костер усі переїздили. Молода роззувала молодого, а він злегенька бив її холявою по спині. Як що молода соблюла своє дівоцтво, усі радувалися і з радощів били вікна і усе, що попадалося

Українське весілля (перезва).

під руку. (так каже Каліновській, але, здається, розбивали усе не зрадощів, а тоді, коли молода не соблюла своєї дівочої чести).

У понеділок ходили з перезвою по усіх дружках і боярах й танцювали, давали молодим подарунки на нове хазяйство. Приносили курку до тещі. Так празникували, та бенкетували цілий тиждень. Весілля обходилося батькам молодої у 17 карб., а молодого 16 карб., усього у 33 карб. У тому числі на горілку виходило 12 карб. Багато дечого з цих весільних звичаїв оддає дуже великою старовиною—часами домонгольскої руської і до христіянської доби,

нагадує нам весільні звичаї у предків українців—сіверян, полян. Про се нагадують і такі старі назвиська, як князь та бояре, і те що молодий їхав верхи, і те що родич і брат молодої брали за неї викуп; нагадує про се шабля і звичай проїздити через очищаючий усе зле огонь; особливо ж цікавий і старий звичай розування молодого мужа, що робила у X століттю Рогніда, роззуваючи на весіллі Володимира. Батькі сиділи на вивернутому кожусі тому, що усе мохнате було символом багацтва; символичне значінне на весіллі мала й курка. Сьвідоцтво Каліновського про весільні звичаї слобожан підтримується й Гр. Хв. Квіткою—його „Сватанням на Гончарівці", де описано весілля у самому Харькові на Гончарівці. Там немає вже деяких звичаїв, бо городяне, очевисто, забули вже де що. Слобожане зберегли й инші навіть ще дохристиянські звичаї, наприклад, колядування, Купалу; зберегли й христіянське ходженне зі звіздою на Різдво, щедрий вечір і иньші (ходили, наприклад на масницю з колодкою, щоб брати немов викуп з нежонатих). Були вечорниці, веснянки. Залишилася й віра у волшебство, заговори. Одна Харьківська шинкарка дістала від другої обивательки Гапки, щоб ліпше торгувати, засушену жабу. Духовне правленне наложило на Гапку покуту: вона повинна була ходити тиждень у церкву з набитою на ноги колодкою. Білгородський епископ Іоасаф Горленко вів сувору боротьбу проти українських народніх звичаїв і навіть проти вечерниць, хоч вони нікому ні в чім не вадили. У свойому пастирському посланію до духовенства він писав: „дізналися ми, що народ по городках та селах, зберегаючи наслідки поганства, робить „рѣли" (себ то колиски), на котрих гойдаються на Великдень та на Петра; на Тройцю празникують якусь березу, а на різдво Івана Предтечи—купалу і вечорниці, де співають погані пісні. Се усе твориться у народі по його нерозумінню, а духовенство сього не збороняє і через се воно тепер повинно нищити у своїх парахвіях усі отсі поганські празники.

Якуж натуру і риси характера мали слобожане? Про се залишили нам свідоцтва автори Топографичного опису Харьківського нам. 1785 й 1788 р., Статистичного обзору Слоб. Укр. Губ. (30 років XIX ст.), Гр. Хв. Квітка (1841 р.), Мочульский (1850 р.), Філарет (1852 р.). Перший автор оповідає про прихильність слобожан до церкви: в відносинах до начальства вони були слух'яні, коли з ними поводилися ласкаво; а як строго, то хоч і покарялися, але з обуренням. Розбишатцтва бували, але рідко з душегубсьтвом. І справді, здається, що у натурі слобожанина була якась мягкість мирного селянина. Навіть народних бунтів в слободській Україні окрім

тільки повстання Сірка не було. Крадіжі та злодійства бували, але участь у них більш усього мали не тубільці, а захожі великоросіяне. Слобожане користувалися правом вільного винокурення і значить випивали дуже богато горілки, але автор „Топографичного опису“ 1788 р. (сам великоросіянин) оповідає, що пили не для того, щоб напитися пьяними, а для кумпанії і бесіди. Взагалі треба признати, що слобожане випивали дуже багато горілки, бо вона була майже у кожного, була дешева, але такого пьянства, щоб тільки напитися, було мало, хоч пьяниці й тоді траплялися, як про се свідчать пьяницькі пісні. Автор Статистичного обзору“ каже, що слобожане—се тіж українці, малоросіяне, тільки у своїй мові вони більше гетьманців зближаються до великоросіян, але по характеру од них дуже далекі. Великоросіянин більш трудолюбивий, услужливий, а слобожанин більш поштивий і сердешно привітливий. Змовчить, але не буде гнутися навіть перед тим, од кого залежить. Українець—щедрійший од великоросіянина, більше бажає осьвіти (особливо се треба сказати про духовенство). Українець більш здатний до мистецтва, а великоросіянин—до ремесла. Україна дає багато музиків, півчих, малярів, різчиків і таке иньше, але сама приймає захожих ремесників з Великоросії (каменьщиків, плотників). Українець утікає од тяжкої праці, хоч і дотепний до роботи. Великоросіяне славні тім, що, чого не знають, переймають з чужіх країв. Але як глянути на ті переміни, які означилися у слобожан у громадському та хатньому побуту, у вихованню, у поводженню між себе, у обчеських і приватних будинках, школах і осьвіті, у торговлі і роскоші, як зрівняти отсе усе з тим, що було 30—40 років тому назад, тоді прийдеться згодитися з тим, що й українець ледве чи не більше перейняв за сі часи, ніж його учителі великоросіяне. Гр. Хв. Квітка каже, що слобожанин любить чистоту, що він привітливий, поштивий у обходженню, почитає за гріх обманити кого-небудь, чесно виконуэ обіцянки й умови. Скорше його одурять, ніж він кого одурить. Слобожанин, як тільки є спромога, перше ниж навчити сина ремеслу, навчає його грамоті, а потім уже вибірає йому заняття по його охоті. Українець любить музику і до неї здатний і на голос, без нот виучуєтся грати на скрипці. Три таких музиканта складають зі себе троїсту музику, яка грає на весіллях. Дуже гарно співають по церковних хорах. Украінці завжди славилися гарними голосами із них набірали півчих до царського двора. Є і самоучки малярі, котрі малюють образи для церков, різчики іконостасів. Не знаючи „іонического і коринфского стилей“, вони ніколи не змішували „оників“ з „коринами“. Преосв. Філарет, сам великоросіянин, дуже при-

хильно відносився до українського населення Харьковської епархії, де був архієреєм. Він каже, що слобожане люблять чистоту і живуть чистійше, ніж великоросіяне. Багата природа була ласкава до українця і се зробило його безпешним, ліниvим і через се він не ходив на заробітки, як великоросіянин; зімою він лежить у запічку та курить люльку. До майстерства він дуже здатний і охоче переймає усе нове. Він тихомирний і розсудливий, не схильний до крадіжі й розбишацтва: з 338 злодійств, які були у Слободсько-Українській губ. у 1845 р., більша частина була зроблена захожими людьми, а не тубільцями. Лайки, особливо на старих, не люблять. Хазяйства знищуються через постійні семейні розділи; жонатий син звичайно одділяється од батька і се робиться головним чином для того, щоб не було сварки та лайки між старою хазяйкою—свекрухою та її невістками. Після того як завелося в Україні кріпацтво, пішло багато біглих у Новороссію, на Дін, але мандрівки бували часто і раніше. Мочульскій каже, що українці дуже люблять судитися у судах, але преосв. Філарет з тим не згожується.

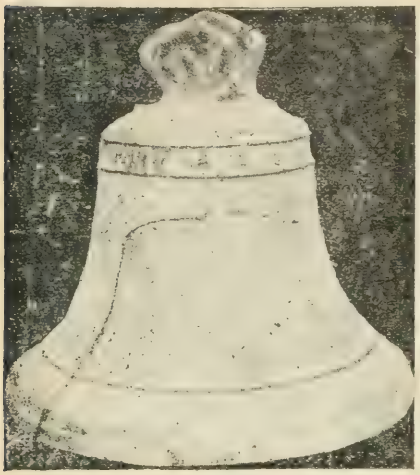
10-й розділ.

Духовенство, церкви та манастирі.

Релігійний настрій. Церковна ієрархія. Церковна парахвія. Церковні брацтва. Шпиталі. Зжиття духовенства.

Религійний настрій. Церква та духовенство мали велике значіння в слободській Україні особливо у її моральній культурі. Православна віра в життю українського народа в старі часи була великою, могутньою силою перше через те, що український нарід був взагалі тоді релігійним, а вдруге і через те, що йому прийшлося захищати й боронити свою віру проти утисків католицтва та унії. Боротьба за віру злилася тоді з боротьбою за волю, за українську національність і велася не тільки мечем, а й словом—і се витворило на Україні цілу так звану полемічну літературу, себ-то багато книжок проти католицтва та унії в оборону православної української церкви, утворила так звані церковні брацтва, де купився й нарід,

і його інтелігенція, і духовенство; потворилися брацькі школи, велике число друкарень, шпиталів. У церковних ділах велику участь приймав нарід, міцно зв'язаний з своїм духовенством, котре сам і вибірав. Українська церква мала свою власну єрархію, на чолі котрої стояв Київський митрополита, незалежний від Московського патріарха. Українська церква мала великі й значні особливости в порівняннї з великоросійською православною церквою. І от коли православне населення почало переселятися з Задніпрянщини і заселяти Слободську Україну, воно укупі з иньшими своїми „черкаскими обыкностями" принесло й свої українські особливости у церковний устрій—усе те, про що ми тільки що згадували—живу участь парахвіян у церковних справах і у виборах духовенства, утворення брацтв, братерських шкіл, шпиталів і т. п. Треба до сього додати, що переселенці приводили з собою часто священників і церковний причт, привозили образи, антиминси, церковну утварь й богослужебні книги українського друку і навіть церковни дзвони. Значить укупі з переселенцями, котрі, як нам відомо, переселялися цілими селами, переселялася й їх парахвія. В історії Харьковської єпархії преосвященного Філарета є багато цікавих звісток про усі ті церковні речі, котрі привезли з собою переселенці з Задніпрянщини, починаючи з попів і кінчаючи богослужебними книгами, надрукованими у друкарнях Київа, Львова, Вільни, Чернигова. Майже у кожній церкві Харьківської епархії залишилися од старих часів такі богослужебні книги і їх описує пр. Филарет в свій історії. Деякі з них були принесені ще переселенцями у старі часи у XVII столітті, другі куплені у XVIII столітті. Вельми штимий і нині народом образ Озерянської Божої Матері теж мабуть був вивезений з Задніпрянщини і у всякому разі був намальований українським малярем XVII ст. З ним схожі инші образи Божої Матері—у Троіцкій церкві у Сумах, Миколаєвській церкві у Замосьцю биля Змійова, у Воскресенскій церкві Лебедина—се все пам'ятники українського церковнаго малярства. В бібліотеці Харьківського манастиря були—Острожська біблія 1581 року, требник Петра Могили 1646 року, апостол Львівської друкарні 1666 року, тріоди XVII ст. Львівських

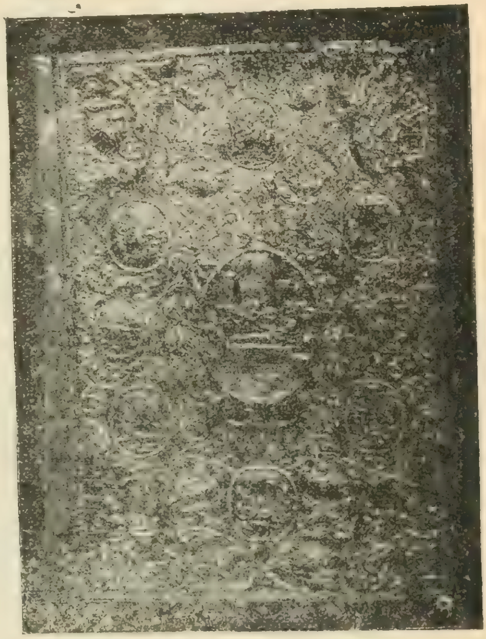

Дзвін 1660 р. у Миколаєвської церкві в Лебедині.

і Київських друкарень, твори Лазаря Барановича. У Харківському Успенському соборі до наших часів зберігся старинний образ Єлецької Божої Матері XVII століття українського маляра і евангеліє Львівського друку 1636 року з трьома написами—перший Борзенського мешканця (Чернигівщини), котрий його пожертвував до церкви с. Пліски у 1648 році, другий якогось Михайла, котрий, коли спалено було церкву у с. Плісках при Виговському, передав те евангеліє у Успенську церкву, третій теж оповідає про передачу туди сього евангелія у 1659 році при Харківськім отамані Тимохвієві. Ми

Хрест 1691 року у Благовіщенській церкві Тростянца Охтирского повіту — жертва Охтирського полковника І. І. Перекрестова.

Оправа евангелія киевського друку 1701 року в Успеньскій церкві в Охтирці—жертва Гетмана Мазепи.

знаемо, що Харківським отаманом у 1659 році був Тимохвій Лавринов, значить при ньому й було пожертвовано се евангеліе у Харківський Успенський собор. В соборній церкві міста Валок є два образи, котрі були принесені першими переселенцями з за Дніпра. У Золочев піп пересселенець привіз з собою з-за Дніпра дзвін, іконостас і богослужебні книжки. У книгозбірні Куряжського манастиря збереглося багато богослужебних книг українських друкарень, де-котрі з них з написами; наприклад, требник Петра Могили 1646 р. з таким написом: „монастирю Харьковському Преображенському надав

сію книгу Павло Леонтьевич Крамарь". Церкви будувалися на жертви парахвіян, а иноді й заможних старшин. Парахвіяне й далі пеклувалися про свою церкву, забезпечували її, робили вклади на помин душі. У селі Основі збудував церкву на свій кошт Харьківский полковник Григорій Семенович Квітка. Харьківському Успенському собору, як се видко з опису його майна у 1724 і 1769 роках,

Воскресенська церква в Сумах.

пожертвовані були Харьківськими мешканцями землі, двори, лавки. Настоятель собора протоієрей Григорій Олександров набув для нього по купчих багато нерухомого майна, дворів і плеців, котрі давали чималий доход по тодішніх часах. Кам'яний Успенский собор у Охтирці був збудований полковником Ол. Лесевицьким, иконостас росписаний українським талановитим малярем Дмитрієвим. У Сумах кам'яна соборна церква Преображенія була збудована при Сумському полков-

никові Гар. Кондратьеву, а син його Ондрій на свій кошт збудував церкву Воскресенія. У Вовчанську церква будувалася переселенцем з Задніпрянщини Веселовським, він був і першим священником в тій церкві. Часто священниками при церквах бували люди не духовного сану, а з козацкої старшини й

Церква Пречістої (Покровська) в Сумах.

инших станів. У селі Шелудовці, наприклад, збудував церкву сотник Коряк, а попом до неї був поставлений його рідний син; у м. Соколові священником було поставлено колишнього полкового суддю Ізюмського полку, у другій церкві м. Соколова священники були теж з козацької старшини.

В заснованню манастирів козаки й козацька старшина теж приймали велику участь: Охтирський Троїцький манастир був заснований ігуменом Задніпрянського Лебединського манастиря Іоаннікієм і його ченцями, котрих прийшло 40 чоловіка і вони привезли з собою підданих, церковну утварь. Куряжський манастирь був заснований, як ми знаємо, Харьківським полковником Гр. Донцем: Сумський Успенський і Сумський Предтечев—Сумским полковником Гар. Кондратьевим, Михайловська пустинь—полковником Михайлом Васильевим. Дехто з тих старшин, що збудували манастирі, поробилися й ігуменами їх, як, наприклад, полковник Штепа, котрий збудував Краснокутский манастирь, або сотник Григорьєв, котрий збудував Сіннянський манастирь. Про Штепу старожили Краснокутська оповідали у 1772 році так: в прошлих давніх роках викликано було з того боку Дніпра багацько переселенців—старшини й козаків, як про се свідчить закликальний лист полковника Уманьця. З ними вийшов і Задніпрянський полковник Іван Штепа; він прийшов на річку Мерло і заняв собі вільну займанщину, на котрій збудував манастирь. Приняв до себе ще кілька ченців і зробився ігуменом Іоаннікієм. Син його був священником у Миколаєвській церкві, а по смерти батька у манастирі ігуменом Мартіаном.

Бачимо ми багато старшини, їх синів, удов та дочок у слободсько-українських манастирях. Коли ми звернемо увагу, наприклад на рід Квіток, то побачимо, що з цього роду вийшло багацько ченців: М. І. Квітка—чернець Куряжського манастиря, ігумен того ж манастиря Наркіс, дві ігуменії Хорошевського манастиря—Феофанія і Марія; навіть славетний Грицько Квитка-Основ'яненко був якийсь час ченцем. Родичем Квіток був Іоасаф Горленко; були черницями також Ковалевська, Дуніна.

Церковна ієрархія. Одначе поруч з сією українською течією в українській церкві треба визначити й московську, великоросійську. Українське духовенство укупі з иньшими переселенцями, присягнувши московському цареві, мусило також признати й духовну владу Московського патріарха Російської ієрархії. С 1657 до 1667 р. церкви та манастирі слободської України, як і Білгородської, входили в склад патріаршої области, але на соборі 1667 р. визначено було утворити нову Білгородську єпархію, митрополитом котрої поставлено митрополита Сербського Феодосія. До нової єпархії приписано було 15 слободсько-українсьсих міст—Харьків, Охтирку, Острогожськ, Колонтаєв, Городню, Краснокутськ, Валки, Двурічне, Салтов, Печеніги, Змійов, Маяки, Царебарисов, Боровлю, Урив. Потім сюди увійшли й иньші міста слободської України або, краще сказати,

уся Україна. До 1721 року архієрейську Білгородську катедру займали митрополити (їх було п'ятеро), що свідчить про те, що їй надавалося велике значіння. І справді, Білгородська єпархія мала 542 церкви і до неї належала велика округа. Виходить все таки, що слободська Україна не мала своєї власної єпархії або, краще сказати, церковної автономії, а повинна була признати свою залежність від Білгородського владики також, як у військових та політичних справах вона залежала од Білгородського воєводи.

Яку ж участь мали Білгородські митрополити та архієреї в слободсько-українських церковних ділах? Митрополита Авраамій виступив проти українського церковного звичаю обливати, а не погружати младенців при хресті; він же обложив зборами усі українські церкви. Єпифаній Тихорський зробив велике і користне для України діло—заснував Харьківській Коллегіум; про сей Коллегіум потім дуже пеклувався і його наступник Досіфей, котрий випрохав для Коллегіума бібліотеку Стефана Яворського. Він вів боротьбу з тими попами, котрі хтіли здобувати собі посади яко спадок од батьків, а також з усякими забобонами на весіллях і напослідок наложив анафему на архимандрита Куряжського манастиря і ректора Харьківського Коллегіума, за що одначе його самого було обвинувачено і покарано. П. Смілич захищав Харьківські манастирі од підвод і постоїв і за се вів боротьбу з Харьківським городничим Голуховичем, страхаючи його церковною одлукою. З попів він установив грошові внески на свою користь. Іоасаф Горленко був недавно канонізований за своє суворе черрнече життя. Батько його був Прилуцьким полковником у Гетьманщині, а мати була дочка гетьмана Д. Апостола. Він учився у Київській Духовній Академії, але не скінчив там курса. Він вів жорстоку боротьбу не тільки пастирським словом, а й карами, навіть тілесними з недбалим духовенством і мирянами. Не дивлячись на своє українське походження, він виступав проти старих звичаїв української церкви—виписав з Москви книжку про таїнства, щоб її виучувало слободсько-українське духовенство; звелів вислати в Білгородську консісторію з церков слободської України богослужебні книжки українських друкарень і замінити їх виданнями Московськими й Київськими. Слободсько-українське духовенство одіслало усякі старинні книги, котрі знаходилися при церквах—сі книжки так і залишилися у Білгороді під куполом соборної церкви, поки не пропали. Через те тепер по церквам Харьковської єпархії меньш книг українського друку, ніж їх повинно було бути. Вів Іоасаф боротьбу і з українськими дячками—вимагав, щоб се були люди посвячені у стихарь, але його прикази не могли

порушити старого звичаю, котрий підтримувався усім складом народнього життя. І. Горленко був родичем Квіток; почасту бував у Харькові у них на Основі; пеклувався він і про Харьковський Коллегіум. Незмірно більше одначезробив для Харьковського коллегіума, освіти і проповіді еп. Самуїл Міславський.

Білгородські архієреї тільки наїздили у слободську Україну, а звичайно пробували у Білгороді, через се явилася потреба в особливій слободсько-українській епархії. Самостійна слободська епархія була відчинена тільки у самому кінці XVIII століття—у 1799 році, хоча й до того Харьків був центральним містом України в церковних справах. На чолі церковних справ Харьківського полка до установи церковного

Білгородський єпископ
Іоасаф Горленко

Білгородський єпископ
Самуїл Міславський.

правління у 1744 році стояв соборний протопоп. Він був посередником між Білгородским архієреєм і церквами та мирянами Харьківського полка. І так воно й повинно було бути, бо у слободській Україні не було центральної влади, на зразок Гетьманської, навіть у гражданських справах; не було і гетьманської столиці, а Харьків був тільки єдиним з п'яти полкових міст. Во всіх полкових містах здається були свої протопопії. На чолі церковних справ стояли протопопи, бо вони були найстаршими серед духовенства, а соборна церква була немов урядовою церквою, без котрої неможливо було бути містові, і вона завжди містилася у кріпости серед казенних будівель. До Харьківської протопопії, котра обіймала Харьківський полк, належали теперешні Валковський та частина Вовчанського повіта, і у 1725 році у ній було 86 церков. У Харьківському духовному уряду окрім протопопа було

ще два члена, але усім орудував протопоп. Уся округа Харківського духовнаго уряду поділялася на 5 відділів—окрім Харьківського, на Валковський, Нововодолажський, Ольшанський і Золочевський; на чолі їх стояли старші священики. Теж було мабуть і в инших полках.

Церковна парахвія. Як же тоді була улаштована церковна парахвія? Устрій парахвій в слободській Україні мав свої значні особливости в порівнянню з великоросійськими. Він теж виявляв з себе „черкаскую обыкность", принесену переселенцями з Задніпрянщини. Там вона була живою силою тодішнього суспільства, бо такою зробили її обставини історичного життя—боротьба духовенства та народа за православну віру проти католицтва та унії. Парахвіянам самим треба було пеклуватися про свою церкву, бо ніхто їм не допомогав у сьому ділі; а раз вони сами. содержували на свій кошт духовенство і пеклувалися про храм Божий, то вони мусили мати і великий вплив на вибори церковного причта, а з другого боку сей церковний причт пеклувався про релігійно-моральні потреби парахвіян—про школу за для народа. Переселенці, як тільки осідали на якомусь місці, перш усього починали будувати і по містах, і по містечках, і по селах свої парахвіяльні церкви, маючи иноді вже і свій власний церковний причт, по містах будували соборні церкви. У Харькові, наприклад, Соборна Успенська церква (дерев'яна) була збудована у 1657—1658 році, як про се писав у Москву Харьківський воєвода Офросимов, а ліс возили для неї, яко казенної будівлі, у кріпость служилі люди у 1657 році. Вона була маленька—стіни між углів було 4 сажня—і дуже бідна: воєвода Офросимов, котрий взагалі дуже ворожо відносився до Харьківських переселенців, писав у Москву до царя: „а образовъ мѣстныхъ и деісусов нѣтъ—черкасы молятся бумажнымъ листамъ, своему литовскому письму и стѣнамъ, а книгъ и заводу никаких нѣтъ, и за тебя, великій государь, молить Бога не по чемъ; только лгутъ Богу и десятой части хвалы Богу не воздаютъ. Нѣтъ евангелія напрестольнаго, ни служебника, ни требника, ни тріоді постной, ни трифолоя, ни апостола, ни минеи, ни октоиха, ни шестоднева, ни псалтири слѣдованной, ни евангелія толковаго. И о томъ вели свой милостивый указъ учинить, чтобъ было по чемъ за тебя, великій государь, молить Бога. А я, видячи ихъ маловѣріе, что поклоняются бумажнымъ листамъ и стѣнкамъ, для того къ тебѣ и писалъ. И о томъ, какъ ты, великій государь, укажешь". Тут у сьому листі немов живий встає перед нами Московський воєвода XVII сто-

ліття в його відносинах до православної віри взагалі і до православія українців особисто. Для нього українці неправославні, а немов погані, бо вони моляться не перед образами в дорогих шатах, а перед бумажними листами, де образи святих були написані не малярами, а зроблені в друкарнях літографським способом. У церкві не було по стінах ніякого малярства, бо де ж таки було його узяти у новому місті? А воєвода каже, що черкаси моляться голим стінам. У переселенців бракувало богослужебних книг і де їх було їм узяти?—А воєвода додає, що „черкасы лгутъ Богови", бо не вичитують усього того, що в книгах написано. Але ще гірше для нього здається те, що молитися їм за царево здоровля ні почому. І ось він прохає царя, щоб той прислав богослужебних книжок і образи, а то у них тепер „маловѣріе". Воєвода, очевисто, лічив істинно православними тільки себе та великоросіян, котрі сповняли усі церковні обряди; для нього уся віра і була в сих обрядах і коли він не бачив у Успенському соборі образів місцьових святих та деисусів, себто образа Спасителя з Божою Матір'ю та Предтечою, для нього вони були маловірами і навіть обманьщиками Бога. А Харьковці одначе дуже пеклувалися про свою соборну церкву, бо вже у 1657 році, значить тоді, як ще не була збудована церква, вони одправили соборного попа Єремію, а також другого новопоставленнаго попа Василія з д'яконом Іосифом у Москву до царя Олексія Михайловича, подати йому оттаке прохання написане, як треба було зробити, по великороссійски: „бьють челомъ богомольцы твои бѣдные государева украинскаго дальняго города Харькова черкасскій попъ Ереміище й новопоставленные—попъ Василище и дьяконъ Іосипище да Чугуевского городу Печенѣжской слободы попъ Лукъянище. Приволоклися мы къ тебѣ, государь, бити челомъ о церковномъ строенью; и мы на Москвѣ волочимся 4-ю недѣлю и черезъ тые часы спроѣлися, пыти і исты нечего и скуфій у насъ нѣтъ. Милосердный Государь пожалуй насъ, богомольцевъ своихъ, вели намъ бѣднымъ своего государева жалованья кормъ дать, чимъ тебѣ, государю, объ насъ Богъ извѣстить. Царь—государь, смилуйся". І щож? Нічого на церковні потреби їм царь не дав, а видали з Розряду на харч та на дорогу попам по корбованцю, а диякону 20 алтин. Царські подарунки були видані Харківському собору пізніше. І парахвіяне Успенського собору мусили послати звісного нам соборного диякона Іосифа у гетьманські городи, щоб купити там церковного вина для потреби своєї церкви. Але його на дорозі пограбували козаки Луговського і сербіяне—одняли вино і усе иньше, що він закупив для церкви, одняли коня з саньми, зняли з нього

самого одежу й скуфью, усього на 20 карб. І ось він приплентався до Москви і прохав царя дати йому грошей, щоб він міг вернутися до Харьківа і не помер з голоду на Москві. Повелено було дати йому доброго сукна, яке звичайно носили попи. У 1658 році подав цареві прохання піп настоятель Харьківського Успенського собора Іванище Афанасьєв, де писав, що по царському указу його поставлено попом у соборній церкві, а служити церковну службу і молитися за нього государя, ні на чому, бо книжок не дадено. І ось він прохає видати богослужебні книжки й антиминс. Царь звелів видати напрестольне євангеліє, апостол, псалтирь, минею общую, шестоднев з Приказу Великого Дворця і одіслати у Харьків з попом Іванищем. У 1659 році царь подарував Харьківському Успенському собору церковні ризи, епітрахіль, підрізник, стихарь, поручні, пояс, покрови для церковних сосудів, воздухи, срачиц на престол, ладан. З опису Харьківа 1663 року дознаємося, що в Успенському соборі був тоді образ Пречистої шестилистовий з двома срібляними позолоченими вінцями, напрестольна Богоматір, благословенний хрест, царські двері, напрестольне євангеліє, мабуть те саме, про котре сказано у опису 1724 р., що воно старе, церковне московського друку 1657 року, шестоднев, апостол, псалтирь, мідяне кадило; сі богослужебні книги й були царським жалуванням. Повинно було бути там тоді одначе, як ми знаємо, і друге євангеліє Львівського друку 1636 року, бо воно надано у собор у 1659 році; були мабуть і инші церковні речі, але вже українського походження, їх не перелічував воєвода, бо вони не були вже царським жалуванням. У 1667 році Успенський собор згорів, погоріли і церковні речі. У Москву поїхали протопоп Захарій Филимонович з дияконом і подали прохання, у котрому писали, що по царському указу збудована у Харькові соборна церква, а царського жалування до сієї церкви – риз, дзвонів, книг, образів і усякої церковної утварі не дано, а які були дзвони і усякі церковні речі – жертви мирян—те усе у пожар 1664 року погоріло з дзвонарнею та дзвонами; і ось вони прохали, щоб царь дав риз, дзвонів і книг. Царь велів видати з казенного приказу ризи й стихарь з иншими потребними річами, а з Розрядного приказу—служебник; про служебник була зроблена приписка: „не куплено, бо дорогий“; але здається все таки купили й його і дали підводи, щоб доїхати до Харькова; ризи були жовтої тафти, підрізник—зелений киндячний, епитрахіль та поручі камчатні; і се усе узяли і росписалися в тім Харьківський атаман Тимохвій Лавринов і Матвій Кременчуцький. З другого документа видко, що незабаром після заснования Харькова збудована була і пара-

фіяльна церква св. Миколая самими ж Харьковцями й їх парафіяльним священником о. Стефаном, котрий писав цареві: „бьетъ челомъ бѣдный и разореный отъ крымскихъ людей и отъ черкасъ богомолецъ твой гор. Харькова новопоставленный попъ Стефанище. Пришелъ я съ прихожаны своими изъ разныхъ литовскихъ городовъ съ черкасы въ твой государевъ Харьковъ городъ и построили церковъ св. Чудотворца Николая, а я богомолецъ твой человѣкъ бѣдный и отъ черкасъ разоренъ и у той церкви нѣтъ книгъ и ризъ, непочемъ въ той церкви пѣти, а купить мнѣ бѣдному нечѣмъ—человѣкъ бѣдный. Пожалуй меня, вели дать своего гос. жалованья—къ той церкви ризы, по чему въ той церкви было бы пѣть и чтобъ твое царское богомолье безъ пѣнія не было". Царь звелів зробити ризи, підрізники, покрови на престол (у 1660 році). У 1659 році у Харькові окрім собору були ще церкви—Благовіщенська і Троїцка. У 1663 р. були церкви—соборна, Рожественська, Благовіщенська, Троїцка, Михайлівська, Миколаєвська. У 1689 році була збудована кам'яна Покровська манастирська церква, котра істнує й нині, являючи з себе пам'ятник української архитектури XVII століття. У 1688 році була збудована кам'яна соборна церква, замісць старої дерев'яної. Тоді вже була й Дмитрієвська церква. У XVIII столітті у

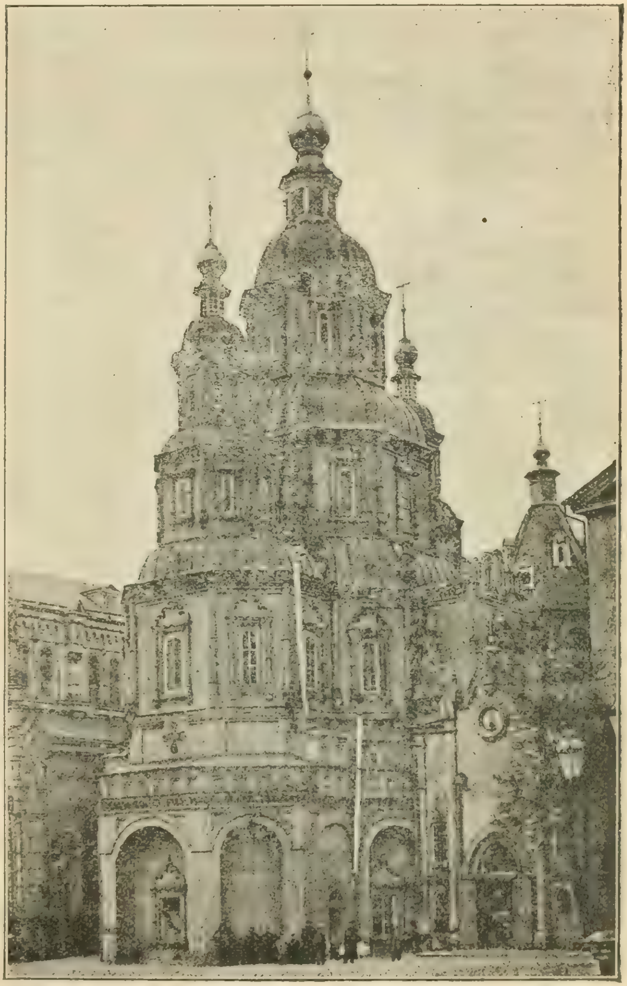
Миколаєвська церква у Харькові.

Рожественська церква у Харькові.

Харькові було 10 церков, з них одна манастирська і одна Кладбищенська. Те, що бачимо у Харькові, робилося усюди: де тільки засновувалося поселення, там будувалася і церква. У Ізюмі бачимо соборну церкву Спаса.

Про заснування манастирів і про жертви їм від населення ми оповідали вже раніш. Парахвіяне содержували на свій кошт духовенство, і тільки один соборний причт получав жалування од казни. У XVIII столітті самі церкви повинні були навати внески у казну. Парахвіяне хотіли приймати участь і в виборах причта—се був старий українській звичай: в Гетьманщині громади робили письменні умови з тими священниками, яких вибірали в свою церкву. Теж хотіли робити і слобожане. Але Білгородські архиєреї вели боротьбу з мирянами проти їх змагань вибірати попів. Виборів не бувало, а всетаки парахвіяне мали великий впливна постанову для них священників. Ось декілька прикладів таких настанов священників у Харькові. У XVIII столітті священник Троїцкої церкви Крамаренко приняв до себе, як свого нащадка, П. Копейчика і на се згодилися і парахвіяне і Білгородський архієрей. По проханню парахвіян і полковника Тевяшова того Копейчика посвятили у попа у 1738 році. У 1743 році одна частин парахвіян прохала Білгородського митрополита Антонія посвятити на попа його служку Бориса Янкевича, а друга була проти сього, кажучи, що у Троїцкій парахвії тільки 70 дворів,

Покровський манастирь у Харькові.

а по указу Петра Великого двох попів можливо було мати тільки таким парахвіям, де було не меньш 250 дворів. Ще до того Янкевич в слав'яно-латинських школах не учився і навіть не був дячком, а служенієм і требами і без нього вони задоволені. І все ж таки Янкевича назначено на посаду. Після смерти Янкевича парахвіяне вибрали у попи Ст. Іванова, і Білгородський владика затвердив його, як учительного, себ то, освіченого чоловіка. У слободі Бишкинь, після того як тамошній піп Василій постригся у ченці Сумського манастиря, парахвіяне, з відома старшини і за згодою Лебединського протопопа, поєднали собі у попи архиєрейського співаку Лебединського мешканця С. Осипова. У парахвії сій було 100 дворів, а церковної землі і сінокосів не було. І через те він повинен був, по українському звичаю, жити з церковних доходів і парахвіяльних треб. Тут ми бачимо й вибори, і умову громади з попом, і цікаву вказівку на український звичай зобезпечування священника доходами з церкви та треб. У 1745 році по проханню трьох парахвіян Троїцкої церкви владика посвятив у диякони дячка Лавровського, але священник Янкевич написав владиці, що парахвіяне не допустят Лавровськаго до сієї посади, бо диякона й раніше тут не було і годуватися йому було ні з чого. Білгородські архієреї забороняли мати дяків, котрі не були посвячені у стихарь, а у Слобожанщині, як усюди в Україні, дячки служили по найму у громади. У 1742 році протопоп собора Олександров писав: „по українському звичаю, в церквах дячків і паламарів наймають парахвіяне на рік, а як їм не вподобається, або вони но вподобаються парахвіянам, живуть і менше—по місяцю і навіть менш 2-х тижнів. І через те положити їх у штат неможливо". По Синодальному указу 1725 року дячки та паламарі мусили бути з духовних, в слободській України вони звичайно були людьми

Успенський собор у Харькові.

гражданського стану—чи з посполітих, чи з козаків, чи з міщан—хоч багато з них займали потім і попівські посади, особливо у другій половині XVII і першій половині XVIII ст., коли у Харькові ще не було Коллегіума, котрий почав випускати з своїх учнів багато попів та дияконів. До основання Коллегіума більша частина попів училася тільки у тих церковно-народних школах, котрі були, як побачимо далі, усюди по Україні. Преосвящений Филарет каже: з діл ставленническихъ видко, що в церковно-парахвіяльних школах училися усі ті, котрі потім були причетниками при церквах, а де-котрі з них потім поступали і в попи. Тай після заснування Коллегіума небагато було освічених попів, а були й такі, котрі тільки й знали що часослов та псалтирь. Освічених батюшок, котрі скінчили Коллегіум і уміли б казати проповіді, було небагацько у самому Харькові. При таких обставинах, більш усього парахвіяне цінували не стільки наукову освіту попа, скільки свідомість у церковній службі, таїнствах та требах, а також його життя і відносини до пастви, а про се краще відали парахвіяне, ніж Білгородські архієреї. Особливо суворий догляд мали Білгородські архієреї над попами—удовцями. Ми маємо грамоти трьох Білгородських архієрєїв XVIII сто-

Соборна церква Спаса (Преображенія) в Ізюмі.

ліття—Петра, Антонія і Іоасафа про таких попів. Їм давався дозвіл священствувати тільки на кілька років (три або що) і вони мусили доставляти похвалу про себе од протоієрея і парахвіян (а Іоасаф навіть посилав ще такого попа до схімника на сповідь); а як не було похвали, попа постригали в ченці, бо тоді вийшов указ приймати в манастирі тільки удовців попів та салдат. В грамотах потрібувалося від попа, щоб він не мав у себе в домівці ніяких жінок, окрім матері, сестри та единокровної тітки, не ходив на гулянки та в шинки, ради пьянства, не приймав участи ні в якому блюзнірстві (кощунстві), смішках та регітах. Але значіння парахвії зменьшувалося: у XVII столітті воно було більше, у XVIII—меньше, а у XIX—ще менше. Навпаки значіння церковних старост все збільшувалося. Нарешті треба ще нам додати й те, що й попи дивилися на парахвію, як на свою власність. Ось цікаве свідоцтво про се документа—немов справжньої купчої: „року 1712 я мешканець Харьківського Преображенського манастиря, а колишній Покровський піп села Липець овдовів і вступив в ченці, а половину своеї і батьківської Покровської парахвії в с. Липцях передав зятю свойому Ільї, котрою він володів до самої смерти; а після смерти його я, чернець Філарет, уступив половину сіеї своеї парахвії небожові свойму о. Василію, його жінці й дітям безповоротно, а тая парахвія, котрою володів мій зять, нікому не винна і в заставу невіддана. У сьому я, іеромонах Філарет, свойому небожу і даю сію поступну запись. А при сьому були свідками—отаман Липецькиий Журченко, титарь Покровський Протасенко, Тим. Коваленко. До сіеї поступної записі Архангельський піп с. Колупаевки Тимохвій по проханню іеромонаха Філарета руку приложив. Липецький Покровський піп Іван уступив половину своеі парахвії, котра належала братові мойому Хомі, свойому зятеві Покровському попові Василію“. Ся купча на парахвію, як ми бачимо, нічим не відріжняеться од купчих на усяке майно і виявляе нам погляд на се діло тодішнього духовенства. Білгородський митрополіт Ларіон ствердив розділ парахвії.

Замісць жалування попи получали иноді землі. Ось цікава про се звістка. Піп с. Деркачів о. Яків з причтом подав у 1691 році прохання Білгородському воеводі, щоб йому дано було жалування, бо він був протопопом у соборній церкві в Чигирині, а після руїни прийшов у Слобожанщину, збудував у с. Деркачах церкву Рожества Богородиці, потім поїхав до Москви, де прохав царя про ругу; але замісць хлібного та грошового жалування велено було тільки дати йому 50 четвертей поля з вільних земель (себ то 75 десятин). Земля була йому одведена у 1686 році. Син о. Якова Хведір

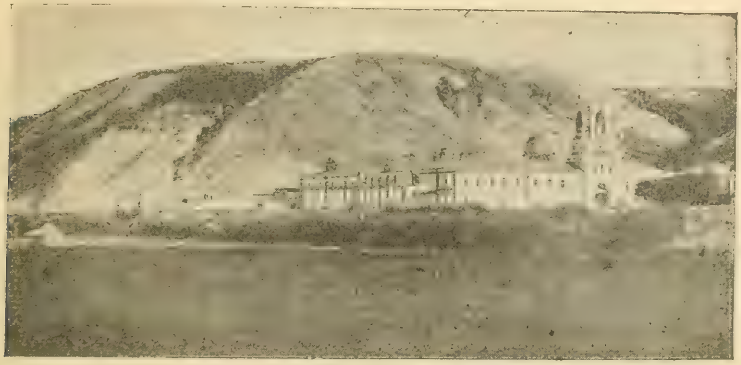
Таранський вступив до Покровського манастиря і сьому манастиреві оддав пожаловану йому землю. Виходить значить так, що земля була йому дадена не на церкву, а у власність. Але й на користь церкви і причта Сумському собору одмежовано було у 1694 році 761 дес. землі, хоч і не досить плодючої і причт получав по 10 карб. руги.

Церковні брацтва. Що тодішня парахвія була живою народньою силою, видко з того, що вона утворювала так звані церковні брацтва із школами й шпиталями. Брацтва були дуже широко росповсюжені по Задніпрянщині і там робили дуже поважне діло—боронили православну віру, підтримували освіту, помагали бідним, убогим. У Слобожанщині брацтвам не треба було вже боронити віри та народности і через те вони тут обмежили себе метою благодійною та просвітньою. Переселенці з Задніпрянщини принесли з собою сей братерський звичай у Слобожанщину і з самого початку її заселення почали прохати собі дозволу у Московського уряду утворяти братські трапези на користь своеї церкви і для сього варити мед, пиво і бражку на храмові празники. Прохати про се треба було через те, що у Московскій державі не було вільного продажу сих напитків. Чи були брацтва слободськой України звьязані з ремесничими цехами, про се певних звісток не маемо. Знаемо тільки одно, що ремесничі цехи, як се ми бачили, ставили своею метою також і пеклування про храм Божий, себ то виходить, що кожний цех являв з себе і церковне брацтво. Але чисто церковні брацтва могли істнувати й там, де не було ремесничих цехів, наприблад, по деяких селах та містечкам; церковні брацтва могли складатися із цехових і не з цехових братчиків. Пересселенці прохали иноді про брацтва з самого початку свого поселення; значить вони утворялися зараз після того, а можливо що й разом з тим, як будувалася церква, бо на будівлю церкви треба було парахвіянам самім здобути гроші. Брацтво при Харьківській церкві Рожества істнувало вже у 1678 році. В перепису парахвій 1724 року показаний при церкві Рожества братерський двір. Значить і тоді при церкві Рожества було брацтво. По актах Куряжського манастиря 1700 року читаемо про Харьківця Григорія Івановича Голинського — братчика соборної церкви. У опису собора 1724 року бачимо: „брацький двір на Торговищі, предмісті, межа з межою з двором Троіцкої церкви“. При Благовіщенській церкві по перепису 1724 року бачимо на Набережній вулиці брацький двір; по перепису 1732 і 1775 років бачимо церковний двір з хатою. У 1778 році сей двір був стверджений за церквою по купчій, де було сказано, що його куплено для

церкви на братство. При Дмитрієвській церкві по перепису 1732 року бачимо братерський двір, котрий у перепису 1724 р. називається церковним, по Титаревій вулиці (він істнує й нині). З прохання парахвіян Михайловської церкви видко, що з 1711 року у них було брацтво і церковний братерський двір; двір сей займав частиною причт, друга частина його оддавалася у найми; на сім же дворі продавався, особливо на хромовий празник, мед; гроші з його йшли на брацтво (у 1739 році братчики зібрали на користь церкві до 20 карб.). По перепису 1732 року при Троїцькій церкві був братерський двір; з перепису 1724 року видко, що він був на Юрченковій вулиці. Перед празником Тройці, а також Різдва й Пасхи на зібрану церковним старостою грошову складку готувалися мед і братерська трапеза, в котрих приймали участь церковний причт і парахвіяне; тоді усім парахвіянам продавався на братерському дворі мед і гроші оддавалися на церков, а частина йшла на старців. У 1685 році вибрано було 73 карб., у 1786 – 64, у 1788 -- 58. Брацький соборний двір мав тоді 2 хати і містився там, де тепер збудований собор. Таким побитом при шости Харьківських церквах ми бачимо по документах 6 брацтв, але в дійсности їх повинно було бути ще більше, мабуть стільки, скільки було церков. В однім документі, наприклад, згадується ще про братчика Харьківської мурованої церкви, себ то Покровського манастиря. Окрім брацтв бачимо ще й жіночу спілку „сестриць мироносиць“ — се було також брацтво, але тільки жіноче. У 1701 році була куплена на гроші сих мироносиць книга Пентикостарій для Куряжського манастиря. Можливо, що сестри мироносиці були немов би то „сестрами милосердія“ теперішніх часів і приймали участь також і в похоронах, бо при Мироносицькій церкві був цвинтарь з гробками. Бачимо ми брацтва і по селах Слобожанщини. Було брацтво, наприклад, у с. Липцях при церкві Миколая і на користь його оддав селянин Липецький Семен Михтан із жінкою Ганною Михтановський байрак на р. Харьківі і пасіку з бджолами. Були брацтва у Перекопі, Кириковці, де споминається серед братчиків і старший церковний брат; багацько братчиків було у Котельві, куди в брацтво, засноване свящ. о. Михайлом, подарував евангеліє котляр Санкевич, бо бачив пеклування братчиків про церкву; були братства у сл. Ямній, у Колонтаєві при Михайлівській церкві, у Білополы, у с. Будках у Змійові два і т. д.

Шпиталі. У тісному зв'язку з брацтвами, а иноді й самостійно істнували ще при церквах і парахвіях так звані шпиталі, себ то приюти для убогих, старих і калік. При Троїцкій церкві у Харьківі, наприклад, був шпиталь при брацтві. Як взяти на увагу, що

у кінці XVIII століття у ньому що року умірало по кілька чоловік, треба міркувати, що там содержувалося більш одного-двох десятків душ. Вони називалися старцями і серед них були й чоловіки, і старі й молоді (од 18 до 75 років). Доживали свого віку тут і безприютні військові. Де-яки жили тут навіть з дітьми. Бачимо ми шпиталь і при Харківському Успенському соборі. Були вони запевне і при других церквах міста Харьківа. Бачимо ми їх і по инших містах, містечках та селах Слободської України. По документах вони були у Сумах при двох церквах, у сл. Деркачах, у сл. Сінній, у Білополы, у Прорубі, Бишкіні, Межиричі, Шелудковці, Левковці, Сколові, Липцях, Лозовій, Золочеві, Старій Водолазі, Охтирці (4 шпиталя), Богодухові 2, Кириковці й Краснокутську по 2, в Ізюмі—3, Співаковці, Цареборисові, Ворожбі, Будилках, в Лебедині—3.

Дивногорський манастирь.

Ось у такому тісному зв'язку з причтом жили тоді парахвіяне і через те парахвія мала велику вагу у релігійному і моральному життю народа, через те так було багато тоді і церков відносно до числа населення. У 1724 році, наприклад, у Харькові було десять церков і парахвій на 1340 дворів, себ то по 134 двори на кожну. Були й великі й малі парахвії в 273 і в 100 дворів. Тепер у Харькові одна парахвія приходиться на куди більше число дворів, та й тодішніх дворів по населенню неможливо рівняти з теперешніми, тепер число церков у Харькові проти тіх часів, скажемо, удвоїлося—утроїлося, а населення збільшилося у 57 разів (з семи до 400 тисяч).

Про релігійне та моральне значінне манастирів знаємо не багато. Харьківський Покровський манастирь мав велике значіння для освіти через те, що при ньому був заснований Харьківський Коллегіум котрий содержувався на манастирські кошти —на збори з церков і манастирів і на манастирські доходи. Церква Покровського манастиря виявляє з себе славетний

пам'ятник української архітектури XVII століття. Про велике релігійне значінне Святогорського манастиря у XVII столітті ми оповідали вже раніш—він був тоді немов величезною парахвією для усієї полудневої Донецької країни. Цікаво, що в дуже поважній праці преосв. Филарета—Історико-стат. описанью Харьківської епархії, де є багацько документів з манастирського життя, майже нічого не сказано про моральний вплив манастирів на народне життя, а говориться майже тільки про їх земельні прибутки. Виходить так, що манастирі сими прибутками, особливо у XVIII столітті, тільки й займалися, а у кінці століття манастирські землі були конфісковані і більша частина манастирів зачинена.

З життя духовенства. У свойому життю духовенство мало чим одріжнялося од суспільства, бо взагалі не було досить освічене. Священик Троїцької церкви Б. Янкевич не був ні в яких школах: руському чтенію, письму й церковному співу вивчив його дома батько. Сумський посполітий; ніяким иньшим наукам і майстерству його не навчали; в попи його назначив архієрей, яко свого служаку; більше він ніде не служив. В документах ми маємо декілька скарг на тодішніх батюшок. Харьківський піп Кореницький лаяв непотрібними словами свого товариша попа Млодзинського, а потім вискуб йому волосся на голові і у бороді і сховав те волосся собі за пазуху. Суперечилися сі попи за доходи з церковних треб. Піп Миколаївської церкви лаяв непотрібними словами, називав богомерзським нехрещеним бусурманом і побив Харьківського городового отамана Булгакова на весіллі, коли усі пішли на двір танцювати (хоч се було зімою). У бійці був обвинувачений і піп Рожественської церкви І. Млодзинський, а його самого у церкви побила і вискубла йому волосся одна парахвіянка Кочержиха за те, що він прилюдно назвав її повією і вигнав із церкви її дочку покритку. Хоч вони між собою й помирилися на тім, що Кочержиха дала 3 карб. на церкву, а попові тонкого сукна, сапьяну й козлини, а всетаки архієрей присудив Кочержиху вибити канчуками і одіслати на рік в дівочий манастирь на роботи. Сей піп розпьянствувався до того, що у 1759 році архієрей одіслав його у Святогорський манастирь, щоб не було спокуси парахвіянам. Іоасаф Горленко за пьянство звелів двох попів побити кіями й зіслати в манастирь на покаяння. І серед ченців траплялися такі, котрих духовне начальство жерстоко карало. У 1749 році Іоасаф Горленко викинув з чернецтва і постановив побити кіями і зіслати у засланне двох ченців Харьківського Покровського манастиря за те, що вони поробили собі хвальшиві пашпорти і утекли з манастиря.

11-й розділ.

Освіта.

Любов до освіти у слобожан. Народні школи при церквах. Мандровані учителі. Шкільна наука. Число школ в слободській Україні в 1732 році. Харьківский Коллегіум, яко центр просвіти на слободській Україні. Пам'ятники словесности.

Любов до освіти у слобожан. Ми бачили вже, що переселенці приходили на Україну з любовью та потребою просвіти, котра високо стояла тоді в українськім народі в правобічній Україні, де було багато братцтв, брацких шкіл, а серед них висша слав'яно-греко-латинська школа—славетна Київська Духовна Академія; багато було друкарень, де друкувалися літературні видання в оборону православної віри й української національности.

Все це, окрім тільки друкарень та полемічної літератури проти унії, було перенесено в Слободську Україну. Переселенці з Задніпрянщини, прийшовши на нові оселі, зараз почали там будувати церкви, а разом з ними братерські та шкільні будинки. Школи з'явилися рано, бо вони були зв'язані з брацтвами. У Охтирці ми бачимо школу вже у 1675 році.

Мандровані учителі. Ось цікаві звістки про тих, котрі училися та учили в тодішніх церковно-народних школах—немов біографії їх учнів і учителів. Мешканець сл. Боромлі, потім ієродіакон в Сумах, Марко Мушенко оповідав про своє навчання в Боромлянській школі так: „після смерти батька я у 1709 році, маючи 5 років, поступив по своїй охоті до школи при церкві Різдва Богородиці, де учителював дьячок Іван Савченко". Другий учень школи оповідав про себе у 1749 році так: „тепер йому 30 років; читанню й церковному співу вивчився у дьячка Тростянецької Вознесенської церкви Петра, котрий нині там попом; а коли вивчився руської грамоті, бував при церковних школах дячком". Чернець Аркадієвої пустині Іоанікій перед посвятою своєю в ієромонахи Харьківського

Покровського манастиря у 1740 році оповідав про себе так: „родом він українець, родився у Гадяцькому полку у селі Рябутовці; батько його у тому селі був дяком при Петропавловській церкві і він, Іоанікій, виучивши славянську грамоту, був 27 років мандрованим дяком; руському письму й читанню він вивчився у мандрованого дяка Павла“. Святогорський чернець Паїсій оповідав про себе так: „родився у Лубенському полку в с. Бієвцях, учився читанню й церковному співу в ріжних школах у дячків-учителів, після чого зробився, по українському звичаю, дячком і учителем при Георгієвській школі, де пробув 9 років“. Дячок села Грунки Ол. Куліков перед посвятою своєю у попи оповідав про себе: „родився він в с. Капустянці (Полтавської єпархії); батько його Семен був дячком при Воздвиженській церкві; в Київських славяно-латинських школах не обучався; тепер живе в с. Груньці при Михайловській церкві у школі“. Але найбільш цікаве було оповидання мандрованого дяка Кузьми Порадина, котрий 50 років свого життя — од 20 до 70 років—провів у мандрівках. Він так звик до мандрівки, що не осів навіть тоді, як оженився і у нього родився син: на 70-му році свого життя він став перед судом, як безпашпортний чоловік. І де тільки він не перебував—і в Слобожанщині, і в Вороніжчині, і на Дону. Був дячком і шкільним учителем при церквах, і учителем у приватних особ—у поміщиків і селян. Ось що він сам оповідає про свої мандрування: „родився у с. Калитві Острогожськаго полка (батько його був попівський син) і тут пробував до 20 років і вивчився російської грамоти. Після смерти батька прожив 4 роки при дядькові свойому приказчикові сл. Ольховатки; од нього по заклику мандрованих дяків Кущинського і Олексія (прозвище його Порадин забув) він перейшов для обучення нотному ірмолаю в слободу Калачи; проживши при Успенській церкви один рік, вивчився нотному ірмолаю і на прохання попа слободки Голубинової, котра була недалеко од Калача, почав одправляти дячківську посаду при церкві і пробув там рік; до тієї церкви його записано і в ревизію, але в котрому році він не згадає. З сієї слободи він знову повернувся у сл. Калач і був один рік дячком при Успенській церкві, а занедужавши пішов у Озовський Донецкий манастирь, де прожив півроку, поки не видужав, а звідтіля повернувся в сл. Ольховатку до матері своєї, котра проживала у дядька його Попова. Звідтіля, узявши брата свого рідного Івана, почімчікував у Черкаськ, де прожив тільки місяць і прийшов до Харькова, де пробув тиждень, потім у слоб. Ольшаній місяць і за радою Ольшанців для учення дітей помандрував у Люботин, де оселився у поміщика Черно-

глазова і обучав 3 місяца його дітей. Довідавшися ж од Черноглазова що його мати переселилася з Ольховатки в Росош до небожа свого Хведора і заслабла, пішов до неї у Росош, а там, виправивши у отамановській управі білет на вільний вихід, пішов на поклоненіє до чудотворних образів у Охтирку і сл. Каплуновку. З Охтирки пішов в сл. Олешню, де один рік був при Покровській церкві дячком. Занедужавши, по обіцянню вернувся у Охтирку і пробув півроку при Миколаєвській церкві у школі, а видужавши пішов у Охтирський Троїцький манастирь, де прожив з дозволу ігумена 2 місяця; за проханням ігумена Михайловської Предтеченської пустині його потім одправлено в сю пустинь, де він пробув півроку дячком. Після сього повернувся в Олешню, де з дозволу тамошніх попів, жив при церкві рік, а звідтіль пішов в село Криничне Боромлянської сотні, де з дозволу поміщика Осіпова при церкві Антонія був дячком рік. Живучи у сім селі, у 1756 році оженився з донькою підданого і перейшов у с. Миколаєвку, де два рокі пробув, з дозволу поміщиці Лесевицької, дячком при церкві. А звідсіля посунувся в сельце Гринівку до дядька жінки своєї Самійленка, у котрого прожив зіму і з дозволу тамошнього попа був на дячківській посаді, а в 1758 році перейшов в село Песочин, де, без відома духовного правлення, а тільки з дозволу попа, був дячком рік. У 1759 році все мандрував по ріжних місцях, шукаючи собі дячковської посади, а у 1760 році прийшов в сл. Соколов Харьківського полка; тут священник з парахвіянами—сотником Жуковим і товариством—приняли його на дячківську посаду, на котрій він був 3 роки. У 1763 році його записано при ревізії у церковний причт Успенської церкві сієї слободи. А у 1764 році пішов він з Соколова в сл. Комаровку, в котрій з дозволу поміщиці при тамошній церкві зробився дячком. У 1766 році перейшов в сл. Михайловку, в котрій з дозволу поміщика і попа до 1770 р. був дячком; у сій же слободі у нього родився у 1767 році син. У 1772 році пішов у сл. Іванівку, вона-ж Сніжків-Кут, де з дозволу попа прожив рік у школі, а потім по заклику приказчика той слободи перейшов на житво у графський будинок, де 2 роки обучав дітей сього приказчика й инших людей. У 1775 р. по проханню Валковського попа, перейшов у Валки і був тут дячком при церкві рік, а у 1776 році, за радою Валковського комисара, пішов у с. Угольци і залишився у поміщиці брігадірши С. Капнистової і був дячком при її домовій Троїцькій церкві. Після того він перейшов у 1779 році на прохання підданих П. Щербініна у с. Березове, щоб учити їх дітей і жив там до 1782 року. Коли в генеральну ревізію вислано його звідсіля, він повернувся в село Огульці,

де прохав приказчика Капнистової записати його при сій ревізії, тут він пробував до 1787 року, обучаючи селянських дітей.

Усі отсі оповідання мандрованих дячків—учителів нагадують нам те, про що ми знали в Гетьманщині—се-б-то про тодішню українську церковно-народну школу, на чолі котрої стояв пан дяк бакаляр. П. Іг. Житецький присвятив сим провідникам освіти серед українського народу цілий розділ у своїй книзі про народні українськи думи під заголовком — „мандровані учителі у Гетьманщині“. Ми бачили, що де які з мандрованих дяків слободської України були родом з Гетьманщині. У Гетьманщині ми бачимо по усіх її полках церковно-приходські народні школи; з‘явилися вони у великому числі і в Слобожанщині, з початком її заселення. Посада дяка при церкві була з‘єднана з посадою шкільного учителя, бо сі школи засновувалися при церквах парахвіянами, котрі сами й платили гроши пану діректору, себ то дякові. Ось через що ми називаємо їх церковно-парахвіяльними і разом з тим народними, бо їх утворював сам нарід, котрий бажав просвіти і виніс потребу її з Задніпрянщини, де йому самому доводилося дбати про освіту, щоб боронити свою віру та національність. Білгородські архиреї вели боротьбу з дяками, котрі не були посвячені у стихарь, а в Слободській Україні таких дяків було дуже багато і ми бачили, як охоче приймали їх і попи і парахвіяне, бо вони справді були у великій пригоді і церкві, яко причетники, і усій пархвії, яко учителі церковної школи. З біографії Кузьми Порадина ми бачимо, що він мандрував з часів цариці Анни до другої половини царювання Єкатерини II, коли вже навіть скасована була автономія Слободської України і заборонені були мандрівки обивателям. А Порадин і тоді умудрявся мандрувати як і в старі часи Слобожанщини. Цікава вказівка його, що його прохали обучати своїх дітей і панські піддані. Учні сіх шкіл потім сами робилися дяками—учителями після того, як сами, вивчившися у школі, пробули де-який час помішниками пана бакаляра. Такі довгі мандрівкі як Кузьми Порадина (50 років) здаються нам якимись чудними, незрозумілими, але треба пояснити, що такими постійними мандрівниками, як Порадин, були далеко не всі. Порадин, очевисто, так звик до мандрівок, що йому вже не сиділося на одному місці; він не перестав мандрувати навіть тоді, як оженився, як родився у нього син, брав на мандрівку з собою свого брата, ходив по манастирях. Такі мандрівники були і серед инших станів тодішнього суспільства і за се на них дуже ремствували, як ми бачили, представники Слободсько-українського дворянства Єкатерининської комисиї. Другі мандрували не так довго. А мандрувати

треба було усім, хто хтів дістати ширшу освіту, бо тут було так, як і з ремеслом по цехах у Західній Європі, Польщі, Литві та правобічній Україні: майстер не одкривав учню усього свого ремесла і щоб його дізнатися як слід, той мусив мандрувати од одного майстра до другого. Так було і з учителями дяками; один знав більше, другий меньше і окрім того вони не хтіли одкривати одразу своэї науки. Один старожилий свідчив Г. П. Данилевському, що у школах обучали граматці (букварю), письму, читати псалтирь й часословець і співати на 8 гласів псалми і ірмоси. Співали псалми і ірмоси й „самогласно“, себ то на свій голос і „подібне“—себ то на один голос два текста. Щоб се все зрозуміти, молодики переходили з одної слободи в другу, особливо ж ішли туди, де були більш славні учителі—дяки. Але ті теж не одразу і не все об'ясняли своїм учням, тримаючися правила: учи так захожого молодика, щоб він не одбив од тебе школи і не сів-би на твоє місце. Инші мандрували й тоді, коли вже виучили усю премудрість: мандрівка у них претворилася у звичай, навіть у потребу. Мандрувати було не трудно, бо кожний знаходив собі пристановище у школі, котра була притулою для мандрівників: школа, казали тоді, усякім мандрівникам є вільне помешкання; там проживав і дяк, там проживали і молодики—учні, котрі не мали пристановища.

Шкільна наука. Приходили сюди учитися діти козаків, посполітих, церковного причту навіть козацької старшини, в городах діти міщан та цехових—взагалі усіх парахвіян. Ми маємо цікаву звістку про одну з таких шкіл у с. Єндовищах Острогожського полка у кінці XVII ст. У сій школі училися діти козаків; учні котрі її кінчали, називалися виростками. Учителем там був у 1703 році дяк церковний Роман Прокофьев. По українському звичаю, дяк ходив з своїм ивиростками співати (колядувати та щедрувати) по домах Єндовищенських селян. Так оповідає про сю школу історик Воронежського краю Л. Б. Вейнберг на підставі архивного джерела. Викладалася у тій школі церковно-слав'янська та російська грамота, але вся наука повинна була йти на українській мові, на котрий розмовляли тоді й дяки й учні. Через се населення було дуже прихильне до школи. Профессор Тімковський згадує про своє власне учення у одній такій школі в Гетьманщині. Школа містилася біля церкви й поділялася на дві хати: в одній жив дяк з семейством, у другій поміщалася школа з довгими столами, за котрими сиділи три кляси школярів: у першої—ті що учили букварь, у другої—де учили часослов і у третьої—де навчали псалтирі, у 2-й и 3-й учили й письму. Школярами були й малі діти й дорослі.

Писали або крейдою на чорних дощечках, або чорнилами на папері. З 3-ї кляси вибірали охотників до кляси церковного ірмолойного співу, чим займалися тричи на тиждень—зімою у кімнаті дяка, а весною на дворі під повіткою. Шумливо було у школі, бо кожний з 30—40 школярів у весь голос читав або співав своє. Для помочи собі дяк вибірав помішників з молодиків — виростків. Батьки платили дякові за науку і натурою і грішми. Як хто кінчав школу, то повинен був принести горщик здобної каші, покритий хусткою. Дяк брав собі хустку, кашу поїдали школяри, а горщик розбивали на дворі у дрібні черепочки. Батько такого школяра угощав дяка. Із школярів складався хор, реґентом котрого був дяк. Школяри помагали дякові звонити на дзвіниці. Літом дяк одпускав їх купатися у річці, ловити рибу, збірати у лісі та приносити йому горіхі, груші, калину. На празники він виучивав їх віршів, котрі збереглися до наших часів. У школі було завжди багато школярів, бо учення вело й по ступенях служби. Звісно, що сих шкіл зовсім не можна рівняти з теперешніми: учили там довго по складах, а навчалися не дуже багато чому. Окрім того траплялося, що й сікли учнів, особливо по суботах, бо різка панувала усюди—думали (й помилялися), що вона може справити дитину. У однім жартовливім віршу описана нежартовлива бійка нещасного учня:

Казав мені бакаляр промовити: аз, аз,
А як же я не вимовив—він по пиці: раз, раз,
Крикнув же він у друге: а ну кажи: буки,
Ой ще ж бо я не вимовив—попав в його руки.
Крикнув далі в третій раз, щоб вимовив—віде,
А вже його жвава рука до чуприні їде.
Ой як сказав у четверте: вимовляй—живіте,
Ну те ж, хлопці зараз його на лавку кладіте
І просився, і молився, а ще більш злякався,
Бо задали таку хльосту, що й світа зцурався.

Треба пояснити, що тоді вчили дітей не по звуковому, як тепер, а по букво-складовому способу і назви букв були церковно-слав'янські, не *а, б, в*, а *аз, буки, віді,* так що учні складували не звуки, а осі букви так: *буки аз=ба, віді аз=ва.* Їм справді дуже трудно було зрозуміти, як се із буки та аз вийде ба; корінь учення через се був справді гірким. Траплялося, що по суботах, коли перед паном-бакаляром учні промовляли те, що вивчили за тиждень, ті що не змогли зрозуміти отсієї премудрости, діставали „суботники", про які сказано було навіть в уставі Луцької брацької школи XVI ст. От вірша й нагадує нам про сі суботники. Хоч конче й неможливо приймати з неї на віру те, яким побитом се робилося, себ то щоб били за кожну букву алфавита, але все-таки нам малює вона

жорстокі способи тих часів для викладання науки дітям. І все ж таки треба сказати, що сі школи дуже шанував нарід, куди більш, ніж ті казенні—російські, котрі їх змінили потім. Бо у них все було рідним для населення: і помешкання, і зв'язок їх з церквою, брацтвами й шпиталями, і учитель-дяк, котрий був сам з народа і жив його життям, і мова, і шкільні звичаї, про котрі оповідав Тимковський. Для свого часу сі школи були користні для українського народу, особливо як ми нагадаємо собі, що таких народніх шкіл зовсім не було в Великоросії. Отже правительству треба було поліпшити та поширити їх програм, вивести кари, а не знищувати самих шкіл, як се було зроблено у царювання Єкатерини II-ї і Олександра I-го. Знищувалися сі школи також в зв'язку зі скасуванням козаччини і обертанням підданих в кріпацтво.

Число шкіл у Слободській Україні у 1732 році. Про нахил українського народа до сих рідних йому шкіл яскраво свідчить велике число їх у XVIII столітті. Вони широко росповсюджені були і в Гетьманщині, і в Слободчині. По обрахунку О. М. Лазаревського, зробленому на підставі ревізій тодішніх козачих полків, у 7 полках Гетьманщини такіх шкіл було 866, що дає по 124 на полк, а як усіх полків було тоді 10, значить в усіх 10 полках повинно було бути 1240, а як розбити їх на 2 теперешні губ.—Чернигівську та Полтавську, котрі складали з себе Гетьманщину, то вийде у середньому по 620 на кожну. Такі ж документальні звістки я здобув про Слободчину з перепису Слободських полків Хрущова 1732 р. У чотирьох Слободських полках (перепису 5-го Острогожського полка ми не маємо) таких шкіл було більш 124 (кажемо більш, бо бракує де-якої частини перепису). У Харківськім полку було 20 шкіл, Охтирському—25, Ізюмському—33, Сумському—47 [1]). Вони були більш

[1]) У Харькивському полку вони були: в Харькові—4, в Соколові—1, Перекопі—1, Ліпцях—1, Хорошові—1, Валках—1, Дергачах—1, Песочині—1, Хотімлі—1, Золочеві—1, Одренках—1, Должику—1, Рогозянці—1, Старій Водолазі—1, Веселому—1, Новій Водолазі—1, Малої Водолазі—1. У Охтирському полку: у Охтирці—4 школи, в Тростяньці—1, Каменці—1, Богодухові—1, Білках—1, Кириковці—1, Жигайловці—1, Ясенці—1, Нової Рябині—1, Матвіївці—1, Яблочному—1, Олексієвському—1, Коломаку—2, Краснокутську—2, Купьевасі—1, Каплуновці—1, Губаревці—1, Огородному—1, Козієвьці—1, Микитовці—1. У Ізюмському полку: в Ізюмі—5, Співаковці—1, Балаклії—2, Савиньцях—1, Лимані—1, Змійові—1, Костянтиновці—1, Павловці, або Водяному—1, Мохначах—1, Протопоповці—1, Височиновці—1, Генієвці—1, Шелудковці—1, Печенігах—3, Сеньковi—1, Пристіні—1, Радковці—1, хуторі обивателя Гапонова—1, Цареборисовці—1, Торі—1, Студенках Святогорського манастиря—1, панському селі Балаклієві—1, Нижній Бурлучці—1, Шиповатої—1, Бурлуках—1, Комаровці—1, У Сумському полку: у Сумах—5, Білопольи—4, Павловці—1, Ворожбі—1, Шпилевці—1, Річках—1, Рясному—1, Межиричі—7, Штеповці—1, Гринцові—1, Голубовці—1, Луценовці—1, Лебедині—4, Бишкині—1, Будниках—4, Михайловці—1.

усього в козачих слободах, але траплялися і в де-яких манастирських та панських селах. В полкових містах і по де-яких сотенних містечках було навіть по декілька шкіл. Велика прихильність до освіти була у мешканьців с. Межирич, де було 7 шкільних хат на церковних дворах. Цікаво буде нагадати собі тепер, що Межиричане виступали з протестом проти нових порядків, котрі заведені були у Слобожанщині царицею Єкатериною II; очевисто, що тільки там, де є народня освіта, може бути й політичня самосвідомість. Мешканців (чоловіків і жіноцтва) було тоді у 4 полках 303.112. Таким робом одна школа приходилася тоді на 2524 душі, а у 1884 році, коли вже земство позаводило багацько земских школ, одна школа приходилася у Харківській губ. на 4270 чол., себ-то число шкіл до числа населення в другій четверті XVIII ст. було більш, ніж в кінці XIX ст. і хоч узяти на увагу, що тепер число учнів у кожній школі більш ніж було тоді (тоді мабуть було 30, теперь 90), то всеж таки вийде, що тоді приходилося по 2524 д., а у 1804 році по 2135; число учнів хоч збільшилося, але не дуже багато. Учителів-дячків і їх помішників—молодиків, що проживали з ними в шкільних помешканнях, було 372 чол. Здебільшого по школах проживало по декілька таких „школьников“. При 4-х Харківських церквах (Соборній, Благовіщенській, Троїцькій і Воскресенській) було 19 учителів. „Школьники“—се не школярі, не учні, а як я казав вже, помішники учителя чи з старших школярів, що не мали свого притулку в семействах, чи з тих школярів, котрі вже скінчили учення, чи з тих мандрованих молодиків, та дяків, про котрих ми оповідали раніше. Біографії де-яких мандрованих учителів ми приводили вище і ми мусимо пом'янути їх не злим, тихим словом за те добро, яке вони зробили народу.

Харківський Коллегіум, яко центр осьвіти на слободській Україні. У 1726 році перенесено було з Білгорода у Харків середню духовну школу—славний Коллегіум, котрий зробився центром осьвіти на слободській Україні, немов її Духовною академією. Тепер—се духовна семинарія. Головним діячем у сьому просьвітному ділі були Білгородський епископ Єпіфаній Тихорський і командуючий військом на Україні кн. М. М. Голіцин. Сю середню школу помістили у будинкові, купленому у Шидловського, і приписали до Харківського Покровського манастиря. Коллегіум содержувався на манастирські доходи і доброхотні збори. Кн. Голіцин подарував Коллегіуму село і 4 хутора. Харків і уся Україна дуже радо привітали нову школу, де учнів обучали, як і по инших духовних школах України, піитиці, риториці,

фільософії, богословію, слав'янській, грецькій, латинській, а потім французській і німецький мовам. Викладалися отсі науки на російській мові, але розмовляли проміж себе учні мабуть по українськи. Училися у Коллегіумі більш усього діти духовенства, але не мало було учнів і не духовного званія; число учнів доходило до 500. Щоб підготовляти осьвічених учителів, талановитих учнів, що скінчали Коллегіум, посилали для дальшої науки навіть заграницю (у Германію). Учителі Коллегіума мали на усьому готовому таке жалування: учителі перших двох низших клас по 6 карбованців на рік, 3-ї, 4-ї і 5-ї—по 8 карб., 6-ї—по 12 карб., учитель фільософії 14 карб.; усього на жалування усіх учителів йшло 60 карб. на рік. Потім жалування для учителів збільшилося по 15 карб. на рік,

Кн. М. М. Голіцин.

а ректор получав навіть 100 карб. на рік, і усього виходило 445 карб. Серед ректорів, префектів та учителів Харківського Коллегіума бачимо не мало таких, які визначалися осьвітою — такими були Г. С. Сковорода, Шванський, Прокопович. Серед учнів було багато бідноти. „Але ні холод, ні голод, згадує про Коллегіум учень його Луб'яновський, не зменшили охоти до науки. Звикли ми окрім того до недостатків і до того, щоб задовольнятися малими достатками, у якомуб стані хто далі не пробував. Але отся голота, котрої весь маєток складався з тлуночка книжок і подушечки з повстинкою замість одіяла, розносила потім світ просьвіти серед українського панства. купецтва, попів і міщан, проживаючи у них улітку, а частиной й зімою і обучаючи їх дітей“. З Харківського Коллегіума вийшло багато славетних в їсторії просьвіти діячів, як, наприклад, письменник Гнідич, славний российский історик

Єпископ Єпифаній Тихорский.

Каченовський, перший росийский клініцист проф. Базілевич, біограф Г. С. Сковороди М. Ів. Ковалинський та инші. І учні любили свою школу. Ось як згадує про те Луб'яновський. „Гарна школа була Харьківський. Коллегіум. У мої часи на чолі її стояв префект Шванський, однаково поважний і по життю, і по науці. Особливо щастило йому в виборі учителів. Його учителі уміли розвинути у молодих людях здоровий розум і вселити в них ніколи невсипущу любов до науки. З таким учителем і після школи багато чого навчишся".

Добре слово про Коллегіум сказав і акад. Зуєв, котрий проїздив через Харьків у 1781 році—тоді у Коллегіумі було більш 500 учнів і серед них багато поміщицьких дітей, котрі особливо цікавилися такими науками, як історія і географія. Цікаве свідоцтво про Коллегіум дає і В. Н. Каразин: „Коллегіум містився, згадує він, у великому кам'яному будинкові Шидловського. Що в Коллегіумі займалися науками ще в царювання цариці Анни, про се сьвідчить лист академика Юнкера до президента Академії бар. Корфа, де він хвалить осьвіту тодішнього ректора і префекта Коллегіума і підтримує прохання їх о тім, щоб їм вислано було електричну машину і воздушний насос. Я певен, додає Каразин, що всі здивуються, прочитавши просей поступ осьвіти у Харькові, коли пройшло меньш 100 років од його заселення. У Коллегіумі училося багацько таких учнів, котрі потім заняли високі посади і в школі, і у життю, бо разом з духовенством там училося й дворянство. Найбільш талановиті з них після Коллегіума закінчували свою осьвіту у Петербурзі, Москві або за-границей. Я ще сам знав Сковороду і Шванського, котрі моглиб заняти поважне місце між самими славними вченими німецькими". Про Г. С. Сковороду, В. Н. Каразин казав, що ми під чубом та в українській свитині мали свого Пифагора, Лейбница, Оригена, як Москва у Посошкові Філанджієрі.

Програм Коллегіума був, як ми бачили, такий як і в українських задніпрянських Коллегіумах, але його поширювали: так у 1766 році прибавлені були кляси французької й німецької мови, математики, геометрії, малювання, інженерства, артірллерії й геодезії. На виклад християнського добронравія запросили Г. С. Сковороду. Він з великою охотою взяв на себе сей обов'язок і навіть одмовився брати за се гроші, бо у життю свойому завжди обходився без грошей, а окрім того дивився на ті лекції, як на таке діло, котре для нього самого приємне, дасть йому радість і буде користне для суспільства. І справді він мав свій погляд на те, як треба було викладати етику або „добронравіє" для дворян. У предмові до свого „Ізраїльского змія"—у листу до Острогожського

полковника Тевяшова Г. С. Сковорода питає, що є життя, і од повідає: се є прямування до правди. Живемо ми тоді, коли наш розум, шукаючи правди, любить відшукувати стежки до неї і, стрінувши її око, веселиться її вічним світлом. Тому і високих дворянських фамілій люде повинні шукати правди не тільки в ділах, які торкаються до військових справ, торговлі, позвів, будівництва, мистецьтва, але і в головнійшому ділі, себто в поглядах своїх на Бога і тут вони повинні боротися з суєвірством. Неосвічені темні люде не можуть жити без суєвірства, але освічені, як, наприклад, дворянство, повинні вести боротьбу з ним і простувати до правди—не схиляючися ні на праву, ні на ліворуч, тоб-то ні в сторону безбожности, ні в сторону рабського суєвірства. Лекції „Христіянського добронравія“ в Харьківському Коллегіумі Г. С. Сковороди надруковані у виданих мною його творах і вони справді були зовсім не похожі на звичайне викладання катехизіса у тодішних школах. У своїй передмові до них Г. С. Сковорода писав: „Увесь світ спить та ще не так, як сказано про праведника: *аще падетъ, не разбіеться*“. А учителі, що пасуть вівці Ізраїля, не тільки не будять їх, а ще й самі підтримують: спи, не бійся: місце гарне, нічого боятися. Питаються про Христа, де Він родився, од яких родителів? Скільки жив на світі? Чи дві тисячі років тому назад, чи може трохи меньше? О християнине! хрестили тебе по плоті та не омили по розуму; на що ти цікавишся тільки отсими байками? Чого не піднімаешся вище? І досі ти не зрозумів, що се все плоть і тінь, яка закриває височезну гору премудрости! Але ся завіса повинна розідратися. Ми не знаємо, де шукати Христа. Шукають його в володіннях Августа, Тіверія, Пілата—а його там немає! Другі волочуться по Єрусалимах, по Іорданах, по Вивлеємах, по Фаворах, між рікою Тигром і Євфратом: напевне Він там, кажуть вони, а янгол їм на се відповідає: шукаєте тут Роспьятого Христа? Ні, його тут немає! Декотрі шукають його на блакітному небі, на сонці, на місяці, по усіх світах великого астронома Коперника. Нема й там. Та деж Він? Напевне в церковних проповідях, в воскрешенії мертвих, в чудесах, в мучительстві плоті? А янгол на се відповідає: і там його немає, ти його не знаеш і не бачив, бо не шукаеш у себе самого. Царство Боже в нас саміх. Щастя—у серці, серце у любові, любовь у законі Вічного. Благодареніє блаженному Господеві, що потрібне зробив нетрудним, а трудне непотрібним. Що булоб тоді, як би наше щастя, котре потрібно усім, було не в нас саміх, а залежалоб од місця, часу, плоті, або крови? Скажу ясніще: щоб було тоді, як би Бог поселив його в Америці або на Канарських островах або в багацтві, або в пустині, або в чині, або в науках або в здоровлі? Тодіб

і щастя і укупі з ним ми були б бідними, бо не усякий би міг добратися до сих місць, бо неможливо булоб усім родитися в якийсь единий час, бо неможливо булоб усім заполучити чинів. Неможна заснувати щастя на тілі, на временному. Як хочеш бути щасливим, не шукай свого щастя за морями, не волочися по дворцах, не броди по Єрусалимах! За гроші купиш деревню, а щастя дається усюди і завсігди даром. Воно не залежить ні від землі, ні від неба. Що ж воно таке— і легке, і найпотрібнійше? Се є Бог, а все останнє—тварь, тіло. Він є й наше щастя. Увесь світ складається з двох світів: одного видимого, а другого невидимого—тварі і Бога. Колись Богом почитали тіло, а Він—Дух, Розум, Правда. Правда Божа була вже і по вітхому завіті, але таїлася там ще під обрядами (обрізання, пасха), під біблейскими оповіданнями і усе-таки робила сі книги мудрими, потім вона з'явилася у світ, в образі Богочоловіка Христа. Не допитуйся, як се зробилося, бо від сього з'явилися расколи, суевіре, від яких бідує уся Європа. Мойсей з сього образа Божія немов би зняв план, в простих грубих рисах і написав на скрижалях—се є десять заповідів.

Сковорода розумів заповіді не буквально, а як і усю Біблію тільки аллегорично, шукаючи у них внутрішнього розуму. Першу заповідь „Аз есьмь Господь Бог твой“ він, наприклад поясняв так: „я—голова твого щастя і світ розуму. Оберегайся заснувати життя своє на инших совітах і вигадках, хоч би вони родилися у янгольських умах. Покладися на мене міцно; а коли, мене минувши, заснуєш своє життя на иншій премудрости, то хоч вона й буде тобі Богом, але неправдивим, і тому щастя твое буде подібне до хвальшивої монети.

Уся сила заповідів, по Сковороді, міститься у единому слові—любов. А обряди й церемонії—се тільки признаки її, се лушпайка зерна, і як не буде при обряді любови, то се труна розмальована. Велика ріжниця між Законом Божим і церковним преданіем: Закон Божий істнує во віки, а преданіе не усюди й не навіки віков. Гріх—се страсть, нездорове бажанне чогось видимого, найбільше заздрість.

Білгородський Єпископ обурився на Г. С. Сковороду за таке вільне і незвичайне викладання катехизису і звелив запитати його, чому він не викладає його звичайно. На се Г. С. Сковорода йому відповів: дворянство відріжняеться від ченців і простого народа своєю більш широкою освітою і одежою, чом же йому в такому разі не мати особливого погляда на те, що для нього найпотрібніше у житті? Хиба однаково розуміе царя і царську владу чабан і министр? Але все таки через якийсь час Г. С. Сковорода мусив залишити

посаду учителя у Коллегіумі і зробився мандрованим учителем українського народа в високім значінню сього слова, учителем усіх його тодішних станів: духовенства—ченьців і священників, дворянства, цехових, військових обивателів і посполітих людей.

Пам'ятники словесности. Звернемо врешті ще увагу на тодішню Слободсько-українську словесність, котра була у тісному зв'язку з освітою. Народня словесність була у Слобожанщині чисто українська—та, яку утворював український народ у своїй цілокупности і в утворюванні котрої приймало участь і українське населення слободської України—се були усякі пісні, історичні думи, казки, легенди і таке инше. Уся отся народня словесність увійшла в народне життя слобожанина; усю отсю поезію переселенці принесли зі собою з Задніпрянщини і Гетьманщини і, як ми бачили, збіраючися у далеку дорогу, складали нові пісні про нову мандрівку. Без пісні не обходивсь слобожанин ні в щасливу, ні в тяжку годину свого життя. Були пісні парубоцькі й дівочі й жіночі, веселі жартовливі й сумні, обрядові й пьяницькі, козачі, чумацькі й бурлацькі. Вони не були надруковані і може тільки иноді переписувалися, але їх добре затримував у своїй пам'яти нарід, передаючи їх зміст і голос, як дорогий спадок, своїм нащадкам. Користувалася з сієї народньої поезії й тодішня українська інтелігенція. Так вона у пам'яти народа збереглася навіть до наших часів і треба до сього додати, що багато українських пісень записано у Слобожанщині. А почали їх збірати і записувати народолюбці з давних часів—з кінця XVIII і початку XIX століття. Народні історичні думи, сатиричні пісні й духовні псальми зберегали у своїй пам'яти сліпи українські кобзарі, бандуристи та лірники, які передавали їх зміст і голос своїм учням а ті—своїм і так ся дорога спадщина дійшла й до нас. Кобза (инакше бандура) і ліра—се музикальні струменти кобзарів та лірників: кобза має струни, їх перебірає кобзар, на лірі ж лірник перебірає пальцями клявиші, а вигравае вправлений в середині круглий лучок (смичок) як на скрипці. Кобзарі вигравали й співали перш усього думи: про бурю на Чорному морю, про те як три брати утікали з Озова, про удову і трьох синів, про невільників, про Хведора Безродного. Потім вони співали релігійні стихи: про правду, про страшний суд, про блудящого сина, про муки Христа, про сьвятого Миколая, про страшний час (смерть), про розлуку душі з тілом і наретті пісні сатиричні—про щоголя (пташине весілля), про дворянку, про Хому да Ярему, про кисіля, про бугая. Думи—се історія народа, взагалі правдива, хоч і поетична. Вони будили національну самосвідомість

у тих, хто їх слухав від бандуристів. Релігійні стихи мали велике моральне значіння, особливо стих про правду, де народ виявив свій погляд на правду, або краще сказати на те, що не було на світі правди. „Нема в світі правди, правди не зіськати“, співав тут бандурист. „Тепер правда у панів в темниці, а щира неправда з панами в світлиці“. Переходячи від сучасного власного життя, співець співає, що „вже тепер правда помірає, а неправда увесь світ зажерла. Увесь світ можна ісходити, і правди не зіскати. Свята правда — то єдиний Бог, котрий сомиряє неправду, сокрушить гординю, вознесеть святиню від нині до віка“. Щиголь, або пташине весілля — се весела жартовлива байка або вигадка, а дворянка зла сатира на дворянську жону, котра веліла чоловікові продати воли і бики і купити їй червони черевики, щоб вона боса не ходила і ніжок не колола, бо вона панського роду, не ходила боса з роду. Милий мусив продати лошя й кобилу, та купити їй білило й красило, мусив продати усе своє добро—і тоді він суворо навіть жорстоко проучив жінку модницю. Оддає великим злим юмором і пісня про кисіля, де жінка малюється занадто жорстокою до чоловіка. Оттака була взагалі народня поезія.

Кобзарь наших часів.

Що до письменників—у Слободській Україні, то було їх тільки двоє—козак Климовський та Григорій Савич Сковорода. Козак Климовський жив у Петровську добу, писав більше російською мовою, славився між козаками своїм розумом і радами. Кажуть, що він немов склав отсю українську пісню:

Їхав козак за Дунай,
Сказав: дівчино, прощай,
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй.
Постой, постой козаче,
Твоя дівчина плаче,
Як ти мене покидаеш,
Тільки подумай.

Білих ручок не ламай,
Сірих очок не стирай,
Мене з війни со славою
К собі дожидай.
Не хочу я нічого,
Тільки тебе одного,
Ти будь здоров мій миленкий,
А все пропадай.

Отся пісня перейшла в нарід.

Але далеко більше значіння, яко співець-поета, має старчик философ Г. С. Сковорода. Він має зв'язок, яко письменник, з иншими старими письменниками XVIII ст., як се підтримує проф. М. Х. Сумцов.

Літературні твори Г. С. Сковороди, й на мій погляд, де в чім нагадують твори (не философські) представників українського письменства XVII ст.—Ів. Вишеньского, Лазаря Барановича, Іоанникія Галятовського, Радивиловського. У Лазаря Барановича, наприклад, було багато емблем, котрі дуже любив і Сковорода, емблематичні малюнки ми бачимо при деяких його творах і два з них ми поміщаемо у цієї книжці. „Сад божественныхъ пѣсней" Г. С. Сковороди нагадує нам „Огородок Божіей матери" Радивиловського. Г. С. Сковорода, по словам його учня Коваліньского „завжди любив свою рідну мову (українську) і коли писав для свого краю, то й уживав иноді малоросійску мову й правопись". Але ми, маючи тепер майже усі твори Сковороди, мусимо сказати, що твори Сковороди не написані по українські і в них тільки трапляються инколи українські слова й вирази. Ми гаразд не знаемо, через що воно так вийшло, коли Сковорода так любив українську мову. Мабуть через те, що тоді ще не було утворена не тільки й наукова, философична, а й літературна українська мова і він тримався того мішаного літературного язика, на котрім писали усі українські письменники XVII і XVIII ст.

Кобзарь 30-х років XIX віка.

Сковорода почав складати вірши мабуть під впливом свого учителя по Академії—Георгія Кониського; під його впливом він написав свою трагедо-комедію, котра на великий жаль до нас недійшла. Викладаючи піітику в Переяслівській семинарії, він почав складати і давати учням, як се звичайно робилося, зразки своїх віршів. Потім з своїх віршів він склав цілий збірничок під заголовком „Садъ божественныхъ пѣсней“ (30 пісень). Одні з них були написані ще у 50-х роках, другі в 60-х, а є й такі, що відносяться до 80-х років XVII ст. У основі їх лежала Библія і його религійно-философичні погляди. 3-я пісня написана була на текст: *„прорасти земля быліе травное, сирѣчь, кости твоя прозябнуть, яко трава, и разботѣютъ“*:

Весна люба, ах, пришла
Зіма люта, ах пройшла.
Уже сады расцвѣли
И соловьевъ навели!
  Ах ты, печаль, прочь отсель!
  Не безобразь красныхъ селъ.
  Бѣжи себѣ въ болота,
  Въ подземныя ворота!
Бѣжи себѣ прочь во адъ,
Не для тебя рай и садъ.
Душа моя процвѣла
И радостей навела.
  Щастливъ тотъ и безъ утѣхъ,
  Кто побѣдитъ смертний грѣхъ.
  Душа его—Божій градъ,
  Душа его—Божій садъ.

Всегда сей садъ даетъ цвѣты,
Всегда сей садъ даетъ плоды,
Всегда весною тамъ цвѣтетъ,
И листъ его не опадетъ.
  О Боже мой, ты—мнѣ Градъ.
  О Боже мой, ты—мнѣ Садъ!
  Невинность мнѣ—то цвѣты,
  Любовь и миръ—то плоды.
Душа моя есть верба,
А ты еси ей вода.
Питай меня въ сей водѣ,
Утѣшь меня въ сей бѣдѣ.
  Я ничего не боюсь:
  Однихъ грѣховъ я страшусь.
  Убей во мнѣ всякій грѣхъ:
  Се ключь моихъ всѣхъ утѣхъ.

Любовь до природи і сільскої самотини бачимо ми у пісні 13-й, де, описавши сільску тишу і природу, Сковорода кіньчає вірші так:

Пропадайте думи трудны,
Города премноголюдны,
А я съ хлѣба кускомъ,
Умру на мѣстѣ такомъ.

18 пісня написана на манір народної української пісні і наближається до неї навіть по своєї мові. Ось її зміст, як би написати її українською орфографією:

Ой ти птичко жовтобоко,
Не клади гнізда високо.
Клади на зеленій травці,
На молоденькій муравці!
От яструб над головою
Висить, хоче ухватить
Вашею живе він кров'ю,
От, от когти він гострить.
На що мені замишляти,
Що в селі родила мати?
Нехай у тіх мозок рветься,
Хто високо в гору дметься.

Стоїть явір над горою,
Все ківає головою.
Буйни вітри повівають,
Руки явору ламають.
А вербочки шумлять низько,
Волокуть мене до сна.

Тут тече поточок близько;
Видно воду аж до два.
А я буду собі тихо
Коротати милий вік.
Так мине мене все лихо
Щастлив буду чолов'к.

Але найкращим віршом Сковороди треба признати 10 пісню його Сада „Всякому городу", в основу котрої положений стих Сираха: „*Блаженъ мужъ, иже въ премудрости умреть и иже въ разумѣ своемъ поучается святинѣ*". Вона дуже вподобалася народу, мабуть за свій сатиричний зміст, і її почали співати сліпці-бандуристи та лірники під назвою Сковородинської Думи або псальми. У 1833 році в Харькові вийшов українськії альманах (збірник) „Утренняя звѣзда", де І. І. Срезневськії помістив свою розвідку „Отривки изъ записокъ о старцѣ Григоріѣ Сковородѣ". У кінці її він надрукував сю саму пісню Сковороди, але доповнену й перероблену народом, з своєї власної збірки народніх українських пісень з такою приміткою од себе: „тепер щоб показати, як швидко і як уміло міняються народом твори, які йому довподоби, перепишу сю саму пісню з своєї збірки українських пісень. Мимохідь замічу: коли ся пісня на протязі яких небудь 50 років встигла так перемінитися, так далеко одійти од свого початкового образа, вида, що ж сказати тоді про ті народні вірші, котрі зложені були за 3—4 століття до нашої доби?

Вірша Сковороди складається з 6 стихів, а її переробка— з 16. Значить се власне не стильки переробка вірши, скільки її *доповнення*, котре одначе зроблено уміло, так як йогоб повинен був зробити сам Сковорода, колиб він захтів поширити зміст сієї своєї вірши. Можливо, що сам Сковорода й доповнив свою віршу, бо він звичайно доповняв инші философичні твори, а про свою 14 пісню „Сада" зробив помітку—„обновлена у 1782 році". А хоч би й не сам Сковорода доповнив свою віршу, все ж таки, я думаю, що та доповнена вірша, котру надрукував Срезневськії, як народню пісню, по свойому складу не являється народньою піснею і її доповнив хтось із тих, хто почитав Сковороду і був його учнем, а таких було багато. Кажучи се, ми не одкидаємо того, що сю Сковородинську псальму у поширеному її змісту співали кобзарі та лірники і од них і Срезневський міг записати її у свої часи (я сам записав сю псальму у Харькові од кобзаря у початку 80-х років XIX ст. і сей запис зовсім близкії до запису Срезневського). Я тільки підтримую думку, що се не є народня пісня, навіть не народнє доповнення Сковородинської псальми, а скорш усього шкільна псальма, як і багацько з тих

духовних псальмів, які співали кобзарі та лірники. Бере мене також сумнів, коли я читаю у Срезневського, що більша частина духовних пісень, які співають кобзарі та лірники, були зложені Сковородою. Сам Сковорода співав пісні свого „Сада“ й під музику, бо вигравав, як знаємо, на декількох струментах. Можливо, що іще дехто виучився од нього їх співати на його голос под приводом бандури, ліри або цимбал. Але ми дійсне не знаємо, які инши його пісні перейшли у нарід і співалися кобзарями або лірниками. Його вірша „Всякому городу“ була записана окрім мене ще в Куп'янську українським етнографом Івановим од учителя—крестьянина Ів. Тура.

Ось вірша Г. С. Сковороди.

Всякому городу нравъ и права;
Всяка имѣетъ свой умъ голова;
Всякому сердцу своя есть любовь;
Всякому горлу свой есть вкусъ каковъ,
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума́,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Петръ для чиновъ углы панскіе третъ.
Федька купецъ при аршинѣ все лжетъ.
Тотъ строитъ домъ свой на новый манеръ.
Тотъ все въ процентахъ, пожалуй повѣрь!
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Тотъ непрестанно стягаетъ грунта.
Сей иностранны заводитъ скота.
Тѣ формируютъ на ловлю собакъ,
Сихъ шумитъ домъ отъ гостей, какъ кабакъ,
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Строитъ на свой тонъ юриста права.
Съ диспутъ студенту трещитъ голова.

Тѣхъ безпокоитъ Венеринъ Амуръ.
Всякому голову мучитъ свой дуръ.
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Тотъ панегирикъ сплетаетъ со лжей,
Лекарь въ подрядъ ставитъ мертвыхъ людей,
Сей образы жировыхъ чтетъ тузовъ,
Степка бѣжитъ какъ на сватьбу въ позовъ.
А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только нейдетъ съ ума.

Смерте страшна! Замашная коса,
Ты не щадишь и царскихъ волосовъ.
Ты не глядишь, гдѣ мужикъ, а гдѣ царь,
Все жерешь такъ, какъ солому пожаръ.
Кто жъ на ея плюетъ острую сталь?
Тотъ *чія совѣсть, какъ чистый хрусталь*.

А ось ся поширена вірша по запису І. І. Срезневського:

Всякому городу нравъ и права
Всяка имѣетъ свой умъ голова;
Всякому сердцу своя есть любовь;
Всякому люду свой вкусъ хоть каковъ.
А мнѣ—и проч.

Петръ для чиновъ углы панскіе третъ;
Федька купецъ при аршинѣ все лжетъ.
Крутитъ на свой ладъ приказный права.
Съ диспутъ студенту трещитъ голова.
А мнѣ—и проч.

Тотъ непрестанно стяжаетъ грунта;
Сей со всѣхъ націй заводитъ скота;
Ты домы строишь на новый манеръ;
Деньги съ проценту—пожалуй повѣрь.
А мнѣ—и проч.

Тотъ на картинахъ малюетъ собакъ;
Въ тѣхъ отъ гостей домъ шумитъ, какъ кабакъ;
Сихъ безпокоитъ невѣрный Гамуръ(?)
Всякую голову мучитъ свой дуръ.
А мнѣ—и проч.

Тотъ на прекрасной женился женѣ;
Въ тѣхъ домы блещутъ внутрь такъ, какъ и внѣ;
Тѣ шестернями на бенкетъ летятъ;
Въ тѣхъ для гостей чай и пунши кипятъ.
А мнѣ—и проч.

Тотъ иностранныхъ себѣ лошадей,
Сей накупилъ драгоцѣнныхъ парчей;
Въ тѣхъ милліоны ревутъ въ сундукахъ;
Въ тѣхъ торчатъ тысячи въ темныхъ углахъ.
А мнѣ—и проч.

Попъ ко всенощной до церкви нейдетъ.
Онъ и безъ церкви всенощну найдетъ.
Черный съ рогами бѣжитъ какъ мятель,
Пхнулъ его за запонъ у бѣлу постель(?)
А мнѣ—и проч.

Тотъ у въ перинѣ по уши пурнулъ,
Какъ послѣ маковки впившись заснулъ.
Съ теплыхъ перинъ не встаетъ до повдня.
У церкву пойдти ему—то есть бридня.
А мнѣ—и проч.

Сива въ того старика борода,
Мокра бываетъ какъ чопъ завсегда.
Чопъ мнѣ не диво—въ барилѣ стремитъ
Развѣ жъ и онъ все надъ чопомъ лежитъ.
А мнѣ—и проч

Намъ судья дѣлаетъ истинный судъ,
А въ его истинѣ лжи цѣлый пудъ.
Онъ же на нищихъ раздалъ сто рублей,
Что надралъ съ подданыхъ бѣдныхъ людей.
А мнѣ—и проч.

Онъ какъ забрался на ту бѣдну честь?
Черезъ свой поклонъ, дары и лесть,
Удругъ сдѣлался гордъ и спѣсивъ.
Сильно, пріятельно сребролюбивъ.
А мнѣ—и проч.

Честь, благородство за вѣтромъ летитъ;
Трупъ же смердящій смерть в яму тащитъ;

Все остается его при двору—
Тѣло несутъ на Холодну Гору.
А мнѣ—и проч.

Картники зъ реготу кишки ирвутъ;
Пѣвчи спѣваючи горло деруть;
Шляхтичь за гоноръ и уха лишивсь,
Швець съ копылами пьючи разгубивсь.
А мнѣ—и проч.

Плачется горько найбольше съ пожаръ (?)
Бондарь, кравець, маляръ, плотникъ и скляръ.
Ткачь кричитъ горе, теперь я пропавъ!
Хтось мои цевки и берды покравъ
А мнѣ—и проч.

Смерти страшна замашная коса!
Ты не щадишь ни чіихъ волосовъ.
Ты не глядишь, де мужикъ, а де Царь!
Все еси такъ, какъ весною пожаръ!
А мнѣ—и проч.

Тотъ плюетъ на ея острую сталь,
У кого совѣсть какъ чистый хрусталь!
Охъ! мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,
Мнѣ все одно только нейдетъ съ ума,
Какъ бы умерти мнѣ не безъ ума.

У одній вірші Г. С. Сковорода згадав про народню волю і про батька козаччини Богдана Хмельницького:

Що то за вольность? Добро в ней какое?
Ины говорятъ, будто золотое—
Ах не золотое: если сравнить злато,
Против вольности еще оно блато (болото).
О когда бы же мнѣ в дурни не пошитись,
Дабы вольности не мог как лишитись.
Будь славен во вѣк, о муже избранне,
Вольности отче, герою Богдане!

12-й розділ.

Український философ Григорій Савич Сковорода.

Життя Г. С. Сковороди. Философія Г. С. Сковороди. Його значіння.

Життя Г. С. Сковороди. Єдиним, але вельми славетним діячем науки у Слободський Україні був Григорій Савич Сковорода—великий философ і богослов, перший самостійний философ не тільки в Україні, але і в Россії, бо таким його признала тепер і російска философична наука. Родився Г. С. Сковорода у 1722 році у Гетьманщині у с. Чернухах і був син козака Лубенського полка, значить, козачого роду і імя

його батька Сави я знайшов у компуті (спискові) козаків Лубенського полка. Іще малим хлопчиком він співав на клиросі, бо мав гарний голос. Батько оддав його по його охоті в науку до Київської Духовної Академії, де він гарно учився, але його було вибрано у півчі у царську капеллу в Петербург, де воцарилася Лизавета Петровна, котра дуже любила свою капеллу. Цариця через якійсь час поїхала до Києва і туди знов в Академію поступив Г. С. Сковорода, щоб продовжувати там своє учення. В Академії у початку XVIII ст. профессором философії і богословія був славетний Феофан Прокопович, котрий стояв за відродження богословської науки, а в часи Сковороди вельми звістний Георгій Кониський; у нього Сковорода слухав лекції по философіи, котра мусила доводити чоловіка до самопізнаня й свідомости своїх обов'язків. Значить Академія мала вплив на розвій философсько-богословських поглядів Сковороди. У. Г. Кониського Г. С. Сковорода міг зацікавитися піїтикою, духовними віршами і драмами. Лекції по богословію він слухав у С. Ляскоронського. Г. С. Сковорода пройшов усі класи в Академії, навіть і богословський, але нескінчив Академії, бо йому саме тоді трапився щасливий случай поїхати за кордон:

Український философ Григорій Савич Сковорода.

Печатка Г. С. Сковороди.

він поїхав з генералом Вишневським в Венгрію, де була російська православна церква і куди його й призначили для церковної служби. Звідтіля він їздив до Відня до Офену, Пресбурга й инших міст, знайомився з тамошніми ученими. Він добре розмовляв по латині і по німецьки, досить розумів грецьку мову і в зносинах з освіченими і вченими людьми багато пізнав такого, чого б не міг узнати у Росії і на Україні. Мабуть тут він познайомився і з творами грецьких та латинських философів і німецьких богословів. Тоді ж, здається, він почав з увагою пильно читати Библію, щоб зрозуміти її глибокий розум. Тоді йому було 30 років. Вернувся Г. С. Сковорода на Україну, дуже осьвіченою і вченою людиною. Але й дома не кинув науки, а поширяв ще більше свою осьвіту. Його любимими книжками були философичні та богословські твори: з грецьких та римских письменників—Сократ, Плятон, Арістотель, Демостен, Горацій, Цезарь, Цицерон, Корнелій Непот, Овідій; з церковних—Клімент Олександрійскій, Максим Сповідник, Ориген, Діонисій Ареопагіт; дуже поважав він Филона Іудеянина, а з нових тих, хто поясняв Біблію; головною ж книгою його познанія була сама Біблія. Сі книжки він міг діставати в багатій книгозбірні Харьківського Коллегіума, а також по манастирях і у поміщиків, у котрих проживав. Читав сі твори він більш усього на тих мовах, на яких вони були написані, бо сам гаразд їх розумів. Власні твори Сковороди, про які ми оповідатимемо далі, показують, що він добре знов ученіє грецького философа Плятона і стоїків; знав він добре й богословське ученіє східних учителів церкви. Повернувшися з-за кордону, він узяв посаду учителя піїтики в Переяславському Коллегіуму, але став викладати сю науку зовсім по новому і по свойому. Єпископ звелів йому викладати так, як се робилося звичайно. Г. С. Сковорода не згодився на се і дав пояснення до свого способу викладання сієї науки. Тоді єпископ скинув Сковороду з сієї посади, написавши таку резолюцію: *„не живяше по средѣ дому моего творяй гордыню“*. Г. С. Сковорода переїхав у Полтавщину і тут учив сина поміщика Томари. Потім поїхав до Москви і пробув якійсь час у Троїцько-Сергієвській Лаврі і знову вернувся до Томари, де жив життям, близким до природи. Тоді вже він порішив вибрати для себе життя просте, убоге, не шукаючи для себе нічого суетного. У 1759 році, як се нам вже відомо, Сковорода узяв посаду учителя Харьківського Коллегіума. Одягався він тоді просто; їв один раз у день—пізно у вечері; мняса і риби не вживав, а їв тільки городину, пив молоко; спав не більше 4-х годин у сутки. Вставав в ранці на зорі і в погожу годину ходив пішки за город і в сади на проходку; завжди веселий,

бадьористий, усим довольний, словоохотливий там, де не примушували його розмовляти, поучаючий, поштивий до усякого; любив він одвідувати болящих, утішати упавших в горе, розділяв послідне з бідними, вибірав і любив друзій по серцеві їх, був набожним, але без суевірья, любив науку без гордощів, обходження без влесливости. Харьківський єпископ якось висловив бажання, щоб Г. С. приняв чернецтво, але Сковорода, одповів на се: „хіба ви бажаєте, щоб і я збільшив собою число фарісеїв? Їжте ласо, пийте солодко, одягайтесь роскішно—і ченцюйте собі на здоровля“! Бо і справді тоді була такою більшість ченців. До Сковороди часто приходило багацько усяких людей для бесіди з ним і научання од нього. І сам він теж звертався і писав листи до людей ріжних станів, обговорюючи найбільш поважні й потрібні на його погляд для кожної людини фолософичні питання—про Бога, чоловіка, світ, Біблію, щастя. Для сього він і вибрав властиву собі, як він казав, *стать*, себ-то стежку життя—перемінив посаду учителя Коллегіума на стать мандрованого учителя всього українського народа і се дало йому душевний спокій і щастя. „Признаюся, друзі мої, писав він у сьойому „Букварю мира“, що зараз кину свою теперешню стать (мандрованого учителя), хоч у неї вже состарівся, і зроблюся гончарем, як тільки почую у себе хіть до сього ремесла. Будьте певні, що з Богом мені буде веселіше і зручніше виліпляти глиняні *сковороди*, ніж писати книжки без охоти до сього! Колиб я, писав він у листу до одного приятеля, займався бжильництвом або був кравцем, або ловив звіря, тоді б сказали про мене, що я займаюся тим, що слід. Так хіба тільки те і є робота для чоловіка, щоб продавати, купувати, воювати, женитися, мати позви, будувати будники, бути кравцем або бити звіря? Хіба тут тільки повинно бути завжди наше серце? Тоді б ми не мали б часу заглянути у нашу душу і очистити сю господиню нашого тіла. Ми похожі на того чепуруна, що пеклується не про ногу, а про чобіт, зовсім віз тільки без коліс, бо бракує душі. Є правда у нас душа: але така, як у подагрика ноги. Згодом, як знаємо, так говорив Л. Н. Толстой, називаючи се „недѣланіемъ“. Їздив Г. С. Сковорода зі своїм любимим учнем М. І. Ковалинським у Київ, де поясняв йому історію міста, старовину, Лаврські святині, але вступити в ченці і там одрікся, бо гудив життя тодішніх ченців. Гетьманщину він любив, як свою матір, але жити бажав і проживав постійно в слободській Україні. Гостював короткій час у свого учня М. І. Ковалинського, але швидко повернувся в Україну, де проживав по тамошніх манастирях, у священників, у осьвічених і щирих до нього поміщиків; переходив з одного села в друге; любив жити в самотині без

услугования, на пасіках, у садках, де писав свої философичні твори, співав і грав на декількох інструментах. Сам складав музику для церковних концертів, поклав на музику церковні псальми і духовні пісні. Зовсім одмовився од грошей. Особливо Сковорода любив Харьків. Не тільки не був сектантом, але й сам виступав проти сект, бо його власні погляди були куди ширші всякої секти. Правда він бажав, щоб його философичні і богословські погляди ширилися серед суспільства, бо справді казав людям нове слово, котре по новому б мусило збудувати й їх життя. І ось ми бачимо, що він і живим словом, і листами, і рукописними творами, і — що найбільш поважно, — власним прикладом проводив у народнє життя свої думки, свою философію. Він учив так, як жив, а жив так, як учив. Г. С. Сковорода не мав спромоги друковати своїх творів та й не моглиб вони тоді бути надруковані через цензурні порепони. Але сі творі його все ж таки досить широко росповсюжені були в апографах (списках) і у нього було чимало друзів і шанувателів серед усіх станів тодішнього суспільства і навіть простого народа. Дворян, яко головний стан суспільства, він звав до морального відроження, до духовної волі, до боротьби з суєвірьями. Він був для поміщиків мандрованою Академією. Він також любив і мав вплив і на простий нарід: Лубяновскій згадує про се так: „Більш усього Сковорода любив жити серед селян; любив він мандрувати з однієї слободи в другу, з одного села в друге, з хутора в хутор; і всюди він був своїм чоловіком. Особливо селяне тіх слобід і хуторів, де він частійше й довше пробував, любили його, як рідного. Він оддавав їм усе, що мав; не золото і срібло, котрого у нього не було, а добру пораду, усовіщування, научання, приятелскі докіри за неправду, сварки, пьянство, недобросовістність... І він утішався тим, що його мандроване учительство було користне для народа.

Философія Г. С. Сковороди. К століттю смерти Г. С. Сковороди—к 1894 роду—я розшукув в Румянцевському музею у Москві його рукописні прозаїчні философско-богословські твори (здебільшого в його власних автографах, себ то їм самим написаних), його житіє, зложене учнем Ковалинським, його листи на російський, латинський і грецький мові у прозі і в віршах. Сі рукописі були впорядковані мною і видані Харьківським історико-филологичним Товариством з моєю критико-бібліографичною розвідкою. І тільки тоді можно було пізнати Г. С. Сковороду, яко философа й письменника.

У своїх творах Г. С. Сковорода провіщав свою християнську философію. Він був тут з погляду церковного справжнім їере-

сіархом на зразок инших їересіархів Західньої Європі і Слав'янства, бо дуже одходив у своїй философії од церковного учення. Християнство він приймав без догматики і тім більш без обрядів або, як він казав, без церемоній. Навіть таїнства він розумів яко символи. Для нього віра була философією, а философія — вірою. Г. С. Сковорода провіщав думку про два зачала у світі — вічне і тлінне; перше було, на його погляд, безмірно важніше од другого. По философії Сковороди було три світа: великий, або космос, малий — мікрокосм або чоловік і третій — символичний або Біблія; тому їх треба розуміти тільки символично, як її розуміли і деякі учителі східньої вселенської церкви. Через усі оці три світа проходятъ два зачала — вічне, живе і дочасне тлінне. Має вартість і значіння тільки перше зачало — вічність у всіх трьох світах. Вічність у чоловіка — се сам Бог, Христос, Богочоловік. Так і у Біблії треба під буквою знайти внутрішню правду — зачало вічности. Але люди часто дають перевагу тлінному над вічностю. Дві сторінки має Біблія: на нашому березі усе вельми старе, мізерне, нікчемне, на тім — усе нове, тамошній горний чоловік літає безкрайно у височінь, шир і глибину; не зупиняють його ні гори, ні річки, ні море широке, ні пустині: він прозирає, що буде колись, згодом, бачить таємне, заглядає у давнину, прозирає у будучину, виступає по водах Океана. В чоловіці повинен царювати дух його, думка, а не тіло. „Вогонь, казав Г. С. Сковорода, угасає, річка у своей течеї зупиниться, а нематерільна думка наша свого руху, поступу ніяк не може припинити ни на єдину мить, хоч вона буде у тілі чоловіка, чи за тілом його і все літає, як молнія, через вічности і незлічими милліони років. Куди ж вона лине? Спокій її не в тім, щоб зупинитися і простягнутися, немов мерле тіло — се для живої її натурі не звичайно і неприємно — а зовсім навпаки: вона підіймається від рабської матеріальної натури до висшої горньої, до рідного свого безначального зачала". І обидва сі зачала — вічність і тінь — пробувають усюди укупі й нерозлучно, немов би то яблуня і тінь її: покіль яблуня — потіль і тінь її. Але древо вічности завжди зеленіє, світ Божий і усі світи, хоч їх і велика сила, — то є тінь Божа і хоч вона коли частиною й зникає і в инші форми перероблюється, одначе ніколи не одходить од свого живого дерева і давно вже философ про се сказав: „матерія або вещество довічне", себ то усі місця і времена собою заповнила. Одначе Г. С. Сковорода не був матеріалистом, себ то философом, котрий признає тільки матерію; його скорше можно лічити спірітуалистом, себ то философом, котрий признає головним чином дух (спірітус полатині дух), бо він справді признавав тільки єдине творче зачало

—Дух, Бога, Вічність, Розум, Правду. Матерія ж або вещество було тільки його споконвічним сопутником або, як кажуть философи, атрібутом. „Вічня Воля, каже Г. С. Сковорода забажавши одягти себе і проявитися в видимому світі, з нічого утворила усе, що є у думці і у світі. Бажання вічної Волі претворилися в думки, думки в матеріальні предмети. Так, по Ковалинському, Г. С. Сковорода розумів початкове походження творення матерії або світа з нічого. Але є велика ріжниця між чоловіком і иншою тварью: тільки чоловік має вільну волю, а значить і одповідальність за свої події. Чоловік повинен жити за для самосвідомости і Богосвідомости. Познати Бога можно в Біблії, котра содержує у собі тропи Божії. Взявши тебе самого за руку, приводить вона у твій власний будинок, котрого ти ще зроду небачив. І сам чоловік може знайти Бога у самого себе; для сього тільки потрібно шукати розумом правду. Але потрібна і віра: де кінчається гряниця розуму, там починається віра; вона одна тільки бачить світ, який світиться у стихійній темряві. Проти достотного (дословного) розуміння Біблії Г. С. Сковорода виступав дуже гостро, але се не зближає його з французськими философами матеріалистами XVIII ст. Для нього Біблія—се найголовниша з книжок, се сам Бог, котрий веде в ній поважну і образну розмову з людьми. Гражданської науки й книжок Г. С. Сковорода негудив: вони, казав він, усякої краси і вжитку повні, але Біблія має велику перевагу над ними, бо вона навчає найголовнішого—Богосвідомости. І через те кожний чоловік повинен бути, з його погляду, немов богословом. Одмовляються од сього, каже Г. С. Сковорода; я не піп, я—не чернець—неначеб-то спасеніє душі не всім потрібне. У Г. С. Сковороди була мрія про таке християньске апостольске суспільство, ідеалом для котрого був сам Христос. „Стомлений дорогою, голодний, томимий згагою, каже Г. С. Сковорода, сидить Христос при колодязі. Прийшла молодиця за водою, Христос попрохав у неї напитися не для того, щоб заспокоїти згагу, а щоб почати бесіду. Вода звичайна, стихійна дала йому спроможність завести бесіду про воду живу. Не боявся муж Божий богословствовать з молодицею, маючи надію, що виведе її може з суевірья в справжнє богопочитаня, котре не звязане ні з статью—чи чоловічою, чи жиночою, ні з часом, ні з місцем, ні з церемоніями, а тільки з єдиним серцем. Повернулися учні його з їжою і, знаючи, що він ще нічого не їв, просять закусити. Моя їжа, одповідає їм учитель, да сотворю волю пославшаго мене Отця. І голодний, і хочеться йому пити, і не веселий, коли не робить і не оповідає про те, до чого призначив його небесный Отець. У сьому його їжа, напитки й радість. Поучає він в зібраннях, в домівках, на

вулицях, на кораблі, на зеленій травці, на горах і садах, на рівному місці, стоючи і ходячи, в ночі і днем, в містах і селах. В не свою стать не мішається". Справжнє чернецтво Г. С. Сковорода не одкидав, але дуже гостро виступав проти святош, що удають із себе людей побожних. Ось як він глумився над ними. „П'ятериця чоловіків чвалають удовжених опанчах кереях, що на 5 локтів хвіст волочиться. На головах каптури. У руках несуть вони не палиці, а дреколіє. На шиї у кожного дзвін з бечівкою. Образами, книжками, торбами пообвішані. Ледве, ледве дибають, плентаються, немов би то ті воли, що везуть парахвіальний дзвін. Оце справді знеможені та отягчені—роботяги обнатужені. Горе їм, лихо їм—се святоші, мавпи справедливої святости. Вони подовгу моляться у церквах і косціолах, безперестанку у псалтирь барабанять. Будують кірхи і постачають усе, про їм потрібне. Плентаються на богомілля по Ієрусалимах. Зобличчя святі та божі, по серцеві од усіх беззоконнійші. Грошолюби, честолюбі, ласуни, улесливі, зводники, немилосердні, нетихомирні". Така була, як кажуть вчені, умозрительна философія Г. С. Сковороди, себ то погляд його на Бога, світ, чоловіка. З неї виводов він і свою практичну философію себ то погляд свій на щастя. Коли найголовнійше у світі є вічність, казав Г. С. Сковорода, тоді й щастя мусимо зосновувати не на тлінному, а на вічному, значить не на багацтві, не на здоровлі, не на чинах, а на тім, що вічно істнує і тільки тоді його можуть здобути усі і навіть без особливої трудности, бо недарма сказав философ Єпікур, що натура зробила потрібне усім нетрудним, а трудне непотрібним, зайвим. Щастя треба шукати в середині нас самих. Царство Боже в нас самих. Розглядівши себе, спізнавши себе самого, ми знайдемо у себе самих душевний спокій і сердешну радість. Здобудемо їх мудростью та добром—перша роскаже нам, вчім щастя, а друге допоможе знайти його. Для сього потрібно тільки злити свою волю з волею Божою. І се нетрудно: коли я з волею Божою, вона вже моя. Віддатися у волю Божу—се значить спізнати свої схильности і відповідно тому вибрати собі діло, роботу. І така робота буде користна за для громади, суспільства і дуже приемна дія самої людини. Усяка робота хороша, аби тільки бралися за неї по схильности. Бог нікого не кривдить. Його можна прирівняти до богатого того водозбіру, якій наповняє і велику і маленьку посудину, скільки кожна потрібує. Над водозбіром—водометом написано: не однакова усім, але ж все-таки рівність. Вливається зріжних цівочок у ріжний посуд, якій навколо водомета стоїть, вода. Менша посудина менше має води, але у тім рівняється збільшою, що, які та; повнісінька. І сей шлях важкий тільки для того, хто сам на плечах своїх

несе отсю трудноту, бо такий чоловік небачить, що він легкий, він, мов сліпець або кривий, на битому шляху спотикається. Звідсіля Г. С. Сковорода виводив і свій погляд на щастя. Він вихваляв просте, убоге життя з недостатками, утіхи, радощи ,які має людина, котра наближається до натури. З того, що усякий мусить пізнати свою натуру, свої схильности, Г. С. Скорода виводив і виховування дітей. Треба, казав він, пізнати натуру й схильности дитини й розвинути їх—се й зробить

Малюнокъ при философичних творах Г. С. Сковороди— Ноєв ковчег на горі Арарат.

дитину потім щасливою, бо дасть їй душевний спокій. Як дитина родилася і живе у здоровому чесному семействі, тоді їй, рожденій на добро, не трудно буде прищепити добро, честь і науку. Натура—се єдиний і справжній учитель. Не перешкожуй їй, а тільки розчищай доріжку. Не научай яблуню, як їй родити яблучка: вже сама натура її сьому навчила. Зроби тільки для неї огорожу од свиней, одріж колючки, познімай гусень. Учитель—се є служитель натури. Учити і учитися потрібно того, до чого прихильна людина: се дає сердешний спокій й задоволення собою, своім становищем, своєю статью, як казав

Сковорода. „Колиб вона навіть була дуже проста і не значна то й тоді у серцеви кожного чоловіка — в сій убогій хатці—під його убогою одежиною (тілом) можно знайти свого царя, свій дім, своє зачало вічности".

Такий взагалі був світогляд Г. С. Сковороди. У ньому міцно з'єдналися погляди його на світ, чоловіка і Бога, гармонично (лагідно) злилися погляди на мудрість і на цноту.

Малюнок при философичних творах Г. С. Сковороди— Скеля посеред моря з голубом.

Значіннє Г. С. Сковороди. Чи висловлював же тут Г. С. Сковорода свої власні философичні погляди чи може проводив думки инших философів, зібравши їх тільки до купи? До яких философів він стоїть найблизче? Які з них мали на нього найбільший вплив, коли він все таки философствовав більш-меньш самостійно? Вже В. Н. Каразин, як ми знаємо, називав його українським Діогеном, Питагором, Оригеном, Лейбницем, Ломоносовим, Новіковим. Се вже якась мішанина, якої у Сковороди не було. Що до порівняння з Ломоносовим,

то проти сього виступив сам Г. С. Сковорода. „Мене хочуть міряти Ломоносовим, неначеб то Ломоносов є казенна сажень, котрою треба міряти кожного, як одним локтем кравець міряе і золоту парчу, і шовкову матерію і полотняну ряднину". Називали його, ще коли був живий, і містиком, себ то чоловіком, котрий вірить в таємні сили; і мізантропом, себ то чоловіконенавістником, яким він ніколи не був і сектантом, яким він теж не був. Називали його, вже в наші часи, і пессімистом, котрий бачив тільки зло в світі—і у сьому теж помилялися. Називали його і чистим раціоналістом, яким він теж не був. Один письменник називає його „Философомъ безъ системы"—сього зовсім, як ми бачимо, не можно сказати про Г. С. Сковороду. Проф. Ѳ. О. Зеленогорський показав, що Г. С. Сковорода добре знав философію грецьких философів—Плятона, Аристотеля, стоїків, а також Филона Іудеянина і що найбільш усього вабили його до себе римськи стоїки. Проф. А. С. Лебедев і д. Краснюк показали у своїх розвідках, що богословсько-философськи погляди Г. С. Сковороди наближаються до поглядів учителів церковних східньої церкви, особливо Климента Олександрійского і що Сковорода стояв близько до них і по свойому способу аллегорично розуміти Біблію. Але найліпше зрозуміла Г. С. Сковороду Ол. Як. Єфименко, коли сказала про нього, що се був самостійний философ-богослов, немов—моноліт, себто камінь, вироблений з единої скелі. На мій власний погляд, Г. С. Сковорода був справжнім философом, який тільки шукав правду, і религійним мислителем, котрий хотів обновити християнську церкву, як колись обновив католицьку церкву її реформатор Лютер, утворивши нову лютеранську віру. Поясняє боговидець Плятон, каже Сковорода, нема нічого солодчого од правди. А нам можливо сказати, що в единій правді й живе тільки те, що для нас пріємне і що тільки вона робить живим наше серце, яке володіє тілом. Чоловік живе тільки тоді, коли розум наш, полюбивши правду, любить одшукувати доріжки її і, зустрівши око її, радується й веселиться її світом, котрий ніколи не заходить.

Г. С. Сковорода умер у 1794 році і похований у селі Пан-Івановці Харківського повіта. Над його могилою покладена марморова плита, на котрій вирізані оттакі його власні слова: *„міръ меня ловилъ, но не поймалъ"*. Нехай же кожний з українців, а особливо слобожан одвідає могилу свого славного, земляка і великого учителя українського народа. Хай ойому буде поставлений пам'ятник в столиці слобожанщини Харкові, котрий він так любив, де він пробував і де й доси сліпіи бандуристи співають його псальму.

13-й розділ.

Харьків, яко українське місто.

Національний і соціальний склад Харьківського населення у XVII—XVIII в. Обрусіннє Харьківа з кінця XVIII ст. і до наших часів і його причини. Українське національне відродженнє у Харькові з початку XIX ст.

Національний і соціальний склад Харьківського населення у XVII—XVIII в. Ми обговорили усі сторінки життя старої Слобо-

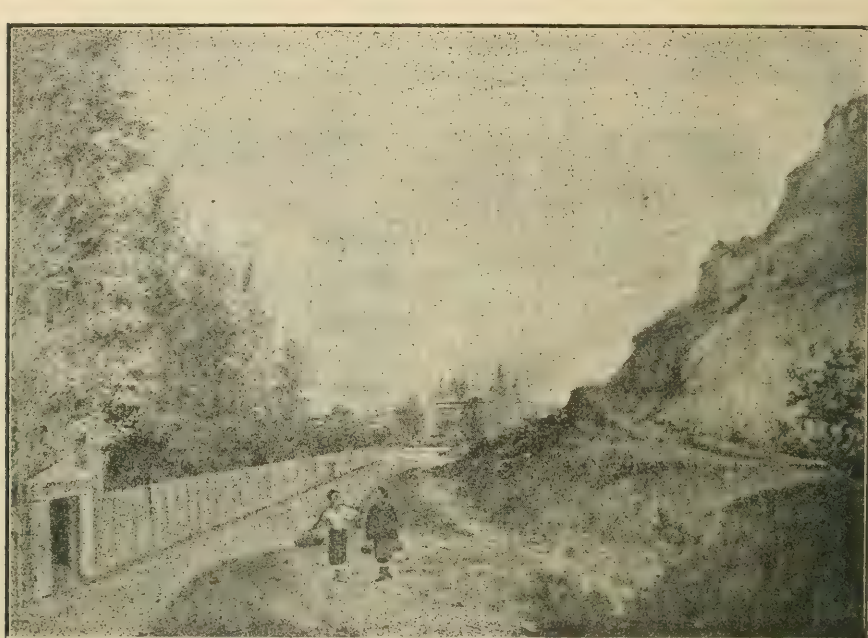

Харьків (з-за р. Нетечи) у початку XIX в.

жанщини і усюди бачили панування української, як то кажуть, стихії, себ то української національности і утворених на її грунті й підставі форм народного життя. Українськiй національний склад життя держався не тільки по селах, як тепер, а й по містах, городах, де його тепер дуже мало. Ми його бачимо навіть у такому центральному місті, як Харьків, населення котрого тепер так обрусіло що мабуть більшість його й не знае, що колись Харьків був чисто українським містом, а потім,

коли обрусів, частина його української интелігенції, прихільна до народа, працювала над відродженням свого народа й бережно донесла се бажанне до наших часів—до сього великого українського руху, котрий не тільки утворив, але й проводить у життя і національне, і політичне відроження усієї України, а разом з нею і Харькова з Слобожанщиною.

Харьків був заснований у 1654 році, саме тоді, як Богдан Хмельницькій перейшов з усією Україною під московську „протекцію“. Місто, як ми бачили, заснувала ватага українських переселенців, з ватажком—осадчим Іваном Каркачем. Най же пам'ять про Івана Каркача істнує навіки у Харькові

Білгородська вулиця у Харькові у 30-х роках XIX віка.

укупі зі спомином про першого Харьківського козачого отамана Івана Кривошлика. Хоч про Ів. Каркача, яко першого Харьківського осадчого, згадують тільки пізні документи (другої половини XVIII ст.), але ми не можемо їх одкинути, а укупі з ними і Каркача, бо ні для чого було б тоді вигадувати його: очевисто, що імя се збереглося у спомину населення; а окрім того й ранні документи знають серед Харьківського населення Каркачів і мені казали, що се призвище відомо й тепер.

Українські переселенці з Задніпрянщини прийшли на дике поле і оселилися там, де річка Харьків впадає в річку Лопань—на Харьківському городищу, де колись у домонгольську добу, у XII ст., був мабуть староруський, український город,

де тепер у Харькові „Универсітетська Горка“, собор і университет. Тут, у 1656 році харьківці збудували земляну й дерев'яну огорожу навкруги городища і зробили її, як ми знаємо, по свойому українському звичаю, щоб захистити себе від татар, але ся огорожа не вподабалася московському воєводі, котрий велів зробити кріпость по московському зразку. Оттак зпочатку виявилися дві влади і у культурі стихії — українська і великоросійська. Але у складі населення Харьків був, можно сказати, чисто українським містом, бо сюди одразу явилася чимала купа українців — 587 чол. козаків, а з жінками і дітьми се вийде мабуть до 2000 чол. Вони з'єдналися в казацьке товари-

Основа під Харьківом у початку XIX віка.

ство, поділене на сотні й десятки, з отаманом, сотниками і едсятниками на чолі. Мені пощастило розшукати в Архиві і надруковати список сіх харьківців—із нього видно, що се були українці— Іваненки, Тимошенки, Єфименки, Гордієнки, Олексієнки, Мельник, Колесник, Коваль, Кушнір, Котляр, Швець, Ткач, Кравець. Бачимо там Журавля, Дудку, Стріху, Ломаку, Тетерю, Сироїжку, Горобця, й таких инших. Був Тихий, Дурний, Кривий, Недбаєнко. Був Кременчуцький (мабуть з Кременчуга), Волошенин (мабуть з Волощини), Москаль (з Москвії). Бачимо—Якова Шаркова зятя: очевисто, що знали більше самого Шарка, ніж його затя Якова і сей своє призвище заполучив од тестя. Се була головна ватага переселенців, а до неї почали приходити

й другі. Приходили, як ми знаємо, більш усього з правобічної України, особливо в тяжкі часи Руїни, приходили і з Гетьманщини, приходили і з инших місць Слободської України, бо Харків вабив до себе населення, яко полкове і торговельне місто. Мав тут своїх служилих великоросійских людей і Московський центральний уряд, але їх було не багато, як порівняти з числом українського населення. Ось які числа ми маємо за XVII ст. У 1665 році було у Харкові українців 2282 чол. муж. пола (міщан 1290 і хліборобів 992), а великоросіян (дітей боярських і инших служилих людей) 133. У 1668 році українців було 1491 муж. пола, великоросіян (служилих і приказних людей) 75 чол. (мабуть тут показані одні казаки і служилі люди без дітей і родичів). У 1670 році у Харківі збільшилося число великоросіян, бо залишилися великоросійскі служилі люди для оборони города од татар. Українців було тоді 2101 чол. муж. пола, великоросіян 415 чол. муж. пола. У 1673 році українців було 1276 чол. муж. пола, великоросіян 118 чол.; се все були діти боярські городової служби, а полкових великоросійских служилих людей вже не було. У 1675 році число великоросійских служилих людей знов значно збільшилося (у 6 разів): теперь їх було 625 чол. У 1686 році великоросіян було 571 чол. на 1937 українців. Виходить, що великоросійське населеннє у Харківі було текучим. Українці самі поселилися на вічне життя у Харкові, а великоросійських служилих людей туди часами посилав Московській уряд, не по їх воли і без їхнього божання, не для заселення міста, а для його охорони. Отже справжніми постійними поселенцями Харківа були українці, котрі збудували собі будинки, охазяїнувалися, з'орали землі, занялися ремеслами, промислами й торговлею.

Що до соціального складу харківського населення XVII ст., то воно поділялося тоді на а) козаків полкової служби, б) міщан і в) цехових ремесників. Висшою владою у Харкові була полковнича влада. На чолі великоросійского населення стояв воєвода, над міщанами була ще окрема влада війта, а над цеховими ремесниками стояли виборні цехмистри.

У XVIII ст., у другій четверті сього століття, Харків був чисто українським містом. З перепису Хрущова 1732 року ми дізнаємося, що число українців тоді що до великоросіян збільшилося в порівняню з XVII ст. Призвища Харківців чисто українськи і як би їх знав М. В. Гоголь, йому не потрібно б було вигадувати призвищ своїх українців: ми бачимо й Квітку, й Горлицю, й Незовибатька, й Богомаза, й Лупикобилу, й Лупикобиленка, й Сухоребрика, й Недерикута, й Кадигробенка, й Отченашка, й Кусьвовка, й Штанька, й Пацюка, й Вареника.

Дуже цікаво буде побачити склад населення Харьківа у 1732 році з національного й соціального боку. Більш усього проживало у Харькові козаків: виборних козаків було 775 чол., у них підпомошників 1531, козачих підсусідків 85; козачої старшини з робітниками 71, цехових ремесників 492, підданих, посполітих і робітників 205, духовенства з робітниками 170; великоросіян 235, греків і инших чужоземців 21; усього 3595 чоловік.

Значить більш усього було козачих підпомошників, далі за ними йдуть виборні козаки, далі цехові ремесники. Виходить, що Харьків з соціального боку був таким же українсько-козацким містом, як і инши міста слободської України. Ріжниця була тільки у тім, що тут жило багато цехових, яких не бачимо в инших городах. Харьківських міщан у початку XVIII ст., як ми знаємо, прилучили до козаків і оддали у полковничу владу. Харьківські козаки ділилися на дві сотні. Виборні козаки були більш заможними людьми, ніж їх підпомошники. У виборних козаків було більш робітників, котрі проживали у їх семействах. На кожний двір виборного козака приходилося взагалі по 5 душ муж. пола, а як включити робітників та пидсусідків, то прийдеться по 5,7 чол. на семейство. Виходить, що се були дуже великі семейства, коли ми звикли думати, що українські семейства були звичайно малі. Иноді одно семейство містилося у одній хаті, але частіше воно проживало у декількох хатах і тілько у одному подвірью. Ось, наприклад, один двір Гетманенка: Ів. Гетманенко 40 років, у нього син Петрусь 4-х тижнів, брат Гаврило 8 років; на тім же дворі у другій хаті рідний брат його Грицько 35 років; у нього сусіда Гаврило Шведин 50 років; у нього син Костянтин 7 років; дядько їх рідний Степан Ондрієвич Гетман—100 років; усього 7 чоловік муж. пола, а з жіноцтвом буде куди більше—мабуть 14. А ось другий двір Назаренка: Сав. Назаренко 70 років; у нього син Ондрій 30 років; робітники—Алферов 45 років, Андреєв—20, Кирилов—35, Ісаєнко—40; у нього пасинок Синицький—7. У другій хаті—рідний брат Ондрія Кондрат 50 років; у нього робітник Лебеда 35 років, пасинок Коновалов—7, зними ж підсусідки Бердників—60; Ондреєв 50; у нього діти—Кирило 15, Степан 6; робітник Шіяненко—18, усього 15 чол. муж. пола аз жіноцтвом мабуть 30. Але траплялися иноді й невелички семейства: по одній душі мало 14 семейств. У 60 семействах, котрі мали робітників та підсусідків, було по $3^2/_3$ чоловіка на семейство. Цікаво, що були й удови козачки, які од себе виряжали на службу мабуть підпомошників—наймитів. Чужі люди проживали у $^1/_5$ усіх семейств. У козачих підпомошників на семейство приходилося взагалі 6 чол. муж.

пола. Робочих членів в семействах без чужих приходилося по $2^1/_4$ на семейство, були одначе й такі, що мали од 5 до 10 душ; але було 4 семейства, у котрих робітником був тільки хазяїн семейства. Робітники і підсусідки були у $^1/_4$ усіх семейств; приходилося їх по 2 чоловіка на семейство. Усі казаки жили у власних подвірьях у самому місті. Тільки 12 подвірьів підпомошників містилися на підварках, себто не у самому місті, а у передмісті, і 21 семейство проживало по чужих дворах, котрі належали до старшини да усяких удов. До старшинського уряду належали—Харьківській полковник Григорій Семенович Квітка, полковий судья Роман Григорьевич Квітка, полковий хорунжий Рибасенко, сотник першої сотні Григорій Васильевич Ковалевський і другої Як. Хв. Денисевич. Жив своїм подвірьем і валковський сотник, потім ізюмський полковник Ів. Гр. Квитка, удова полк. Куликовського, полковий писарь, два писаря полкової канцелярии, 5 ратушних писарів і 1 таможений. Оце була невеличка купка казацької старшини, яка потім обернулася у дворян.

Цехові люди належали до таких ремесл: були ткачі, шевці, котляри, ковалі, різники, римарі, музики, склярі, шаповали, бондарі, гончарі, кравці, дехтярі, кушнирі, теслі, олійники, винникі, солодовникі, коцарі і коцаркі. Цікаво, що музики були теж серед ремесників, бо і справді вони грали на весіллях і годувалися од свого ремесла. Од римарів і коцарів получили свої назвиська теперешні Римарська та Коцарська вулиці. Усі цехові мали свої власні подвірья й хати окрім 5 чоловік, котрі жили у подвірьях полк. Квітки. У цехових були ще меньши семейства, ніж у козаків підпомошників—у них приходилося трохи більш 3 чол. на семейство. Були у них одначе робітники і підсусідки—по 2 чол. на семейство. Значить, робітників у цехових було далеко більше, ніж у козаків і підпомошників, бо кожний ремесник хотів мати робітника.

Духовенства з робітниками було 116 чоловік. У Харьківі тоді було 9 церков і при кожной звичайно по 2 священника, а при соборній 2 протопопа. У манастирі проживало 13 манастирських робітників. Духовенство проживало в церковних домах при церквах. Окрім того декотрі священики мали ще й власні подвірья, в котрих проживали їх двірники та робітники. При церквах, як ми знаємо. були школи, в котрих проживали учителі—дякі. Таких учителів було тоді у Харьківі 19 чол. При церквах були також і шпиталі. У Харьківськіму Коллегіумі жили учні латинської школи.

Поспільство або піддані поміщалися в 22 подвірьях у 29 хатах. Жили вони на підварках в передмістях маненькими хуторами: на хуторі полк. Квітки, підпрапорного Черняка, козака

Коваленка, Ландміліцкого полк. Дунина, полк. Куликовського, Угольчанського сотника Михайлова, Харьківського сотника Ковалевського, Харьківської крамарки Назаренкової, Харьківського Покровського манастиря, Троїцького священика, Харьківського городничого Голуховича; біля сього хутора був млин на р. Харькові, а при млині жив мельник з семейством. На тій же річці Харькові було ще 2 млина з мельниками. Особливе місце займали у Харькові великоросіяне та чужоземці. Вони поділялися на декілька станів. Одна частина великоросіян попала навіть у казаки. Це були колишні служилі люди, котрі записалися у казацтво, коли у Харьківі у 1700 році були скасовані воеводи; їх було не багато—13 дворів. Окрім сього у Харьківі проживали по пашпортам посадські люди, котрі явилися сюди ради торговлі із ріжних великоросійських міст—з Курська, Вереї, Білгорода, Чугуєва, Тули, Єльця, Веньова. Далі йдуть армейскі чини—абшитований копитан, поручикі й инши; майже усі вони мали в Харьківі власні будинки. Були тут ще московські служилі люди, котрі раніш записалися у козаки, а у 1731 році їх повернули у подушний оклад і записали у ландміліцію; 141 чол. з них мали власні хати (49 подвірьів), а 16 жило у чужих хатах. У них було 9 робітників з українців. У подвіры Харьківського полкового судьі Романа Квітки проживало 4 кріпака, котрих він дістав у віно за своєю жінкою. Греків та инших чужоземців було 21 чол., між ними хрещений арап і удова польскої нації, евреїв зовсім не було. Серед „разночинців“ бачимо двір полковника Курського ландміліцкого полка Дуніна, де проживав він сам з сином і з 15 робітниками-українцями. Біля його двору був млин у 2 клітки, укожній по 4 постава. У Харькові були ще подвірья з будинками, котрих хозяїни не жили тут постійно, а тільки наїздили по своїх ділах: таких подвірьів було 46 і там проживало 95 двірників та робітників; власниками їх була козача старшина (Харьківська та инша), старшини ланд-миліцького полка, Покровській та Змійовській манастирі, Курські купці Хлапонини, священикі Хорошевського манастиря, Ольшаної, Липець, Івановки, Харьківа, козаки і їх удови. Двірниками та робітниками там були—циган, волох, поляки (але здається се були не поляки, а українці тільки польскі піддані). Проживало у Харьківі двое греків—Костянтинов та Челенбі, котрі займалися купецтвом; у одного з них був робітником татарин. У одному із манастирських дворів жило три маляра. Наподвірьї Харьківського протопопа проживало його трое підданих. У шинках було 122 шинкаря здітьми. Хоч Харьків тоді був таким же полковим містом як і Суми, Охтирка, Ізюм, Острогожськ і не мав значіння центра усієї слободської України, але все ж

таки він і по числу мешканців, і по соціальному складу свого населення відріжнявся від тих міст, мав над ними перевагу. Він був українським козацьким містом, але у ньому проживало стільки великоросіян, скільки їх не було ніде по инших полкових містах. У Харькові проживало вже тоді й великоросійске купецтво, котре трохи згодом значно збільшилося. Се все було початком того нового обличчя, котре приняв Харьків пізніше. У 1732 році се був український город і з національного, і з соціального боку Більш 90% населення було українського. Перше місце займав козачий стан. Козаки були власниками більшости мійских подвірьів та будинків. За ними йшли українські ремесники—се теж був сталий мійскій стан, котрий тримав у своїх руках потрібне для усіх рукомесло. Ремесники теж проживали у власних будинках. І козацтво й цехові містилися тоді у Харькові не на підварках, а у самому місті, навіть у його центрі, на теперешніх центральних вулицях. Цікаво, що й вулиці тодішні діставали свої назвиська від сих простих козаків та ремесників. Не кажучи вже про такі вулиці як Римарська, Чоботарська, Коцарська, Кузнечна (вони були названі так по ремеслах), ми маємо ще такі назвиська Харьківских вулиць у 1724 році в Соборній парахвії: вулиця пана полковника Квітки у замку, вулиця пана суды (Квітки), вулиця сотницька (пана сотника), Бесідина (де жив Бесідин), Михайла Дрикги (де жив Дрикга), Сушкова (де жила Сущиха), Макс. Писаря (де жив М. Писарь), Сем. Богодуховського (де жив Сем. Богодуховский), Синицького (де жив Синицький), Єношина (де жив Єноха), Борисенкова (де жив пушкарь Борисенко), Пістунова (де жив Пістун), Гребеникова (де жив Гребеник), Куликівка (де жив Кулик). Шаповалова, Чайчина вулиця над ярком; усього 20 вулиць в центрі. У Миколаєвському приході було 6 вулиць: над ярком Шаповалова (де жив Шаповал), Карабутова (де жив Карабуг), Бибикова (де жив Бибик), Шеметова, Калебердина (де жив Калеберда). У Вознесенскому приході—дві вулиці—Шапрановська (де жив Шапран), Чугуєвська (де жив Чугай). У приході Покровського манастиря—одна вулиця Пищальчина (де жив Пищалко). У Рожественскому приході—5 вулиць: Москалівка, Шилова (де жив Шило), Пробита, Довгалівка, Безсалівка. У Троїцькому приході 6 вулиць: Назарцева (де жив Назарець), Клименкова (де жив Клименко), Гунченкова (де жив Гунка), вулиця до Сізіона (де жив Сізіон), Юрченкова (де жив Юркевич). У Михайловскому приході—4 вулиці: Кулиничина (де жив Кулинич), Корсуновська, Золотарева (де жив Золотаренко), Верещаківська. У Воскресенському приході 8 вулиць—Дехтярева, Котлярова (де жив Котляр), Мильникова (де жила Мильничка), Оноприєва (де жив Оноприй

Різник), вулиця до Меркула (де жив Меркул), Склярева (де жив Скляр), Крокмалева (де жив Крохмаль), Миргородовська. У Дмитрієвському приході—5 вулиць: Ів. Турчина (де жив Турчин), Вас. Титаря (де жив Титарь), Як. Котки (де жив Котка), Ів. Кривого (де жив Кривий), Вас. Котляра (де жив Котляр). У Благовіщенському приході—4 вулиці: Бережна, Помазанова, Опанасівська (де жив Панасенко), вулиця Чорного Івана. Як бачимо, українсько-демократичний зміст населення Харьківа одбився навіть у назвиськах його вулиць. Таким же українським демократичним був і склад його домовласників. У самій багатій аристократичній частині теперешнього Харьківа—у приході соборному—бачимо окрім самої маленької купки казацької старшини (дворян та чиновник тоді зовсім не було), такі демократичні призвища козаків та цехових, як Цилюрик, Звонарь, Голод, удова Панамарка, удова Матяшиха, Бабеха, кравець Шватченко і т. д. Теж саме можно сказати і про домовласників вулиць Миколаєвської церкви, Покровського манастиря і взагалі усього Харькова.

Мабуть, те що ми оповідаємо зараз про національний український склад харьківського населення, буде в дивовижу для його теперешніх мешканців і особлио для тих, хто, не цікавлючися місцевою історією і не бачучи тепер нічого українського, думав, що Харьків і ніколи не був українським містом. Але все се підтримується документальними свідоцтвами, які розшукані мною у ріжних архивах. Що до назвиськ вулиць і призвищ домовласників, то сей документ надрукован мною укупі зі списком харьківців 1656 рока у 1-му томі моєї „Исторіи г. Харькова", особливим додатком до нього й хто захоче ознайомитися з ним, той знайде там цілу низку щиро українських призвищ харьківців за 1724-й рік і серед них побачить мабуть чимало й таких, нащадки котрих проживають у Харькові й тепер і давно вже одцуралися мови своїх дідів та прадідів. Через щож було так багато тоді у Харькові дрібних домовласників? Через те, що населення його, разом з усіма слобожанами користувалося тіми льготами, які усі переселенці дістали від московського уряду; і серед сих вільгот на першому місці стояла земельна, себ то земельний наділ на заїмочному праві. Перші харьківські переселенці дістали даром навікивічні землі під оселі і право вільного безоброчного наслідственного володіння підгородними землями. Такі права діставали й нові переселенці. Ось через що з'явилося так багато домовласників серед харьківців—кожний, діставши землю у місті, зараз починав будувати собі хату. Так звичайно робили селяне; так робили й городяне—харьківці, бо й вони мало чим одріжнялися од селян, бо й їх головним промислом було землеробство.

Збудувати хату мазанку було не трудно—лісу, очерету, соломи й глини було досить. І ще за наши часи у Харькові залишилося від старих часів чимало таких хат під солом'яною стріхою. Такі хати бачимо ми на старих малюнках Харьківа XIX ст. Солом'яним і дерев'яним був майже увесь Харьків у XVII і першій половині XVIII ст. Кам'яними будинками у козацькому Харькові були тільки—Покровській манастирь, Коллегіум, Собор і дві приходских церкви. Кам'яних будинків ні укого не було. Лавок з рундуками було 290, шинків 163, винниць 29, але усі вони були дерев'яні. У 1724 році у Харьківі було усього 1345 двора, а у 1732 р. 1280 хат, а населення у 1732 р. було з жіноцтвом 7000 чол., себто одна хата приходилася на 5 чоловік. Просторо тоді жили Харьківці. Плана городского поселення у козацьку добу не було. На плані 1768 року ми бачимо й старий план Харьківа, вулиці йшли не прямими, а кривими линіями; була сила пустопорожніх земель. Харьків навіть у кінці XVIII ст. являв з себе велику слободу. Академик Зуєв і описує Харьків такою слободою. Будинки, пише він, роскидані без ряду і ладу, але широко—версти на 3 або 4. Се були, як він каже, українськи хати-мазанки. Були слободи—Захарьківська, Залопанська, Клочківка і навіть хуторі підварки. По новому плану під Харьків було отведено 637 десятин. Навіть у 1794 році ледве не усі мешканці мали свої власні будинки: дворів було тоді 1807, домовласників було 1601, усіх обивателів 1792 семейства; з них не мали своїх будинків тільки 191 семейство. На початку XIX ст. Харьків простягався з півночи на південь на 2 версти, зі сходу на захід на $3^1/_2$ версти. Площа його захоплювала 7 кв. верст або 1.750.000 кв. саж. На кожне подвірья, включаючи сюди вулиці, приходилося—968 кв. саж., на кожного мешканця (їх було 11.000 чол.)—160 кв. саж., а у 1886 році тільки 35 кв. саж. Се був, як ми бачимо, страшенний земельний простор. Не дивно, що тоді було в Харьківі багато садів і навіть огородів. Найбільшу частину земель городяне добули даром. А позаяк істнувала земельна власність і не було ніякої ні соціализації, ні муніціпализації землі у городі, то осельні землі переходили до нащадків, а також вільно продавалися й купувалися Ціна на землі, матеріали для будівлі і на робочі руки стояла низька і через те й не трудно було було кожному мешканцю здобути собі власну хату. Ось деякі звістки про тодішні ціни на подвірья і будинки: кам'яний будинок полк. Шидловського у два поверхи був куплений для Коллегіума за 500 карб. У 1767 році будинки у центрі купувалися по 600, 125 і 65 карб. Пустопорожне дворове місце мірою у 1500 кв. саж. у кінці XVIII ст. у Соборному приході було куплено за 35 карб., значить по

$2^1/_3$ коп. за саж., ціле подвірья там же згорожею мірою в 4800 кв. саж.—за 200 карб., себ то по $4^1/_6$ коп. за саж.; половина подвірья з будівлею у Рожественському приході мірою 700 кв. саж. за 150 карб., себ то по 21 коп. за саж.; подвірье з огородом і садом родючого дерева мірою 900 кв. саж. у Дмитрієвському приході—за 100 карб., себ то по 11 коп. Подвірья у Миколаєвському приході з будинком, службами, коморями, огорожою, виницею на 2 котла з усім посудом, з хатою до неї, колодязем—всього мірою у 336 кв. саж. було куплено за 325 карб. Подвірье в Соборнім приході мірою в $52^1/_2$ кв. саж. було куплено за 7 карб. Двір з будинком в Миколаєвському приході мірою в 140 кв. саж. був куплений за 20 карб. Коли будувалася нова соборна церква, за перенос іконостаса дано було 20 коп., за 57 карб. 60 коп. теслі розібрали церковну баню, познимали половиці, двері й вікна. За четверть вапни платили 35 коп. Поденщики робили по 10 коп. денно, теслі за 15 коп. в день. Се мало, чи багато? За 10 коп. можно було купити у 1732 році 6 хунтів свинячого сала або $^1/_8$ відра горілки, або $2^1/_2$ гарнца сиченого меду, або 5 гарнців пива, або 5 хунтів коровьячого масла або 30 хунтів зерна. Виходить, що тодішній поденщик за свою поденну платню міг дістати більше усякого йому потрібного ніж тепер, коли він має у 50—100 разів більше грошей у день. Населення Харькова, живучи в своїх власних будинках, де були й садки, й огороди, жило з хліборобства, або з ремесл, або з промислів та торговлі. Не злиденно, не погано жилося харьківцям під тодішнім українським, як то кажуть, режимом, себ то урядом, особливо, коли московська воєводська влада була скасована і коли й козаки, й цехові мали свій власний козачий та цеховий уряд і свій козацькій цеховий суд. Не дивно, що тоді було багато зроблено, щоб розвинути і поширити й свою культуру на національному грунті. Але так було тільки у часи автономії. Після скасування автономії, швидко пішло „обрусѣніе“ Харькова і знищення його національної української культури. Харьків зробився з початку намістницьким, а потім губернским городом, з усіма російскими губерніальними установами. Разом з ними у Харькові з'явилося й россійске чиновничество, на чолі з губернатором, козацька українська старшина перевернулася тоді у російских дворян. Новорождене місцеве дворянство дістало від цариці Єкатерини II жаловану дворянську грамоту, а укупі з нею владу над усією країною. У Харькові робилися дворянські з'їзди, де одбувалися вибори. Оттак з'явився у Харькові командуючий клас над усім суспільством. Козацтво, з котрого складалася більшість населення, було скасовано і повернуто у казенних обивателів. Дуже

збільшилося число чужоземців. Поширився й склався особливий стан російского купецтва, котрого у козацку добу майже зовсім не було. Уже у кіньці XVIII ст. появилися також і євреї, котрих раніше не було. Збільшилося число великоросійских ремесників—теслів, каменьщиків і таке инше. Для будування университета В. Н. Каразин виписав з Петербурха чимало ремесників чужоземців, особливо німців. Місцеві українські ремесники почали виробляти свої вироби головним чином тільки для людей простого стану і через се підупали й мусили переходити з центра міста на його окраїни. Посполіти повернуті були у кріпацтво; від поспільства усякими способами хотіло одмежуватися дворянство і не тільки з соціального, але і з національного боку. Так було в губернії, по селах, так було і в городах, а особливо в губернскому городі Харькові. На харьківських ярмарках московські товари все більше та більше витісняли чужоземні й українськи. Харьків зробився центром просвіти і культури, але не українськоі, а російскої. Таким був і заснованний у самому початку XIX ст. Харьківський університет і нові гімназії, і повітова школа, і духовна семинарія. Учителі сюди приїздили не тільки з України, а і з великоросійских губерній. Колишні народні церковні школи, де трималася народня мова, були знищені й їх замінили нові россійскі школи. Усе те ми бачимо у першій половині XIX ст. і уже те вело до русіфікаціи цеб то обрусіння Харькова. А укупі з тим Харьков переставав бути українським містом і тому, що в його населенне увіходило постійно багацько переселенців з великоросійских губерній. Населення Харьківа за XIX століття збільшилося у 20 разів, себ то на 2000%. Таке величезне число, очевисто, не могло з'явитися від натурального збільшення і ясно, що у Харьків з 20-х років XIX ст. їшло велике переселення народа з инших місць, як це докладно доказано Д. П. Міллером на підставі чисел в другому томі „Историі г. Харькова“. Вже в початку 70-х років XIX ст. ледве не половина мешканців Харькова була не тубільцями, а захожими людьми (45%). Більш усього переселенців дала Курська губ., потім Орловська, Московська, Калужська і инши великоросійски. По перепису 1897 року тільки 1/3 населення Харькова (32 тисячи) була тубільцями або з Харьківского повіта, остатні 2/3 (73 тисячи) були чужаками. З одніеї Курської губ. було 23 тисячи чоловік, а з иншими великоросійскими губерніями Великоросія дала 33 тисячи чоловік, себ то більш, ніж було тубільців. Число чужоземців теж значно збільшилося: з одніеї Келецької губ. прийшло 1500 поляків, з Кавказа 1000 тамошніх мешканців, з чужих земель 1200 чел. Оце переселенне не української

людности у Харьків і змінило його колишнє українське обличчя, особливо в другій половині XIX в. Новоприхожі гості опанували містом і одсунули геть на підварки старинних тубільців, колишніх хазяїнів міста й країни, котрі здобули й кровію своєю оборонили од ворогів землю, поливаючи її своїм потом, заснували й Харьков, захищали його і положили початок його промислам, торговлі і культури. „Воля", котра дала багацько переселенців, нові залізниці, поширенне торговлі, нові фабрики і заводи, військо, де широко панувала русіфікація, школи де зовсім не допускали рідної української мови—все це ще більше поширило русіфікацію Харькова.

Але все таки треба сказати, що українська стихія серед харьківського населення трималася на протязі усього XIX ст. й дожила до наших часів. У початку XIX ст. Харьків ще був українським містом, бо його населення у своїй більшости зберегло і свою мову, і одежу, і звичаї. І ще за часи Квітки (у 30 р.) справлялося у Харькові чисто українське весілля. Рейнгард у своїх споминах каже, що у 30-х роках у Харькові міщане й крестьяне розмовляли чистою українською мовою, мали й українській побут й трималися українських звичаїв. Тримався сей побут і на Панасовці, і за Харьковом, не кажучи вже про Заїківку, Журавлівку, Іванівку і инші колишні слободи. Тільки на Москалівці, де оселилися москалі, лунала народня великороссійска мова, а в центрі і серед панства і інтелігенції в загалі панував русскій літературний язик. І у кінці 70-х років XIX стол. Харьків був куди більше русіфіцированний, ніж його повітові города або сусідня Полтава. А все таки по перепису 1897 року 25% харьківського населення признали себе українцями (45092 чол., з них 23430 муж. 21662 ж. п.), а 58% признали себе русскими або великоросіянами. Навіть можно думати, що в дійсности людей українського походження було у Харькові ще більше, бо серед його населення родом з Харьківщини було 96 тисяч, да з Полтавщини 5 тис., Киевщини 4½ тис., Катеринославщини 2½ тис., з Подолії 1½ тис., усього з українських губерній 110 тис. і хоч якась частина їх, можливо, теж була великоросами, а все таки здається, що не мало з українців просто не признало себе українцями, бо не знали, хто вони такі, а инші, поробившися свідомими перевертнями, навмисне записали себе русскими. Цікаво, що українцями заявили себе більш усього низші стани суспільства—військові, залізнодорожні і домашні служащі, сільско-господарські торговці. А коли так, то не можно сказати, що навіть тепер Харьків, по складу свого населення, являеться чисто „русским" городом.

Українське відродженне у Харькові у XIX в. На протязі усього XIX ст. коли йшла русіфікація Харькова і України, коли од

українського народа, який проживав по селах Харьківщини, де він складав і досі складає з себе переважно значну більшисть, одірвалися цілі стани, як дворянство, чиновні люди, купецтво, взагалі інтелігенція—усі ж самі часи почали виявлятися з сієї самої інтелігенції окреми особи, котрі щиро любили українській нарід і хотіли приблизитися до його, ознайомитися з його життям, з безмірними багацтвами його поезії, з його побутом, з його мовою. Вони почали писати по українськи і утворили нову українську літературу; инші збірали пам'ятки української історії, працювали над науковою історією української мови. Така щира любов до України утворила серед харьківської інтелігенції купки й гуртки українських народолюбців; ми бачимо їх у Харьківі на протязі усього XIX ст. Вони утворювалися серед молоді—учнів висщих і середніх шкіл, особливо універсітета, і серед суспільства й значну участь у них приймали профессори Харьківського універсітету. До сього треба додати, що Харьківський універсітет взагалі був прихільний до українознавства і дав чимало славетних діячів на сій ниві. Він з самого початку свого істнування добре зрозумів, що окрім загальної мети—утвореня науки і викладання лекцій перед ним, яко краєвим центром осьвіти, поставлена ще одна поважна мета—працювати на користь тієї країни, де він заснувався, для того населення, яке зробило такі величезні жертві для можливости мати висщу школу у свойому рідному краю—у Слобожанщині. Про се докладно оповідано у моєї у Історії Харьківського універсітета, але се повинні твердо знати усі теперешні універсітетські діячі і все суспільство, коли воно підіймає питання про відносини універсітета до України. Треба добре пам'ятати про те, що колиб слободсько-українське суспільство—усі його стани взагалі—не внеслоб своєї жертви на універсітет, Харьків ніяким побитом не мав би універсітета раніше Київа. Треба завжди пам'ятати й про жертву харьківських військових обивателів слобожан—150 десятин землі на Сумському шляху, котрі варті тепер багато милліонів карбованців (там тепер красуються нові будинки клінник і лабораторій нового універсітетського городка). І Харьківській універсітет на протязі 100 років свого істнування багато зробив для Українн—про се можно знайти цікаві звістки у виданих під моєю редакцією ювилейних університетських виданнях—для пізнання і землі і населення України і можно тільки висловити бажання, щоб тепер, коли для сього нема ніяких перепон, коли для української мови, здається настала воля—щоб тепер праця Университета у сьому напрямкові поширилася, а не зменшилася, а особливо—щоб не було ніякого ворогування проти сього поширення.

Щирим українцем серед перших профессорів Харьківського універсітету був, по оповіданню Цебрікова Комлишниській, котрий розмовляв по українськи, також як і усе його семейство—батько та сестри; побут їх був також український. З профессорів Харьківського універсітета вийшов і один із славних поетів Украйни П. П. Гулак-Артемовський, котрий у 40-х роках XIX ст. був і ректором універсітета. Він писав чудовою, яскравою, народньою слободсько-українською мовою; його байка „Пан та собака“, де він виступав проти кріпацтва, мала і широке суспільне значіння. Білецький-Носенко писав, що казочки Гулака-Артемовського читалися з такою ж великою утіхою, як і Енеїда Котляревського і багацько народа знало ті байки на пам'ять. Другий одночасник Гулака-Артемовського Неслуховський додає до цього, що твори Гулака будили у суспільстві любов до українського народу. Українська критика і русска літературна теж високо цінували твори Гулака-Артемовського (М. І. Костомаров, П. О. Куліш, проф. Н. И. Петров, акад. Н. П. Дашкевич). Треба, щоб універсітет, мійске самоврядування й українське суспільство подбали про пам'ятник над могилою П. П. Гулака-Артемовського. Щоб дати зразок чудової слободсько-української мови Гулака-Артемовського, помістимо тут його переклад Гетевського „Рибалки“:

П. П. Гулак-Артемовський.

Вода шумить!... вода гуля!...
На березі Рибалка молоденький
На поплавець глядить і примовля:
Ловіться рибоньки, велики і маленьки!

Що рибка смик, то сердце тьох!...
Серденько щось Рибалочці віщує—
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханнячко?... не знає він, а сумує.

Сумує він,—аж ось реве!
Аж ось гуде!—і хвиля утікає!...
Аж—гульк!... з води дівчинонька пливе,
І косу счисує і брівками моргає...

Вона й морга, вона й ківа:
„Гей! гей, не надь, Рибалка молоденький,
„На зрадний гак ні щуки, ні лина!...
„На що ти нівечишь мій рід і плід любенький

„Колиб ти знав, як Рибалкам
„У морі жить із рибками гарненько,
„Ти б сам пірнув на дно к линам
„І парубоцькеє оддав би нам серденько.

„Ти ж бачиш сам—не скажеш: ні,—
„Як сонечко і місяць червоненький
„Хлюпощуться у нас в воді на дні
„І із води на світ виходять веселеньки!

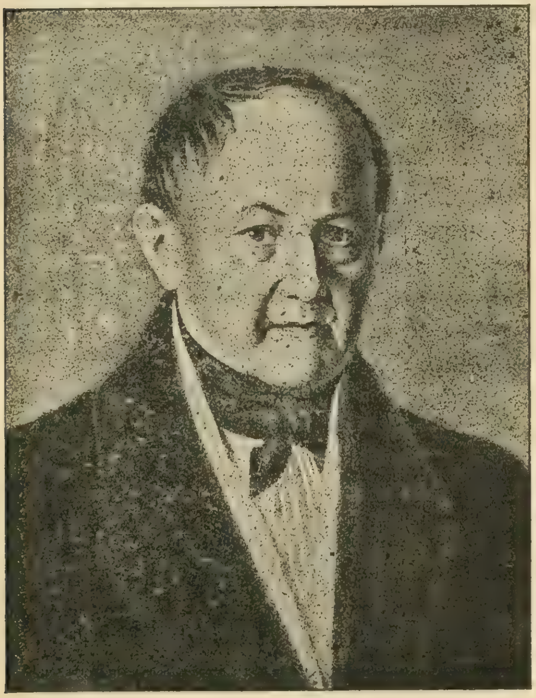
„Ти ж бачив сам, як в темну ніч
„Блищять у нас зіроньки під водою;
„Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч:
„Зо мною будеш жить, як брат з сестрою.

„Зірни сюди!... чи се ж вода?...
„Се дзеркало: глянь на свою уроду!...
„Ой, я не затим прийшла сюди,
„Щоб намовлять з води на парубка невзгоду!“

Вода шумить!... вода гуде!...
І ніженьки по кісточки займає!...
Рибалка встав, Рибалка йде,
То спиниться, то вп'ять все глибшенько пірнає!...

Вона ж морга, вона й співа...
Гульк!... приснули на синім морі скалки!...
Рибалка хлюп! .. За ним шубовсьть вона!...
І більш уже нігде не бачили рибалки!...

Харьків дав також і славетного українського письменника Григорія Хведоровича Квітку-Основьяненка, котрий належав до звісного нам старшинського роду Квіток, що дав і слободсько-українських полковників і усяких старшин. Григорій Квітка був славним суспільним діячем у Харькові, проживаючи на Основі і іще далеко більшу славу заслужив, яко письменник—прозаїк. Тут він заняв перше місце серед українських письменників старих часів українського письменства. Два тома його оповідань вийшли у 1834 році і мали надзвичайний успіх, особливо на Слобожанщині та у Харькові, бо він змалював там правдиво життя слободсько-українського селянина з великою щирою прихільністю до нього з великим знаттям його побуту, його мови, його історії. Він не тільки любив українську народню мову, він сам думав на сій мові і писав на ній свої найкращі твори; те, що писав він по російськи, виходило якимсь блідим і не яскравим. Не дурно на нього одночасні тодішні харьківськи письменники — Гулак-Артемовськії, М. Костомаров, А. Метлинський і уся молодь дивилися, як на батька української прози. Проф. Ізм. Ів. Срезневський, оповістивши Погодина про смерть Квітки (умер у 1843 році) і про його похорон, на котрий прийшов не тільки увесь Харьків, але й селяне поблизких осель, додае до сього,

Г. Ѳ. Квітка (Основьяненко).

що Квітка був першим народнім письменником на Україні. Через Квітку навіть і Харьків одержав значінне літератур-

Будинок Г. Ѳ. Квітки.

ного центра не тільки серед українських, але серед росiйских письменників; і ті і другі або листувалися з Квіткою, або заїздили туди, щоб з ним познайомитися. Велике значіння мав Квітка і для гуртка молоді, котра цікавилася українством, бо він сам був немов живим українським літописцем, істориком і етнографом; великий вплив він мав і на Костомарова, і на Срезневського. Славетний історик М. І. Костомаров учився у Харківському універсітетові і під впливом українських етнографичних развідок і Квітки сам почав писати по українськи вірші й драми (у кінці 30-х і початку 40-х років): Савву Чалого, Переяславську ніч (драми), українськи баллади, переклади з Байрона, самостійні вірші. Другий учень Харківського універсітету А. Л. Метлин-

Пам'ятник над могилою Г. Ѳ. Квітки у Харькові.

ський зробився у ньому ж професором і теж разом з етнографичними виданнями (пісень) видав власні поетичні твори—„Думи і пісні та ще де що“. Тут і власні вірши автора, і переклади з німецького, чешського, польского, сербського і словацького. Метлинський добре володів українською мовою, але поетичного талану у нього було дуже мало. Мотиви його поезії невеселі, иноді помічаеться вплив на нього народньої поезії; є щира любов до старої козачини, її високих могил, до степу, до батька Дніпра. Згадаемо щез харківських письменників тіх часів про Ст. Писаревського—харківського протопопа, котрий писав під всевдонимом Шерепері і зложив опер. Купала на Івана і гарну росповсюжену пісню за „Німан іду“ і „Писульку до Яцька Мірянського“. Петро Писаревський написав оповіданне „Стецько Можебилиця“, П. Кореницький (диякон)—поему „Вечорниці“, Л. Боровиковський — вірши і байки. У тіж старі часи розпочав свою літературну поетичну діяльність і письменник великого поетичного талану Я. І. Щоголев, котрий у кінці свого життя видав свої твори у двох великих збірниках „Ворскло“ і „Слобожанщина“. Щоголев був родом з Охтирки і скінчив Харківський Універсітет, почавш писати по українськи ще у 1843 році. Ранні вірши Щоголева малюють старе козацьке життя на підставі народніх пісень, але пісні він не брав цілком, а перетворював їх у чисті перли поезії. Щоголев писав після Шевченка, але він непереспівував його—він досить самостійний поет. В його нових віршах, надрукованих у „Ворсклі“—чудова поетична мова, вироблена на грунті слободсько-української і полтавської мови, але окрім семейних згодом з'явилися у нього й суспільні й соціальні мотиви—любов до простого, темного, бідного селянського люду

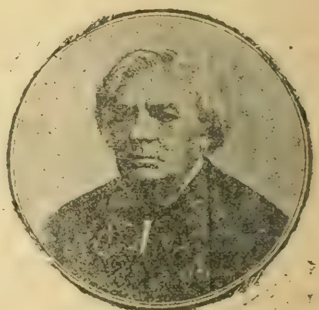
М. І. Костомаров (Іеремія Галка).

А. Л. Метлинский (Могила).

Ст. Писаревській.

Я. І. Щоголев.

і смуток за його горе. Такі його чудові вірши—Завірюха, Пожежа, Горілка, Шинок, Хвороба, Ткач. Семейні мотиви ми бачимо у його „Вівчарику“, а в „Верцадлі“ він малює нам три віка ужиттю українського народу і краю: вільне заселення країни й багацтво, тяжке кріпацтво і волю, котра одначе не дала щастя. Тяжке життя селянина, але не ліпше й життя городянина:

В городах я бачив
Куряву та камінь,
Грюкотню од ранку,
Нічью бісів гомин;
Гроші як полова
Сиплютця без ліку,
В кого їх немае,
Горе чоловіку.
Бенкети, безпуття,
Небогато віри:
Всіб один другого
Шарпали, як звіри.

Щоб показати поетичний склад і чудову мову Я. І. Щоголева, приведемо тут його „Степ“.

Іду шляхом: сонце сяе,
Вітер з травами говоре,
Предо мною і за мною
Степ колишеться як море.
А затихне вітер буйний,
Степ, мов камінь, не двигнеться
І, як килимом багатим,
Ввесь квітками убереться.
Он нагнулась тирса біла,
Звіробой скрутив стебельці,
Червоніе материнка,
Як зірки горять козельці.
Крикнув перепел в ярочку,
Стрепет приснув над тернами,
По кущах між дерезою,
Ходять дрохви табунами.
Тихо всюди, тільки деде,
Вітерочек пронесеться,
Та на землю із під неба
Пісня жаворонка льется...

У „Слобожанщині“ теж не мало гарних лірічних віршів, але сей збірник в загалі меньш поетичний, ніж перший. У ньому видаеться серед инших присвячена мені, яко історику Украйни, „Бабусина казка“. Тепер у музеї мистецтва Харьківського Універсітета е присвячений Я. І. Щоголеву особливий невеличкий куточок. Близькі відносини до Харькова мав і М Л. Кроповницький, котрого тут і поховано з пам'ятником на могилі. У Харькові видавалися і його драматичні твори. У тих творах чудова чисто українська степова (Херсонська) мова, велике знаття українського народнього життя, живий юмор, правдиви картини народнього побуту й соціальних відносин. Міцно були зв'язані з Харьковом і двое Олександрових—батько й син. Батько писав гарні вірші з гумори-

М. Л. Кропивницький.

стичним відтінком, син В. С. Олександрів написав драму „Ой не ходи Грицю“, оперету „За Неман іду“, перекладав псальми на українську мову („Тихомовні співи на святи мотиви“), видав збірник пісень, писав гарні чулі вірши. Згадаемо ще з покійних про Масловича й Манжуру, обминаючи живих.

У Харькові вийшло чимало альманахів або збірників, де було надруковано багато українських творів і праць про Украйну. Першим таким альманахом був „Український альманах“ 1831 року: тут помістили свої українськи вірши—Шпигоцький, Л. Боровиковський. У 1833 році вийшла у 2-х книжках „Утренняя Звѣзда“ де ми бачимо твори Квітки (Салдацкій патрет), Гулака-Артемовського, Гребінки (байки і переклад Пушкинської „Полтавы)“, Котляревського (уламок з Енеїди). У 1841 році вийшов „Сніп“ Корсуна, де усі твори були надруковані тільки по українськи; там ми бачимо твори Іеремії Галки (Костомарова), Кореницьких, Писаревського, Петренка, Корсуна. У початку 40-х років вийшло 4 тома „Молодика“ Бецкого, де ми бачимо українськи твори одного Гребінки і велике число праць і джерел по історії України. У 1887 році вийшла „Складка“ В. С. Олександрова з таким закликом до українських письменників:

В. С. Олександров.

Маслович.

Гей, сюди ввесь люд хрещений!
І великій, і малий,
І безграмотний, і вчений,
І видючий, і сліпий!

І. Є. Бецкій.

В. С. Олександрову пощастило скласти свій альманах зтворів великого художного значіння: там ми бачимо твори Самійленка, Біліловського—переклад Шіллерового „Дзвона“ і дуже гарні вірши („з Альпів“, „Дайте-бо жить“), оповідання Грінченка і Ганни Барвінок, переробки самого Олександрова. Збірник являеться доказом того, як виросла українська письменність у кінці XIX віку. І справді мусила бути вже досить вироблена українська мова, коли на неї можно було перекласти Шилеровського „Дзвона“. Усі оці українськи твори свідчать про те, що у Харькові

жила Україна, для відродження котрої й працювали сі письменники.

А разом з ними працювали над сим же відродженням України діячи української науки і культури. Тут багато було зроблено професорами Харківського універсітета як старих, так і наших часів.

З боку української етнографії треба згадати, що перший збірник українських пісень кн. Цертелева вийшов у 1819 р. Далі у 1831—1832 рр. була видана у Харкові проф. (потім славетним академиком-славистом) І. І. Срезневським „Запорожская старина“, 2 части, въ 5 книгахъ, де зібрано було багацько народних дум, пісень історичних і розвідок. Де що з сіх матеріалів було потім критикой одкинуто, але взагалі збірник зробив велике вражіннє на суспільство і підняв дуже угору і мову, і поезію, і историю українського народу. Про се свідчить, наприклад, українська вірша, присвячена Ієрем. Галкой (себто Костомаровим) у 1839 році Срезневському і споминки Костомарова в його автобіографії. Що до українського язика, то Срезнєвскій з початку у 1834 р. визнавав його самостійним слав'янским, а потім уже вимовлювався проти особливого українського письменства і культури. Визначаеться, яко український етнограф, і проф. А. Л. Метлинський. Він збірав не тільки тексти пісень, але й їх мотиви; бандуристи, згадує Де Пуле, були його дорогими гостями. У Харківі у 1848 р. він видав „Южнорусскій сборник“, а у Київі у 1854 році „Народныя южнорусскія пѣсни“—там умістилося більш 400 пісень, коли у збірнику Максимовича їх було тілько 130. А. Л. Метлинський щиро любив український язик і ставив його у ряду з иншими слав'янськими язиками, а потім лічив його вже тільки особливим „нарѣчіемъ русскаго языка“. У Харкові почав свою наукову діяльність над историєю українського народа і пам'ятниками його словесности і славний історик М. І. Костомаров, про поетичні видання котрого під псевдонимом Ієремії Галки ми вже оповідали. Він написав і видав у Харъкові розвідку про унію, котру одначе було спалено „за вредное направленіе“. Тоді М. І. Костомаров мусив написати, щоб зробитися магістром руської історії, нову розвідку—„Объ историческомъ значеніи народной русской поэзии“, де більш усього оповідав про українську народню поезію. Писав М. І. Костомаров, пробуваючи у Харькові, розвідки по українській історії, а також по історії

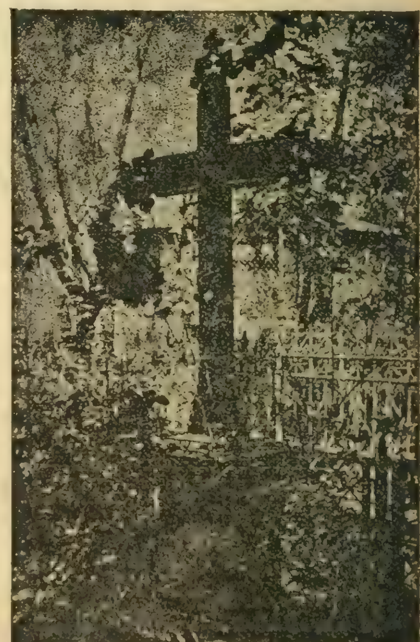

І. І. Срезнєвській.

українського письменства. Почали розробляти у Харькові у першій половині XIX в. і місцеву слободсько-українську історію—І. І. Квітка (дядько Гр. Хв. Квітки), сам Гр. Хв. Квітка, І. І. Срезневській і Харьківський арх. Філарет. І. І. Квітка написав „Записки о Слободских полках“ (Х., 1812 р.), Гр. Хв. Квітка —Історико-статистичний опис Слобожанщини (в Харьк. губ. вѣд. 1838 р.), о слободских полках (Современник, 1840), Украинцы (Современник, 1841), Городъ Харьковъ (Современник 1840). Ще треба згадати й про історичне оповідання Г. Хв. Квітки „Основаніе Харькова“. І. І. Срезневський склав, на підставі джерел, хоч невеличку, але дуже поважну розвідку—„Историческое изображеніе гражданскаго устроенія Слободской Украйны“. Цікаво буде нагадати тут, що й М. І. Костомаров, на підставі архивних джерел, склав історію Острогожського Слободского полка, але його рукопис жандарми у нього конфіскували і там вона у них і пропала. Велике значінне мало для свого часу „Историко-Статистическое описаніе Харьковской епархіи“ архіеписк. Харьківського Филарета (Гумилевського) у 5 оддiлах, де зібрано багацько архивного матеріалу не тільки по церковній, але й по гражданській історії Слобожанщини. За сю поважну працю арх. Филарета можно вважати немов Нестором (літописцем) Слободсько-української церковної історії. У другій половині XIX в. у Харькові ми бачимо поважні етногрифичні збірки пам'ятників українськой народньої словесности, і наукові праці по українському язику, письменству і по історії

Арх. Филарет

Проф. О. А. Потебня.

Хрест над могилою О. А. Потебні.

українського народа. На першому місці тут стоїть великій лингвиста Ол. Аф. Потебня, самий славний з професорів Харьківського універсітета за усі роки його істнування. (Род. у 1835, умер у 1891 році). Він учився у Харьківському універсітеті, і як сам каже, збірник українських пісень Метлинського був першою книжкою, по якій він почав учитися українській мові. Його праці по украйнознавству торкаються більш усього мови і етнографії: „Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи“, „Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсенъ“ (2 тома), критичні замітки на видання галицких пісень Як. Головацького, на розвідку П. Житецького про звукову історію

А. С. Лебедев.

О. Ник. Лащенко.

малорусскої мови і инши. Він знав як ніхто українську мову і сам переклав на неї віршами частину Одісеї Гомера, видав вірши Гулак-Артемовського, оповідання Г. Хв. Квітки, вірши Манжури. Він стояв за самий широкій розвій усіх народностей і їх мов, включаючи сюди й український нарід. З сього боку й теперь дуже велике значіння мають його погляди на шкоду од обрусіння й ополячення України. Учнем О. Аф. Потебні був.

Проф. Є. К. Редін.

П. С. Єфименко.

Д. П. Міллер.

проф. М. Хв. Сумцов (род. у 1854 році), котрий має дуже численні і поважні праці по історії старого українського письменства і української етнографії. По історії і археології України, особливо лівобережної а іще більш слободської на протязі 35 років у Харькові працює і автор сієї книжки. По історії місцевої церкви працювали проф. А. С. Лебедев і прот. Мик. Лащенко, а по історії місцьового містецтва проф. Є. К. Редін;

цікаво, що Лебедев і Редін не були українцями, але щиро працювали на користь України. Теплим словом треба згадати тут і Єфименків, з котрих покійний Петро Савич був українцем, але його дружина Олександра Яковлевна не була українкою, що не перешкодило їй дати цінні праці по історії й правознавству України, причім майже усі свої твори О. Я. написала власне у Харькові. Треба тут пом'янути також і про випадкові розвідки проф. П. Лавровського (про українську мову) проф. Зеленогорського (про Сковороду). Торкалися України у своїх розвідках і професори инших факультетів, наприклад, природничого (Черняєв, Борисяк, Гуров) юридичного (М. О. Максимейко). Багато було зроблено для зрозуміння природи, історії, етнографії України і науковими товариствами при універсітеті—Історико-филологичним, Природничим. При Історико-филологичному товариству був заснований історичний Архив, куди зібрана була П. С. Єфименком і мною величезна сила архивних джерел для історії лівобережної і слободської України і де працювало багато робітників, які розробляли історію України. Серед них треба визначати І. В. Теличінка, М. М. Плохинського і особливо талоновитого і щирого українця мого незабутнього учня й співробітника Д. П. Міллера. Товариство видало багато матеріалів по історії і етнографії України. У 1902 році у Харькові одбувся Археологичний з'їзд, для котрого більш усього працював проф. Є. К. Редін і нащадком котрого явилося чотире українських музея: 1) археологичний і історичний відділ у музею старовини Харківського універсітету, 2) церковний відділ слободсько-української старовини у сьому ж музею, 3) Єпархіальний музей церковної слободсько-української старовини, 4) етнографичний музей Слобожанщини при Харківському універсітету, для котрого багато було зроблено проф. О. М. Красновим і О. П. Радаковою. При Харківський книгозбірні був утворений український відділ. Видавничий комитет Харківського товариства грамотности видавав, коли я був головою його, і українськи книжки Тепер се діло широко поставив і веде союз кооперативів. Де кілька років у Харькові істнувало Українське товариство Квітки тепер зоснована „Просьвіта". Що до українського містецтва у Харькові, то про церковний відділ універсітетського музея і єпархіальний музей Слобожанщини я вже казав. У Харківському мійскому музею ми маємо коллекцію картин вельми славнаго художника Сергія Іванович Васильківського, де намальовані у хварбах старі українськи церкви; є там також коллекція патретів слобожанських діячів. У універсітетському музею містецтва є відділ української старовини, а також картини деяких українських художників, наприклад, Д. І.

Безперчого і инших молодих. Багато картин з української природи дали художники Ткаченко і Левченко. Слобожанщина (Чугуєв) дала нам і великого художника І. Є. Репіна. С. І. Васильківський залишив у спадок рідній Слобожанщині усю свою величезну коллекцію картин, щоб зоснувати для них „Музей Слобожанщини“. Що до українського театру, то він був у Харькові, хоч не постійним і устарі, і особливо у наші часи. Встарі часи на ньому славився вельми талоновитий український артиста Соленик, якого поховано на Харківському кладовищі і було навіть поставлено на могилі пам'ятник з українським написом на ньому. Грав у Харькові у „Москалю Чарівнику“ славетний російский артиста Щепкин, але найбільш зробив для українського відродження серед широких мас харківського населення батько нового українського театра Марко Лукич Кропивницький, а також інші корифеї української сцени—М. К. Заньковецька, Садовський, Затиркевич і другі українськи артисти, що грали й тепер грають у Харькові. Українське слово, пісня, українській побут й життя будят любов до свого рідного і тільки забутого серед тіх українців, котрі ніколи не вживають рідної мови, але, не забули її, бо чули її або на селі, або читали у книжках. Тепер, коли спали кайдани з українського народа і з його мови, коли у низших, середніх і навіть вищих школах викладається українська історія і письменство, коли і в позашкільньої осьвіті, і в суспільстві, і навіть у уряді українському язику дається відпо-

С. І. Васильківський.

М. Щепкин у ролі Чупруна.

відне йому місце, відродженне й серед городянського населення в загалі пошириться й зробиться більш глибоким. На протязі усього XIX ст. у Харькові істнували гуртки української молоді, були й гуртки громадян, таких як Д. П. Пильчиків, котрий приймав участь ще у Кирило-Мефодієвському брацтві, а потім у заснованню товариства йменя Т. Г. Шевченка у Львові, або О. Л. Шиманов, котрий написав цікаву розвідку про старозаїмочне землеволодіння у Слобожанщині. Згадаємо тут й про славного земляка М. І. Драгомирова, котрий наізжаючи у Харьківщину, розмовляв по українськи і щиро любив Україну і її побут. Була й студенська громада за часи вже мого ректорства у Харківському університетові і з неї вийшли сучасні молоді діячи українського відродження у Харькові. Українске відродженне у Харькові буде ширитися у Харькові, як і по инших містах Украйни. Не може тепер Харьків одмежитися од селянського українського життя Слобожанщини і инших частин нашої неньки України. Це відродженне (а не украйнізація) повинно бути вільним, без жадного примусу. Хай вільно проживають на Україні усі нації; хай усяка живе по свойому, починаючи од наших рідних братів великоросіян та білорусів, бо національний грунт потрібен для кожної. А українська культура нехай шириться поміж українцями і хай про її поширенне турбуються й пеклуються діти України—усі, хто любить свій нарід і бажає йому добра, бо чужі за се не візьмуться. Нехай усім народам живеться вільно на Україні, але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають, що не може бути зневажений насвоїй рідній землі (як се було раніше) той український нарід, котрий заселив її, захистив од ворогів і довги часи поливав своїм трудовим потом. А ми, діти України, будемо усі пам'ятати великий гуманний заповіт незабутнього Кобзаря:

Д. П. Пильчиків.

> Роботящим рукам, роботящим умам
> Перелоги орать, думать, сіять, не ждать—і посіяне жать.

Себто значить, що працю на користь народа повинні вести і сам нарід і у згоді з ним і його інтелігенція.

БИБЛІОГРАФИЧНІ УКАЗІВКИ.

Ся книжка написана досить популярно для широкого суспільства і більш осьвічених читачив з народа. Але написана вона тільки на підставі історичних джерел і являє з себе не компіляцію, а самостійну наукову працю, не тільки монографію, а ще більше розвідку. Це буде перша сістематично виложена „Історія Слободської України", яка обіймає хоч і в коротких рисах, але усі сторінки її життя. Ми не давали библіографичних указівок у тексту книжки і зробимо се тут, по розділах, хоч і коротко. Перший і другий розділ написані на підставі моєї великої розвідки „Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московского государства (М., 1887, XVI, 614 стр.), в основу котрої покладені майже виключно джерела і більш усього архивні, здобуті мною самим у Московському Архиві Мин. Юстиції і харьківських архивах; користувався я там також і усіма історичними розвідками, котрі торкалися сього питання. Найголовнійша з них-праця Головинського „Слободскіе козачьи полки", СПБ, 1864. Додав до сього також народні пісні про переселенне з поясненнєм проф. М. Хв. Сумцова з його розвідки (пісні узяті їм зі збірників Новицькаго і Яворницького) „Слободсько-українськи історичні пісні". 3-й Розділ (боротьба з татарами) теж написаний головним чином, але здеякими додатками з актів, по моїм „Очеркамъ" і сюди теж введено чимало народних історичних пісень зі зборника Антоновича і Драгоманова „Историческіе пѣсни малорусскаго народа" К. 1874 і книжки П. І. Житецького „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ"—з додатка її, де у перше надрукована дума про Сірчиху з збірника старих записів дум проф. О. О. Котляревського; дума про 3-х братів, котрі утікали зозовської неволі, приведена по запису Ніговського у Богодуховському повіті Харьк. губ. 4-й Розділ (Автономія)—се спеціальна розвідка, написана на підставі а) джерел і б) усіх старих і нових невеличких розвідок—а) виданних мною „Матеріаловъ для исторіи колонизаціи и быта", I, II; Филарета. „Историко стат.-опис. Харьк. еп."; полнаго собранія законовъ; б) Из. Ив. Срезневскаго. Истор. изображеніе гражданскаго устроенія Слоб.-Укр., Квитки. Зап. о Слоб. полкахъ; Головинскаго. Слоб. коз. полки; Д. И. Эварницкаго. И. Д. Сирко, СПБ, 1894: Е. Альбовскаго. Ист. Харьк. Слоб. коз. полка; его же. Харьковскіе козаки, СПБ, 1914; В. Е. Данилевича. Время образов. Слоб. черк. полковъ (въ Сборн., посвящ. В. О. Ключевскому); его же. Изъ исторіи управленія Слоб. Укр. въ XVII в.; его же. Росписъ борошню дѣтей

Зіньковскаго; Д. И. Багалѣя и Д. П. Миллера. Исторія г. Харькова, I, стр. 103—138; А. Д. Твердохлѣбова. Наслѣдственное полковничество (Кіев. стар. 1887, май); И. В. Теличенко. Протестъ слободской старшины. Народні історичні пісні узяті у Драгоманова (Політичні пісні, II). 5-й Розділ (Соціальний устрій і суспільні стани)—нова розвідка, написана головним чином на підставі виданих мною джерел (1-го 2-го тома „Матеріаловъ") і 1-го тома „Исторіи г. Харькова" (3-я глава, стр. 53—77, 10-я глава, стр. 254—318). Користувався я тут також Пол. соб. зак., матеріалами ак. Гюльденштедта, Срезневскаго, Филарета; народні історичні пісні узяти у Драгоманова (Політичні пісні. I). 6-й розділ (Вибори у Катерининську комисію)—є доповнення моєї розвідки про се в моїх „Очеркахъ изъ русской исторіи", т. 2-й (Монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины). Х., 1913, стр. 104—162—„Выборы въ Екатерининскую Комиссію для составленія проекта новаго уложенія въ слободской-Украинѣ, наказы мѣстнаго дворянства и дѣятельность слободско-украинскихъ депутатовъ въ Комиссіи". Доповнена ся розвідка наказами представників слободсько-українських міст і військових слобод, надрукованими недавно в CXLVII томі „Сборника И. Рус. истор. Общ.", стр. 54—88. У основу 7-го розділа (Економичний побут: промисли, ремесла та торговля) положені мої розвідки—1) Заселеніе Слободской Украины и общій ходъ ея культурнаго развитія до открытія въ Харьковѣ университета (Очерки изъ Русской исторіи, т. 2-й, стр. 1—21); 2) Краткій историческій очеркъ торговли (преимущественно ярмарочной) въ Слободской Украинѣ въ XVII и XVIII в. (тамъ же стр. 50—74); 3) Ярмарки г. Харькова в XVIII в. (тамъ же, стр. 75—79); 4) 9-я глава 1-го тома „Исторіи г. Харькова" (стр. 223—253); а також мої „Матеріалы", I, II-й, мої „Очерки", мої „Матеріалы для исторіи г. Харькова въ XVII стол.", моя замітка „Три черкаскія слободы" (Кіев. стар., 1887 іюнь, іюль, стр. 562—563), видане мною „Топографическое Опис. Харьк. Нам." 1888; замітки з подорожу акад. Зуєва і Гюльденштедта—переклад посліднього зроблений М. Н. Салтиковой з моїми примітками; Зуєва. Путеш. записки, СПБ, 1787; розвідка Е. П. Трифильева о селітровареніи („Очерки изъ исторіи промышл. слоб. Укр.); А. Д. Твердохлѣбова. Судьба табачной фабрики въ Ахтыркѣ (Кіев. стар., 1886, сент.). 8-й Розділ (Земельна власність)—самостайня нова розвідка, написана на підставі джерел—моїх „Матеріаловъ", I, II, Гурова и Бродскаго. Сборникъ суд. рѣш., состяз. бумагъ, грамотъ по старозаимочному землевл. Х. 1884; Чижевскаго. Старозаимочныя земли. Х. 1883; Филарета. Ист. стат. Опис. Харьк. еп.; Е. Альбовскаго. Харьковскіе козаки; мої „Очерки" і „Исторія Харькова", I. Єдиною спеціальною розвідкою усьому питанню являється монографія А. Л. Шиманова „Главнѣйшіе моменты въ исторіи старозаимочнаго землевладѣнія Харьк. губ. К., 1883 (Кіевская старина", 1882—1883), а також записка Селиванова „Старозаимочные земли Харьк. губ." (Харьк. губ. Вѣд. 1860, №1—2) Про четвертні землі великороссійских однодворців—велика розвідка Н. К. Благовѣщенскаго. Четвертное право. Про старозаімочне землеволодіння взагалі з юридичного боку—К. П. Побѣдоносцева „Курсъ исторіи гражданскаго права" і розвідка проф. М. М. Ковалевскаго. 9-й Розділ (Слобожанський побут)—се теж самостайня розвідка, написана на підставі джерел і опису маєтностей слободських

полковників Хв. Донця, Хв. Шидловськаго, Л. Шидловського і Ів. Перекрестова— „Матеріаловъ для очерка служебной дѣятельности Шидловскихъ въ Слободской Украйнѣ". СПБ, 1896 и А. Я. Ефименко. Старинная одежда и принадлежности домашняго быта слобожанъ (Харьковскій Сборникъ, вып. 1-й, стр. 171—181); 2) Топогр. описанія Харьк. Нам. 1785 і 1788 р.; 3) недрукованого „Стат. Обозрѣнія Слоб. Укр. губ. (30 років XIX в.); 4) Калиновскаго. „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонар. обрядовъ въ Малой россии и въ Слоб. Укр. губ. 1777; 5) Гр. Ѳ. Квитки. Украинцы (Сочиненія, IV, стр. 457—465); 6) Филарета. Ист. стат. опис. Харьк. еп., IV, 244—251; 7) Мочульскаго. Военно стат. обозрѣніе, Харьк. губ. 1850. Єще замітка про Острогожських слобожан у Гмелина (Путешествіе, I, 1771, стр. 130—146). Частиною сього матеріала, котра торкалася міста Харькова, я зкористувався у 16 гл. своеї „Исторіи г. Харькова", т. I, стр. 491—509. 10-й Розділ (Духовенство, церкви й манастирі) є також у більшій частині нова розвідка, написана на підставі джерел, зібраних преосв. Филаретом в його „Историко стат. опис. Харьк. еп.", мною в „Матеріалах", I, в „Матеріалах для исторіи г. Харькова въ XVII в., в „Исторіи г. Харькова", т. I-й, въ „Очеркахъ изъ рус. исторіи", т. 1-й (Истор. повѣсти Г. Ѳ. Квитки, стр. 457), Е. Альбовськимъ „Харьковськіе козаки". Матеріал, що до м. Харькова, був зведений мною у 11-му Розділі „Исторіи г. Харькова", I, стр. 319 — 388; там — цікаві подробиці про церковві пам'ятники старовини і містецтва у церквах м. Харькова—ціла поважна розвідка по сьому питанню покійного проф. Є. К. Редіна, котра вийшла і осібним виданнєм з малюнками. Про церковні справи у Білгородській Єпархії, куди увіходила у XVII—XVIII в. і Слобожанщина,—поважні розвідки і збірники матеріалів видані покійним проф. А. С. Лебедевим—Бѣлогородскіе архіереи и среда ихъ архипастырской дѣятельности (по архивнымъ документамъ). Х. 1902, IV, 228; его же. Церковныя отлученія въ Бѣлгородской епархіи (жур. „Миръ", 1881, дек.); его же. Борьба духовенства въ слобод. Укр. въ XVIII в. противъ вечерницъ (тамъ же, 1882, янв.); его же. О брачныхъ разводахъ; его же. Духоборцы въ слоб. Укр. Х., 1890 (про це ж—проф. В. И. Саввы „Изъ слоб. укр. старины". Х—1900); егоже. Розысканія въ южнорус. арх., Ш, М. 1888; А. Д. Твердохлѣбова. Ахтырскій Свято Троицкій мон. (Харьк. Сбор., I, 81-87). 11-й Розділ (Осьвіта та письменність) зоснований на джерелах, зібраних мною: (про число шкіл у 1732 р. в моїх „Матеріалах", I, перепис Хрущова), преосв. Филаретом (Историко стат. опис. Харьк. еп.) А. С. Лебедевим „Мандрованые дьяки в слоб. Укр." (Харьк. кал. на 1885-й годъ), П. І. Житецьким „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ", К. 1893; Г. П. Данилевским. Украинская старина. Х., 1866; Л. Б. Вейнбергом (Ворон. юбил. сбор. I). Про Харьковський коллегіум найкраща праця проф. А. С. Лебедева „Харьковскій коллегіумъ, какъ просвѣтительный центръ Слободской украины до учрежденія въ Харьковѣ университета. М. 1886. Про осьвіту у Харькові—12-я глава у моеї „Исторіи г. Харькова", стр. 389—403; там же і библіографія розвідок про коллегіум. Про діяльність Г. С. Сковороди у Харківському коллегіумі: Сочиненія Г. С. Сковороды, собранныя и редактированныя проф. Д. И.

Багалѣемъ. Х. 1894: тут житіє Сковороди, лист його до полк. Тевяшова з посвятою йому „Ізраїльского змія“ (стр. 251—255), дві вступних промови в курс „Христіанскаго добронравія“ стр. 175—182 і „Начальная дверь ко христіанскому добронравію“ стр. 183—192. Про козака піїту Климовського—моя „Исторія г. Харькова“—стр. 458—460 з указівками на розвідки проф. Перетца і В. І. Срезневського. Вірши Г. С. Сковороди—в мойому виданню його творів, стр. 259—301. Доповненнє його вірша „Всякому городу нравъ и права“—в „Утренней Звѣздѣ“ і в мойому запису. 12-й розділ (Гр. Сав. Сковорода) написаний на підставі житія Сковороди М. І. Ковалинського, творів Сковороди і великої тепер про нього наукової літератури. Огляд видань творів Сковороди і розвідок про нього і його твори був зроблений мною у виданню творів Сковороди (стр. I—CXXXI), а потім вже й за новійши часи в розвідці—„Изданія сочиненій Г. С. Сковороды и состоящія въ связи съ нимъ изслѣдованія о немъ“. П. 1915, 58 стр.; тамже—критичний огляд нового більш повного видання творів Г. С. Сковороди г. Бончъ Бруевича („Собраніе сочиненій Г. С. Сковороды“, I, СПБ, 1912). Дивись також 13-ю главу моєї „Исторіи г. Харькова“, I, стр. 433—456, присвячену виключно Сковороді. Новий лист Г. С. Сковороди виданий мною у моєї брошюрі—„Костомаровскіе дни въ Воронежѣ“. З великою любовью до Г. С. Сковороди написана книжка д. Эрна „Русскіе мыслители. Г. С. Сковорода“. М. 1912, 342 стр.; критичні замітки про сю книжку див. у мене і у проф. М. Х. Сумцова в його новійшій розвідці про Эрна і Сковороду. 13-й розділ (Харьків, яко українське місто)—розвідка, написана на підстави джерел, власної розвідки про харьківське українське письменство у XIX ст. („Исторія г. Харькова“, т. 2-й, 22 гл. стр. 804—812) і виданої під моєю редакцією книжки „Историко-Филол. фак. Харьк. у-та. Х. 1908, стр. 82—88, 95—104, 104—112, 119—124, 297—301, 307—311, 319—326, 334—341. Див. також XX-й том „Сборника Харьк. Историко-Филол. Общ.“; Д. И. Багалѣя. Памяти Д. П. Миллера (въ Вѣстн. Харьк. Ист.-Филол. Общ.) и В. А. Барвинскаго. Д. П. Миллер (там же). Про І. І. Срезневського—„Памяти Із. Ив. Срезневскаго. Кн. 1-я. СПБ., 1916; про М. І. Костомарова у Харькові—А. С. Грушевскій. Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова. СПБ., 1908; мої „Матеріалы для біографіи южнорусскихъ литературныхъ дѣятелей XIX в. К. 1903; О. Д. Багалѣй. Отношенія Н. И. Костомарова къ Харькову и Харьковскому университету (Рус. стар. 1914, XII). Незабором вийде книжка „Культурно-історичної бібліотеки“ видавництва „Союзъ“—І. Я. Айзенштока „Українське видродженнє у Харькові в 20—40 роках XIX ст.“. В загальних працях по історії українського письменства про слобожанських письменників: у Н. И. Петрова. „Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. К. 1884; поважний критичний огляд цієї книжки або краще самостайнє її доповненнє проф. Н. П. Дашкевича (въ отчетѣ о 29 присужденіи наградъ гр. Уварова, СПБ., 1888); новійша „Історія українського письменства—Єфремова. К. 1917.

Поясненнє до малюнків: 1-й малюнок (на 6 стр.) знятий з фотографичної картки. 2-й (стр. 7) вельми цінний план або чертеж Святогорского ман. і його околиць XVII ст. з московського Архива Мін. Юстиції; таких чертежей була колись велика сила і вони мають велике історико-географичне значіннє але збереглося їх до наших часів дуже мало а не видано досі майже нічого. 3-й мал. (стр. 11)—дикій кінь або тарпан; узято з подорожа акад. Гмелина, котрий його й змалював з натури—(Гмелина. Путешествіе по Россіи, I, СПБ., стр. 68). 4-й—(стр. 14) – план білягородньої кріпости у Білгорода XVII ст. 5-й (стр. 15)—план Білгородськоі кріпости XVII в. (як і 4-й узятий мною з Арх. Мін. юст.). 6-й (стр. 16)—план кріпостей біля м. Царева Олексієва XVII в. (у Острогожському полку)—теж з Моск. Арх. Мін. Юст. 7-й (стр. 60)—(козак у степу)—з книжки Голодолинского. Исторія Сумскаго полка М. 1902. 8-й (стр. 67)—з натури (гармата у будинка Дворянського зібрання у Харьков.). 9-й (стр. 69)—з малюнка худ. С. І. Васильківського, написаного по моїмъ історичним указівкам. 10-й (стр. 71)—плани Нової линії (з моск. Архива Мін. Юст.). 11-й (стр. 73)—з книжки Голодолинскаго. Исторія Сумскаго полка. 12 (стр. 85) – з книжки Голодолинскаго; така ж фотографія з патрета—у виданню гр. Клейнмихеля. Г. К. Лукомский. Старинныя усадьбы Харьк. губ. СПБ. 1917 г. 13-й і 14-й (стр. 87) Лесевицький—з патрета у музею старовини і містецтва Харьк. у-та. Осипов—з видання гр. Клейнмихеля, а там з патрета. 15-й (стр. 207)—з видання гр. Клейнмихеля, а там з натуры—к пічи в маєтности А. І. Маркевича. 16-й і 17-й (стр. 209)—1-й малюнок—з видання гр. Клейнмихеля, другій з фотографії XIX в. 18-й (стр. 210) з видання гр. Клейнмихеля, а там з акварелі. 19-й (стр. 212) фотографія з натури. 20-й (стр. 212)—з Молодика Бецкаго на 1844 годъ. 21-й (стр. 220)—з книжки П. Голодолинскаго. Исторія Сумскаго полка М. 1902; 22-й (стр. 221)—з натури—з етнографичного музея Харьківського універсітета. 23-й (стр. 222)—поважний малюнок з рукописного у хварбах альбома, який я здобув для мійского музея; зроблено з натури у 1800 році; 24-й (стр. 226)—фотографія С. Таранушенка. 25-й і 26-й (стр. 227)—фотографії С. Таранушенка. 27-й (стр. 228)—з книжки П. Голодолинскаго. Исторія Сумскаго полка. М. 1902. 28-й (стр. 229)—фотографія С. Таранушенка. 29-й і 30-й (стр. 232)—з моєї „Исторіи г. Харькова". 31-й і 32-й (стр. 236)—з моєї „Исторіи г. Харькова". 33-й (стр. 237)—з моєї „Исторіи г. Харькова". 34-й (стр. 238)—з моєї „Исторіи г. Харькова". 35-й (стр. 239)—з фотографіи С. Таранушенка. 36-й (стр. 243)—з картки. 37-й і 38-й (стр. 253)—з моєї „Исторіи г. Харькова". 39-й (стр. 258)—кобзарь з Люботина Остап Бутенко—фотографія в етнографичньому музею Харьковського універсітета. 40-й (стр. 259)—кобзарь з малюнка у Молодику Бецкого на 1844 г. 41-й і 42-й (стр. 265)—патрет Г. С. Сковороди (моя фотографія) і його печатка (з його творів, мною виданих). 43-й (стр. 272) і 44-й (стр. 273)—мої фотографії з малюнків Румянцевскаго музея у Москві. 45-й (стр. 275)—з моєї „Исторіи г. Харькова". 46-й (стр. 276)—з моєї „Исторіи Харькова". 47-й (стр. 277)—з моєї „Исторіи г. Харькова". 48-й (стр. 289)—з моєї „Исторіи г. Харькова". 49-й (стр. 290)—Харьківського Історико-филол. Товариства. 50-й (стр. 291)

—з музея Харьківськаго університета. 51-й (стр. 291)—з моєї „Историі г. Харькова". 52-й, 53-й, 54-й і 55 (стр. 292)—з моєї „Историі г. Харькова". 56-й (стр. 293)—з моєї „Историі г. Харькова". 57-й, 58-й, 59-й (стр. 294)—з моєї „Историі г. Харькова". 60-й, (стр. 295)—з моєї „Историі г. Харькова". 61-й, 62-й і 63-й (стр. 296)—з моєї „Историі г. Харькова". 64-й, 65-й, 66-й, 67-й, 68-й (стр. 297)—з моєї „Историі г. Харькова". 69-й, 70-й (стр. 299)—з фотографіи М. Л. Кропивницького. 71-й (стр. 300)—з „Збірника Филол. Секції Наук. тов. імени Шевченка" у Львові, 1898 р.

Ся моя „Історія слободської України" являє з себе особистий, окремий закінчений твор, але укупі з сім вона з'явиться також третьою частиною моєї „Історії українського народу". Першою частиною буде „Історія українського народу з старіх часів до пол. XVII в."; другою частиною—„Історія лівобережної України", а четвертою—„Історія Запорожья".

ОГЛАВ.

Видавництво „СОЮЗ" Харківського Кредитового Союзу Кооперативів.

Харків, друкарня „ПРОСВѢЩЕНІЕ" Рибна ч. 32

Малював Микола Чернов

КАРТА
СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ
XVIII ст.
Знаки
ЛИВНЫ
УСМАНЬ
ЗЕМЛЯНСКЪ
ВОРОНЕЖЪ
КУРСКЪ
РЫЛЬСКЪ
ПУТИВЛЬ
ВОРОЖБА
СУДЖА
МИРОПОЛЬЕ
СУМЫ
НЕДРИГАЙЛОВЪ
ВЕРХ. СЫРОВАТКА
КРАСНОПОЛЬЕ
ВОРОЖБА
БОРОМЛЯ
ЛЕБЕДИНЪ
БУДЫЛКА
АХТЫРКА
ХУХРЯ
КРАСНЫЙ-КУТЪ
КОТЕЛЬВА
ГОРОДНОЕ
МУРАФА
КОЛОМАКЪ
ЗОЛОЧЕВЪ
ВАЛКИ
ХАРЬКОВЪ
ЦЕРКУНЫ
ВЕРХ. САЛТОВЪ
ХОТОМЛЯ
БЕЗЛЮДОВКА
МЕРЕФА
СОКОЛОВЪ
МОХНАЧЪ
МАЛИНОВКА
ПЕЧЕНЕГИ
ТАРАНОВКА
ЗМИЕВЪ
ЛИМАНЪ
АНДРЕЕВКА
БАЛАКЛЕЯ
САВИНЦЫ
ИЗЮМЪ
ГОРОХОВАТКА
ЦАРЕБОРИСОВЪ
КУПЕНКА
ХОТМЫЖСКЪ
БѢЛГОРОДЪ
КОРОЧА
НОВ. ОСКОЛЪ
ВАЛУЙКИ
ОСТРОГОЖСКЪ
ОЛЬШАНСКЪ
КОРОТОЯКЪ
УРЫВЪ
Р. ДОНЪ
Р. С. В. ДОНЕЦЪ
ТОРЪ
Закотная
Старая-Бѣла
Шульгинка
Сеньковая

БІБЛІОТЕКА ПО ПРИРОДОЗНАВСТВУ

під ред. проф. В. І. ТАЛІЄВА.

«Растительный міръ Украины и смежныхъ мѣстностей»— *Проф. В. И. Таліева.*

«Птицы—друзья человѣка»—*Г. А. Брызгалина.*

«Ископаемыя богатства Украины» —*прив.-доц. А. С. Өедоровскаго.*

«Природа и населеніе Слободской Украйны, Харьков. г.». Пособіе по родиновѣдѣнію. Въ составленіи принимаютъ участіе прив.-доц. *А. С. Өедоровскій, Д. К. Педаевъ, В. Г. Аверинъ, проф. В. И. Таліевъ* и др.

«Животный міръ Украины и смежныхъ мѣстностей»— ч. І. Позвоночныя, ч. II. Безпозвоночныя. Принимаютъ участіе *проф. А. М. Никольскій, В. Г. Аверинъ, проф. П. П. Сумскихъ* и др.

ШКІЛЬНА Й ПОЗАШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

під ред. Д. Г. ПАНАДІАДІ. Співредактор по українських підручниках О. Н. СИНЯВСЬКИЙ.

«Хрестоматія по українській літературі». Для народніх вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти (у двох частинах).—Зложили: **проф. М. Ф. Сумцов і М. А. Плевако** при участі **проф. Д. І. Багалія.**

Г. М. Хоткевич—«Шкільний український словник» (орфографичний і пояснюючий).

О. Н. Синявський—«Короткий нарис української мови» (з лекцій, читаних на учительських курсах), 2-е видання.

О. Н. Синявський—«Вчімось писати» (початкова наука письма у школі й дома).

Проф. М. Н. Соболевъ—«Очерки политической экономіи» (пособіе для кооперативныхъ школъ и курсовъ).

Проф. А. Н. Анцыферовъ—«Кредитная кооперація» (пособіе для кооперативныхъ школъ и курсовъ).

Проф. А. И. Челинцевъ—«Сельско-хозяйственная кооперація» (пособіе для кооперативныхъ школъ и курсовъ).

Н. А. Классенъ—«Товаровѣдѣніе» (пособіе для кооперативныхъ школъ и курсовъ).

М. Ф. Крамаревскій—«Методы и задачи инструкторской дѣятельности по кредитной кооперации» (пособіе для кооперативныхъ школъ и курсовъ).

Н. П. Дашевский—«Русская хрестоматия для начальной школы» часть I и II (новое правописание).

Н. П. Дашевский—«Начатки граматики русского языка для начальной школы (новое правописание).

Н. П. Дашевский—«Русский букварь» (новое правописание).

Проф. В. Я. Данилевскій и А. А. Богомоловъ—«Народный Домъ, его задачи и общественное значеніе».

Сборникъ статей по внѣшкольному образованію, составленный комиссией при Харьковскомъ О-вѣ Грамотности.

И. М. Хоткевичъ—«Русско-украинскій дѣловой словарь».

(Див. далі).